

به ئیسلامکردنی کورد

ماسته نامه یان هه له نامه؟

ناشکراکردنی هه ندی له هه له کانی
ئه و لیکۆئینه وه یه زانکۆی سلیمانی
بروانامه ی ماسته ری به پله ی نایاب پی به خشی

فاضل قه ره داغی

چاپی دووهم

بو ی زیادکراوه

1426 کۆچی – 2006 ی زاینی

ئاوی کتیبی: به ئیسلامکردنی کورد، ماسته نامه یان هه له نامه؟ ناشکراکردنی هه ندی له هه له کانی ئه و
لیکۆئینه وه یه زانکۆی سلیمانی بروانامه ی ماسته ری به پله ی نایاب پی به خشی.

نووسهر: فاضل قه ره داغی

چاپ: دووهم

تیراژ: 2000

ساڻ: 1427 ک- 2006 ز

ژماره ی سپاردن: 70- 2006

چاپی یه که م: 1424 کۆچی – 2003 زاینی

به ناوی خواص به خشندهی میهره بان

پروژهی (تیشک)

ئه رک و ئه مانج

به درێژایی میژوو مملانی و کیپرکیی فیکرو دهسه لات له نیوان مروقه کاندای هه بووه، له ناستی تاکه وه ته شه نهی کردوووه و کۆمه ل و گروپ و تایه فهی گه وهی تیکه و تووه وه هه ندی جاریش به ناکامی خویناوی کۆتایی پیهاتوووه. سه ره پای سامناکیی ئه و ناکامه ش، به لام خودی مملانی که حاله تیکه سروشتیه و تا ژیان بمینیت به رده وام ده بییت، له مه شه وه باری سه رنج و ره خنه ده وامی هه یه و وه لامدانه وه هه ر به و پیه به رده وام ده بییت. هه ر کاتی که ره خنه و ره خنه له ره خنه بناغه یه کی مه زوو عییا ن هه بییت ئومید به گه شه کردنی هه ر دوو نووسین و ئه خلاق نووسین گه وه ره ده بییت، ئه و گه شه کردنه شه مروقه کان ده خاته نا و گه شه وه وایه کی روشنبیری ته ندروست که نووسینی قیزه ون تییدا به ناسانی وه کو له که یه کی ره ش جیا ده که نه وه و نووسینی نامه وزووعی وه سفی شیاوی خو ی ده سته ده که ویت.

قوناغی یه که می پروژهی (تیشک) تایبه ته به وه لامدانه وهی ئه و نووسینا نهی که شه وه وای روشنبیرییا ن کردوووه به تیکه لهی دوو شت که ئه گه ر له هه ر نووسینیکدا کۆببنه وه بیده نگی و شکاندنی قه له م باشتر ده بییت له قسه کردن و ره شکردنی کاغه ز. ئه و شته ش که بوونه ته ده ردی کوشنده ی زۆر له به ره مه کوردیه کان هه ر ئه و دوو شته ن که له کۆنترین زه مانه وه راستی و چه وتییا ن تیکه ل به یه ک کردوووه و نادرستییا ن کردۆته راستیه کی به لگه نه ویست.. زۆر به کورتی و یه کی ته نها به یه ک وشه: (ئاره زوو) و (ئه زانی).

ماوه یه که هه رچییه ک له باره ی ئیسلام و پیغه مبه ره که ی و کتیبه که یه وه ده نووسریت به و (ئاره زوو) وه و به و (ئه زانی) یه به ریوه ده بریت. هه ر لاپه ره یه که هه لده دیته وه ده بیینی ئاره زوو یه کی له پشته وه یه “ئاره زوو ره فزی بی قهید و شه رتی هه رچییه ک په یوه ندیی به ئیسلامه وه هه یه، ئاره زوو یه له بیه ستن و گه پران به دوای هه له بیه ستن و شاردنه وه راستیه کان، له و کاته ش که هیشتا (ئاره زوو) ماویه تی کاره که ی به ئه نجام بگه یه نییت (ئه زانی) دیته مه یدان و ده بیته پشتیوانیکه به توانا، ئینجا هه ر دوو ده سته که بییا یه کی سه یر دروست ده که ن” له بنه وه بناغه نابیینی و له سه ره وه دیواریکه لارا!

ئه مه، بی که م و زیاده، ئه و گیانه یه که له به شیکی نووسینه کوردیه کانیه ئه م چه ند ساله ی دواییدا ده بیینی ریت “کینه یه کی ره ش که بی وردبوونه وهی قسول به شیکی زۆری ئه و کینه یه په نجه کانیه چه ند داموده زگایه کی له پشته وه ده بییرین. ئامیره که ش که سیکه نازناوی نووسه ری وه رگرتوووه و هینده ی ئه وه کینه ی هه لگرتوووه، بیگومان له گه ل بریکه زۆرتری نه زانی و نه شاره زایی.

ئه گه ر پیوستیش نه کات له باره ی (ئاره زوو) و (کینه ی ره شی کویرانه) که ئیلهام به خشی ئه و نووسینانه ن بدوین، ره نگه پیوست بکات، ئه گه ر به کورتیش بی، باس له (ئه زانی) بکه ین که ده لیلی نه شاره زای ئه و بوونه وه ره کویره یه:

1- لەبەر ئەوەى ئەو قەلەمە بىتوانايە ((بۆيان لواوە)) زۆر كەم خۆيان ماندوو دەكەن و لەجىياتى ئەوەى بەرھەمى دەستى خۆيان پىشكەش بە خۆينەرى كورد بکەن دەبينىن دەبنە مشە خۆر بەسەر نووسەرانى عەرەب و فارسەو، نووسىنەکانى فلان و فیسارو فلانى سىيەم و فیسارى چوارەم دەھینن و لاپەرەى زۆريان لى وەردەگرن و لە کۆتاييدا لەو چوار سەرچاوەیە کتیبىكى دوو سەد لاپەرەى يان كەمتر يان زياتر، لەگەل ناوى دووسەد سەرچاوەكە گوايە بەكاريان ھىناون بەناوى خۆيانەو پىكەو دەنن و رەنگە زەكاتىكى ئەو ((سامانە)) خىر بە نووسەرە ئەسلىيەكان بکەن و جارێك يان دوان يان سىيان ناويان بەینن. ئەو كەسانە ھىندە نەزانن تەنانەت ھەلەى چاپىش ئەقل دەكەن بى ئەوەى بەو ھەلەىە بزائن.

2- كەسىكىش ئەمە حالى بى چاوەرپى ئەوەى لىناكەى ئەو لاپەرەنى زەوتى كردوون بە دروستى بكاتە كوردى. بەلى! ئەوانە ھىندە نەزانن وەرگىرەن سەقەتەكەيان زۆر جار دەتخاتە پىكەنن.

3- كەسىك ئەو حالى بىت بەلینى لەو خراپترىشت پى دەدات! ئەو كەسانە تەنانەت دەست دەگرن بەسەر بىروبوچوونەكانى نووسەرانى عەرەب و فارس و ئىنگلىز و باقى مىللەتان و خۆيان لە خۆينەرى كورد دەكەنە بلىمەتى فىكرو پىشەوای راي ئازاد!

ئەو كەسانە، كە زۆر لە كەنالەكانى راگەياندن بەوپەرەى سەخاوەتەو نازناوى (پسپوڤ) و (شارەزا)يان لى دەنن، تەنانەت زمانى عەرەبى سادە نازانن كەچى ناوى دەيان سەرچاوەى عەرەبى فىقھى و فەرموودەو تەفسىرى سەدە يەكەمەكانى كۆچى رىز دەكەن، ئەوانە تا رادەى كۆلەمەرگى لە زانستە ئىسلامىيەكان ھەژارن كەچى باسى ئالۆزترىن بابەتى ئەو زانستانە دەكەن، ھەگبەكەش، گەر بپىشكنى، زۆر لەو ھەش بەتالترە، بەرھەمەكانى ئەم پرۆژەئىشمان ئەو راستىيە دەسەلمىنن.

لەكۆتايىشدا بە خۆينەرى كورد رادەگەيەنن كە ھەرچەندە پرۆژەى (تیشك) پرۆژەيەكە كۆمەلەكە نووسەر دايانمەزاندوو كە ئەركى وەلامدانەو ھەندىك لەو نووسىنانەيان گرتۆتە ئەستۆ، بەلام دەرگای بۆ ھەموو نووسەرێك والا كردوو و بەشدارىكردن لە پرۆژەكە بە (ماف) نازانى بەلكو بە (ئەرك)، ئەرك بەرامبەر ئايىن و بەھاكانى و ئەرك بەرامبەر كوردستان و خەلكە موسلمانەكەى، بى ئەوەى لەبىرمان بچىت كە ئەو ئەركە بەرامبەر خۆينەرى كورد، ھەر بىروباوەرپىكى ھەبىت، ئەركى گەياندننى زانبارى راست و ناشكراردنى ھەلەبەستن.

ئەندامانى پرۆژەى (تیشك)

فازل قەرەداغى، ئىكرام كەرىم، توفىق كەرىم، بەكر ھەمە صدیق، ھەسەن ھەمە كەرىم، دكتور ھەمە كەرىم

ئەھمەد، ھاوژىن عومەر

tishkbooks@yahoo.com

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشه کیسی چاپی دووهم

دوو سال و نیو به سهر چاپی یه کهم ئەم کتیبه دا تیپه پریوه. دوو سال و نیوه زانکۆ له خاوهنی ماسته نامه که ی نه پرسیوه ته وه، نه داوای لیکردوه ماسته نامه که ی چاک بکات (که ئەمه زهحمه ته) و نه داوای وهلامیکی لیکردوه. دوو سال و نیویشه خاوهنی ماسته نامه که ده لیت وه لام دهنووسم به لام کهس هیچی نه بینیه.

نازانم له زانکۆکانی جیهاندا زانکۆ لهو حاله تدا چی دهکات. به پروای خۆم ده بییت پروا نامه که لهو کهسه به سه نه ریته وه ئەگه ر نامه که ئەو هه موو هه له و ئەو هه موو ساخته کاریبانه ی تییدا بییت که له ماسته نامه که ی کاک (شوان) دا هه بی، به لای که همیشه وه ده بییت ناچار بکریت نامه یه کی تر بنووسییت یان ئەو نامه یه سه ره له نوی بنووسیته وه.

زانکۆی سلیمانی نهک ته نیا هیچ شتیکی له مانه نه کردوه وه نهک ته نیا گوئی خۆی لی کهر کردوه به لکو له وه خراپتر ئەوه یه خه لات ی کاک شوانی کرد به وه ی له خویندنی دوکتورا وه ریگرتوه!!¹

به م جوړه زانکۆ به قبول کردنی ئەو خه له تانده نه وه ستاوه به لکو ئەو ئیبهانه یه شی قبول کرد که به کهرامه تی خۆی کرا. من له چاپی یه کهمدا نافه رینم له کاک شوان کرد که توانی سه ره پرشتیاری خۆی و سی دوکتوری مونا قیشتی و هه موو زانکۆ که ی خه له تاند، دیاره زانکۆش ئەوه ی به بلیمه تی زانیوه وه له سه ره ئەساسی ئەم بلیمه تیبه بریاری دا کاک شوان شایه نی پروا نامه ی دوکتوراشه!

چاپی یه کهم ته نها سی سه د دانه ی لیکرا به لام دهنگیکی زۆری له زانکۆ دایه وه چونکه هینده ی بزانه یه کهم پرۆژه ی جیددی ره خنه له دهن گایه ک بوو که به ئەکادیمی ناسرابوو. به کاریکی سه ره که و تووشی ده زانم ئەگه ر توانیتم گومان به خمه دلای قوتابیان، گومان له زانکۆ مامۆستا کانیا ن و ماسته نامه و دوکتورانه کانیا ن، ئەو گومانه شه، ئەگه ر به ره وتیکی دروستدا پروات، ده بیته هه وینی ره خنه ی زۆرتر.

له م چاپه دا نووسینه کهم وه کو خۆی هیشتوه وه هه ندیک شتی دیکه م زیاد کردوه، یه که له وانه سی سه رچاوه ی ئینگلیزی که کاک شوان له کتیبیکی عه ره بی ((بردون))، یه کی کیش له وانه بو نوکته خوشه چونکه له جیات ی ئەوه ی سه رچاوه ی ئینگلیزی (ا) ببات لیی تیچوو وه (ب) ی بردوه.

ئینجا ئەگه ر ماوه ی باشم هه بوایه و پرۆژه ی نووسینم ترم له به رده ستدا نه بوایه له وه زۆرترم زیاد ده کردو به شیوه یه کی عه مه لی ده مه له مانده که ماسته نامه که ی کاک شوان به هه شتی ره خنه گرانه. به لام هه موو ئەمانه له لایه ک و ئەو به لینه ی دابووم که به زووترین کاته ئەم چاپه دوومه وه کو یه کهم به ره مه ی پرۆژه ی کتیبی ره خنه یی ئاماده بکه م ده ستیا ن به ستمه وه. وه کو له چاپی یه کهمیشدا نووسی بووم "زۆرم بو خه لکی تر جیهیشتوه.

¹ ده زگایه کی کوردی کهرکوک خه لات ی یه کهمی (مه لا جه میل رۆژبه یانی) ی به کتیبه که ی کاک شوان دا. رواله ت و گونجانی بیروبوچوون و ئایدیولۆجیا به سه بو به خشی نی خه لات.

پيشه كى چاپى يه كهم

ئهم كتيبه بچووكه له ئهسلدا به شىكه له كتيبيك به ناوى (چهرخى زېرينى نه خوینده وارى) كه چهند به شىكم لى نووسيوه ته وه به باشم زانى ئهم به شه پيش بخم. لهو كتيبه دا ژماره يه كى زورى ههله، بگره قسه ي بى سهرودم كوكرد ته وه كه نووسينه كورد يه كاني پر كرد ته وه. لهم سهرده مه زېرينه ي نه خوینده وارييه دا له جارن زياتر شت دهنووسرين به لام بو شايى نيوان روشنييري كوردى و روشنييري جيهانى بهرده وام له گه وره بووندايه. عه ييش نيه بو مروقه شت بنووسيت و له نووسينه كانيدا ژماره يه كه ههله بكات، هه موومان ههله دهكهن، به لام كيشه ئه وه يه مروقه شتى بى بناغه و بى سهر و بنووسيت ههروه كو ئه وانه ي دوو يان سى كتيبي لواز ده خوینده وه وه سد شتى خه يالى خويان دهخه نه پال ئينجا بابه تيك لهم تيكه له سهره دينه بهرهم، كاريكه نمونه ي زورم لى ديوه وه به تا يبه تى له دوو بواردا، يهك: ميژووى كوئى كوردستان، دوو: ئىسلام و فيكرو ميژووى ئىسلامى.

ماسته نامه كه ي شوان عوسمان شتيكى تره. ماسته نامه كه به پرووكه ش ده يان سهرچاوه ي قه له و (به لام ههروا ده يانى ترى زور لواز) ريز كردوه به لام به شيوازيك نوووسراوه ته وه كه بوى سه لم اندم گياني ئهم چهرخى نه خوینده وارييه به يى كيشه گه شتوته ئاستى خویندى بالا.

چوار سالى خویندى 1979-1980 تا 1982-1983 قوتايى كوليچى ئه ندازياريى زانكوئى سليمانى بووم. دوو سالى دوايه ميني خویندىم زانكوئى بو هه ولير گوزار يه وه وه خوینده كه له زانكوئى سه لاحه ددين ته واو كرد. بهم جوړه شماره زاي ئاستى خویندىم زانكوئى بووم كه ئه و كاته سهرده مى هه زانى و تواناي ماددي گه و ره ي حكومه تى عيراق بوو حكومه ت ماموستاي له دهره وه، به زورى له هندستان، ده يينا و ئه مانه توانايه كى تاراده يه ك باشيان هه بوو. له گه له ئه وه شدا ئاستى خویندىم له زانكوئى سليمانى و دواتر سه لاحه ددين نزم تر بوو له هى زانكوئى تر. له مه شه وه ده توانين شتيك له باره ي ئاستى نزمى خویندىم لهم ده ساله ي دواييدا بزائين.

كاتى خوئى كومه لى شت خویندىم قوتايياني دوا ده خست، يهك: زانكوئى به گشتى ليوه شاوه نه بوو، دوو: حزبايه تى كه به عس پياده ي ده كرد، سى: بارى نا ئارامى كوردستان، چوار: قوتاييان كاتيكي باشى خويان به په يوه نديى كور و كچه وه دبرده سهر.

لهو ده سالى دوايى ئه و شتانه ي خویندىم دوا ده خن زورترو خراپ تر بوون. جگه له هه موو ئه مانه ش كاتى خوئى ئه و پاره يه ي قوتايى وه ريده گرت به شى لايه كى گه و ره ي مه سهره فى ده كرد له كاتيكا زور له قوتايياني ئىستا ناچارن زور انبازى له گه له ژيان بكه ن پيش ئه وه ي بير له زالبوون به سهر وانه كاندا بكه نه وه. دواتر يش كه پروانامه كه وه ده گرن دهرگا كاني ژيان به ته واوى له پروياندا داده خرين.

ئا لهم وه زعه ي هيجى له گه له پيوانه كاني خویندىم يهك ناگريته وه وه له جياتى چا كوردنى ئهم بارودوخه ي خویندىم بير له شتى تر ده كريتته وه كه يه كيكيان به كارهيئانى زانكوئى بو سه پاندىم هه نديك ره وت و بيرورا وه كو ئه وه ي ئهم ماسته نامه يه مه به ستى بوو. بيگومان عه قل حزبيانه بيربكاته وه وه بابته ي ماسته نامه بو مه به ستىكى حزبي و ئايديولوجى هه لبريترديت و ئاستى خویندىم وا نزم بيت و ئاستى خوینده وارى له كوردستاندا به گشتى له وه نزم تر بيت و له زانكوئا دكتور شق له فه رمانبه ر بدات و ماموستا له ماموستاي تر هه لبدات.. ئه گه ر ئه مانه و له مانه زياتر له زانكوئا بكرين بوار به ئاسانى دهره خسييت بو خواوه نى ماسته نامه فيل بكات و نامه يه ك بنووسيت به س بيت بو له كه دار كردنى هه ر قوتابخانه يه ك، نهك زانكوئى، ليكولينه وه كه ي په سه ند بكات. ئيتر بزانه ئه وه چون ماسته نامه يه كه خواوه نه كه ي ناوى چهندين كتيب وهك سهرچاوه بنووسيت به مارجى چاوى پييان نه كه وتييت و ده يان زانبارى به هه له نه قل بكات و له ژماره يه كى تريان تينه گات و.. جارى با په له نه كه ين، كاتى باس كردنى ئه مه ديت.

پۆژی 2002/5/14² له مونا قه شهی ماسته نامه ی (کوردستان و پرۆسه ی به ئیسلام کردنی کورد) - که پله ی نایابی پی به خشرنا نامه بووم³. لهو پۆژه شدا ئه و پرستییه م بۆ دهرکهوت که ناتوانین به ته وای پشنت به و به ره مانه بیهستین. (شوان عوسمان مسته فا)، خاوه نی نامه که که سیکی موجه له و پی خۆشه نامه که ی به هه ولکی دژایه تی کردنی ئیسلام نه زانریت و وه کو قوتابیه کی زانکو ده لیت هه لویستی به رامبه ر به ئیسلام باشه. به راستی ئه م هه لویسته ته وای پیچه وانه ی زۆر له و قسانه ی له لیکۆلینه وه که یدا و توونی. بیه ختی کاک شوانیش له وه دایه دکتۆر نه به ز مه جیدی سه ره رشتیاری ئه م بابته ی به دل بووه و دیاره سووریوونی ئه و بوو له پشنتی هه لیزاردنی بابته ی ئه م لیکۆلینه وه یه و شیوازی نووسینه وه ی و ئاراسته ی بیروبوو چوونه کانی ناوی بوو.

بۆچی به ته وای باوه ر به ماسته نامه و دکتۆرانا مه نه که ی که له هه لومه رچی وه کو ئه وانه ی ماسته نامه که ی شوان به ره م هینراییت؟ چونکه ئه و مامۆستایانه ی مونا قه شه ی نامه کان ده که ن بۆ خویان قوتابییان هه یه و له دوارپۆژدا ده که ونه به ره رمی ئه و مامۆستایه ی که بۆ هه یه بیه ته مونا قه شی نامه ی قوتابیه که ی ئه وان. به م جۆره موجه له زۆر پیویست ده ییت.

لیژنه ی ((مونا قه شه که)) له سی دکتۆری زانکو ی سلیمانی پیکهاتبوو: دکتۆر حسام الدین نه قشبه ندی و دکتۆر کاوس قه فتان و دکتۆر که مال عه لی. ته نها یه که میشیان له میژروی ئیسلامی پسپۆره و ته نها ئه و بوو مونا قه شه یه کی دووردریژی کرد له کاتی که سییه میان هه یچ مونا قه شه یه کی نه کرد و ته نها ئه و شتانه ی دووباره ده کرد وه که له ماسته نامه که دا و تراون به لام به شیوازی پرسیار: بۆچی...؟ نایا...؟ له به رچی...؟ دوو میشیان دهنگی نزم بوو و ئه وانه ی له پشنته وه دانیشتیوون هه یچی ئی حالی نه بوون.

دکتۆر حسام الدین مونا قه شه ی زۆری کرد به لام سه ره رپای ئه وه وتی: من ئاماده ی مونا قه شه ی نامه ی زۆری ماسته ره و دکتۆرا بووم و هه یچیان شایه نی ئه و بروانا مه یه نه بوون که پیمان دراوه به لام ئه م لیکۆلینه وه یه شایه نی بروانا مه ی نه که ته نها ماسته ره به لکو دکتۆراش!

داوام له خۆینه ره پاش ته واکردنی ئه م ره خنه یه م جاریکه تر ئه م رستانه بخۆینیه وه. خۆینه ره دوا یی ئافه رین له کاک شوان ده کات که چۆن توانی زانکو یه ک و سه ره رشتیاری خۆی و سی دکتۆر بخه له تینیت، پاشان هه ر خۆینه ره خۆی ده پرسیت: ئه ی حالی ئه و ماسته نامه و دکتۆرانا مه چی بیته که د. حسام الدین لییان رازی نییه؟ ره خنه که مان دوو ته وه رن:

1 - ((به ئیسلام کردنی کورد)) نه که ته نها ناریکه به راستیه میژوویه که به لکو به زانیاری تری ناو ماسته نامه که ش و ئه مه به سه بۆ له به ریه که هه لوه شان دنی هه موو نامه که.

2 - ئه مانه تی زانستی له زانیاری و سه رچاوه کاندانه پاریزراوه "ژماره یه که سه رچاوه نووسراون که شوان هه یچی نه دیون یان زانیاریه کی و تووه که له و سه رچاوه وانه نه هاتوه، یان سه رچاوه که شتی که ده لیت به لام کاک شوان شتیکی تر ده نووسیت.. تاد.. تاد.

ماسته نامه که پریتی له سه رچاوه به لام کاک شوان وه ک و تم ژماره یه که له مانه ی نه دیوه و دیاره زانیاریه که کان له سه رچاوه ی تره وه نه قل کردوه، ژماره یه که دیکه ی سه رچاوه کانی ش بۆ بابته که ی شوان زۆر لوه کین و ناو بردنیان زیاده یه...⁴

² له قوتابیه کی به شی میژووم داوا کرد به کاک شوان بلیت ده و مه تنامه یه که م بداتی ئه ویش بۆی ناردم.

³ ماسته نامه که هه مان سال له سلیمانی له چاپ درا.

⁴ شوان (ل4) باسی نووسینی تری کوردی له باره ی به موسلمان بوونی کورد ده کات و یه کی که له ره خنه کانی ئه وه یه هه یانه لایه نگه رانه و نازانستی و نانه کادی میمانه نووسراونه ته وه. کاک هیوا سه لام له کتیه که یدا (که له به ر سه رقالمیم به م نووسینم ته نها چه ند لاپه ره یه کی جیا جیام ئی خۆینده وه): کورد له نیوان به ئیسلام کردن و ئیسلام بووندا، نووسینگه ی ته فسیر، هه لپیر، 2003 که ره خنه یه که ماسته نامه که ی شوان ئه و قسه یه ی شوان ده یینیه وه و ده لیت قسه که ی ئه وه ده که یه نیته که کتیه یی حه سه ن مه موود حه مه که ریم (کوردستان له به رده م فتووحاتی

تیبینییه کیش له سهه نووسینی ئەم پهخهیهی خۆم: ههه له سههه تاوه نیازم نه بوو له سهه هه موو کتیبه که بدویم چونکه کاریکی وا کتیبیکی دهویت له وهی کاک شوان گه وه تر. دهه خستنی فیله کان و هه له کان و خراپ حالی بوونه کان.. تاد کاتیکی زۆری پیویسته و باقی کتیبه که بو پهخه گری تر جی ده هیلم و پهخه گر دلنیا ده کهم شتی زۆری ده ست ده که ویت چونکه کتیبه که ی شوان به هه شتی پهخه گرانه .

حه زیش ده کهم بهر له وهی ده ست بده مه کتیبه که وه نه شته رگه ریبه کی هه ندیک به شی بکه م باسیکی فتوحاتی ئیسلامی بکه م.

ونکراوه کانی فتوحات

ئه گه ره ئه و باس و کتیبه کوردییانه ی ده خه رینه به رده م خوینه ر بینه تاکه سه رچاوه مان له باره ی فتوحاتی ئیسلامیه وه جه هل و نه زانی به شمان ده بیته .

نه شه زایی یان زانیاریی که م له باره ی میژووی ئیسلامی ریگه ی به و په رینه داوه بینه راستی، راستیه کانییش ون بن خوینه ر ناگای له زۆریان نه بیته . وشه ی (ونکراوه کان) که به کارم هیناوه زیده رووی تیدایه چونکه وشه که مانای وایه ئه وانه ی له سهه فتوحات ده نووسن شت ده زانن به لام ده یشارنه وه له کاتیکیدا باوه رم وایه ئه مان ئه و شتانه نازانن یان که میکی ده زانن .

نه زانی وشه یه که خۆی خۆی ته فسیر ده کات، له لایه کی تره وه باس نه کردنی ئه و شتانه ی زانراون نیفاقیکی رو شنیبرییه چونکه وای له یاتوه نو سه ر (جگه له که سانیکی که م که ئه و ته قلیده یان شکاندوه) به باشی باسی ئیسلام و شارستانیته ی ئیسلامی و میژووی ئیسلامی نه کات نه وه کو سومعه ی پرو شیت و گومان له مۆدی رنیته ی و پی شکه و تنخوازییه که ی دروست بیته . به لام ئه مه مۆدی رنیته یه کی ساخته یه “هی چه رخه زی په نه که ی نه خوینده واریی کوردستان .

له م به شه دا چه ند شتیکی فتوحاتی ئیسلامی باس ده که م که له و باس و کتیبه کوردییانه ونکراون، ئیتر یان به ده ستی ئه نقه ست و یان له بی ناگاییه وه . خوینه ری کورد پیویسته به و زانیارییه هیه تا وینه کاریکاتی ریبه که راست بیته وه، ئه و وینه یه ی هه ردو و ده مارگیری و نه زانی نه خشانده و یانه . ئه وه ی خواره وه ش ته نها باسیکی کورته چونکه ئیره جیی لیکۆلینه وه یه کی دوو ردیژ له باره ی فتوحاتی تیدا نابیته وه .

به ره له هه موو شتیکی پیویسته بزانی که فتوحاتی ئیسلامی کۆمه لیک به سه ره اتن له میژو ودا ده گمه ن نین به لکو به دریژایی میژو و پرو یان داوه . ئینجا ئه گه ره ئیسلام له کوردستاندا سه ری هه لبدایه و فتوحات به له شگری کوردی بکرایه، ئه مه رو هه ره ئه وانه ی فتوحات خراپ ده نه رخی ن شانازی یان پیوه ده کردو باسیان له ئی مپراتۆریه تی خاوه ن شکۆی کورد ده کرد . ئه وه تا ئه وه ی هیه و نییه ده ولته ی میدیایه که به شی خۆی ولاتانی داگیر کردبوو جیگه ی شانازییه و ئه مانه ده لێن ئیمه نه وه ی ((میدیای که یخه سه ره وین))؟ ئه مه کیشه یه که نه ته وه گه رای ی بۆی چاره سه ره نا کریت: شانازی کردن به رابوردو و

ئیسلامیدا) زانستی و نه کادیمی نییه (101). هه رچه نه دا تا نیستا کتیبه که ی کاک حه سه نم نه خویندۆ ته وه بۆیه ناتوانم مه وزووعیانه حوکی له سه ر بدم به لام ده بو کتیبیکی گه وه له سه ه هه مان بابته ی ماسته رنامه که ی شوان که میک سوودی ئی وه ریگرایه ئه گه ره بو پهخه لیگرتنیش بوایه که چی شوان یه ک جار به سه ری پیی ناوی ده بات. کاک شوان له جیاتیی ئه وه ناوی زۆر کتیبی لایه نگرانه و نازانستی ده نووسیته . هیواداریش خوینه ر پاش ته واکردنی خویندنه وه ی ئه م پهخه یه مان قسه که ی کاک شوان له یاد مابیت سه باره ت به و نووسینه لایه نگرو نازانستی و نانه کادی مییانه و حوکم بدات نووسینه که ی کاک شوان له کامه یانه .

ھەتا ئەگەر داگیرکاریشى تیدا ھەبوویت بەلام پەزکردنى داگیرکاریى دوژمنان. کیشەکە لەو داھە نەتەوگەرايى جىگەى ھەموو نەتەوگەکانى تیدا ناییتەو ھەکا تیکدا لەئاینگەرايى (جگە لە چەند حالەتیک) دەرگای وەرگرتنى نایینەکە بۆ ھەموو نەتەوگەکانى و نایینیک کراوھە.

شەپى داگیرکاری لەکۆنەو، وەك زۆر خوینەر دەزانیت، ھەر ھەبوو و تائەمپۆ ماوھو نویتىن نمونەى پوژئاوایە کە دەسەلاتدارانى لەھەموو دەسەلاتداریکى جیھان زیاتر باس لەئازادى دەکەن لەکاتیکدا ولاتانى زیاتریان داگیر کردبوو و دوايىش شىوازی نووى داگیرکارییان داھینا، ئەو میژووھ بیگومان لای ئەوانیش جىگەى شانازییە.

راستیھەكى تر ئەوھە مەبەستى فتوحاتى ئىسلامى سەپاندنى ئاینى ئىسلام نەبوو. دانانى سى ئىختیار لەبەردەم غەیری موسلمانان ((موسلمان بوون یان جزیەدان و مانەو لەسەر ئاینى خویمان و یان شەپ)) ئەمە پەت دەکاتەوھ. بیگومان وەکو ئەو شەپانەش نین کە لاپەرەکانى میژوویمان پکردۆتەوھ و یەکیک لە مەبەستە سەرەکیھەکانیان شکۆمەندی پادشاکان بوو. کۆچى گەلانیش نەبوون. بىر یاردانىش لەسەر ئەنجامدانى فتوحات بۆ دەستکەوتى ماددى نەبوو (بەروانە خواروھ). بەکورتى فتوحاتى ئىسلامى گیانیک دەيجوولاند کەخویندەوھى میژوو و شارەزایى پەیدا کردن لەبەرھى ئىسلاموھ پىگەھەکن بۆ ناسینى.

بەلام خوینەرى كورد چۆن ئەو گیانە بناسیت لەکاتیکدا نە سەرچاوھ ئەسلیھەکان دەخوینیتەوھ و نەباس و کتیبە کوردیھەکان وینە تەواوھەكى پيشکەش دەکەن؟ بەلام ئایا سەرچاوھ کوردیھەکان وینە تەواو لەبەرھى میژوو کوردستان (بەتایبەتى میژوو کۆنى) پيشکەش دەکەن تا ئەمە بۆ فتوحات بکەن؟ ئەمانە بەزۆرى شتى سۆزدارو نازانستى لەخۆدەگرن. زۆر لەمانە تەنھا ئەوھ دەزانن بلىن ئىسلام ئاینى عەرەبە بەلام کورد ئاینى خۆى ھەبووھ کە ئاینى زەردەشتیھە. ئەم قسەھەش بەتەنیا بەسە نەك ھەر میژوو ئىسلامی بەشویینیت بەلکو ھى میللەتانى کوردستان و ئیران و ئەفغانستان و بەلوچستانیش تەسلىم بە قسەى ساویلکە و نازانستى بکات.

مادەم باسى فتوحاتى ئىسلامی دەکەین شتىكى زیادە ناییت ئەگەر بلىن کە ئەوانەى بۆ ئاینى زەردەشت دەگرن نازانن ئەو نایینە بەپى پىوايەتەکان دەولەتیک لە رۆژھەلاتى ئیران لە پشتیھەو بوو ھەر لە ژيانى زەردەشتدا ئەو دەولەتە شەپى لەپیناوى نایینەکە کردبوو تەنناتە یەکیک لە پىوايەتەکان دەلیت زەردەشت لە شەپىكى وھادا کورژاوھ، واتە ئەگەر زەردەشت بەراستى پیغەمبەرىكى ئاسمانى بوویت (کە ئەمە قەناعەتى خۆمە) ⁵ و ئەگەر پىوايەتى کورژانى راست بییت دەبى بلىن زەردەشت پیغەمبەرىكى موحامەد بووھ و لەپیناوى نایینەکەیدا شەھید بووھ!

* * * * *

یەکیک لە شتە زانراوھەکانى میژوو ئەوھە داگیرکەرەکان بەزەبیان لەگەل خەلکى ولاتە داگیرکراوھەکاندا نەواندوھ، ھەر ولاتیکیش ھەلگەرايیتەوھ زۆر سەختتر لەجاران مامەلەى لەگەلدا کراوھ. نمونەکانى بەکارھینانى توندوتیژى دژى خەلکى ولاتە فتەح کراوھەکانى سەردەمى فتوحاتى ئىسلامى زۆر کەمترن لەچا و داگیرکاریھەکانى میژوو و زۆر کەمتریشن لەسەر جەم چالاکیھە سەربازيھەکانى فتوحات ⁶.

⁵ بەلگەى باش ھەن لەسەر ئەوھى ئاینى زەردەشت ئایینیکى ئاسمانیھە وواتر دەستکاری کراوھ (شركى تیکەوتوھ، بواریش نییە لیرەدا لەسەر ئەمە پۆم. ئەوانەش بۆ ئاینى زەردەشت دەگرن نە پوختی نایینەکیان مەبەستەو نەپینمايە ئەخلاقیھەکانى بەلکو زۆرەیان ھىچ نازانن غەیری ئەو قسەھەى دەلیت زەردەشت پیغەمبەرى کورد بووھ کە ئەمە قسەى سەرچاھەى چونکە نە ولات و پەچەلەكى زەردەشت تا ئیستا ساغ بۆتەوھ نە کوردیش لەو سەردەمەدا وەکو کورد پەیدا بوو تەنھا دەتوانن بلىن میللەتانى ئەوسا بناغەھەكى کوردبوون و کورد لەمان و لە میللەتانى تر دروستبوو ئەویش لە سەردەمى ديارىکراوھ کە بەئەکیدى سەردەمى زەردەشت نەبووھ. پاشان تیکەلکردنى ئاینى زەردەشت بە ناسیونالیزم شیواندننى پەيامەکیھەتى، ئەو پەيامەى ئەمان ھىچى لەبارەوھ نازانن.

⁶ شوان دەنوسیت: ((کاردانەوھى لەشکرى عەرەبە موسلمانەکان زۆر توندوتیژ بوو بەرامبەر خەلکى ھەر شاریکى ھەلگەراوھ)) (ل 245 پەراویزی 2). شوان بۆ ئەمە ناوى دوو سەرچاھى کۆن دەنوسیت، یەکیکیان کە دەستم کەوتوھ میژووھەكى خەلیفە کورپى خەییاتە، ھەرچەندە شوان نامازەى بۆ رووداھەکە نەکردوھو ھەرچەندە چاپەھەكى لای خۆم جیاوازە بەلام نزیک لەو لاپەرھى نامازەى بۆ کراوھ رووداویک ھەبە کە ئەو سەندەدى خەلیفە پىی دەگیریتەوھ نایگەھەنییتە ئاستى روایەتى باوھ پىپکراوھ. شوان لە دەیان و سەدان رووداوى فتوحات تەنھا ئەو

ئهوهندهشم لهبارهی فتووحاتهوه خویندوهه نمونهه نه دیوه لهسهه پروخاندن و سووتاندنی شاریک تهنها نمونههی پروخاندنی قهلایهک که لهبهرامبهر ناوچهکانی ژیر دهستی پۆمدا بوو، واته له بهرهی پێشهوه بوو، ئه مه له کاتیکیدا پروخاندن و سووتاندنی شارو گوندهکان، ئهوانههی یهکهه جار گیرابوون یان ئهوانههی یاخی ببوون، کاریکی زۆر ئاسایی شهپهکانی تر بووه. ئهوهتا پادشای ئاشوری" ئاشور ناصرپالی دوهم که دیته ناوچهی سلیمانی و پیره مهگروون و شاره زوور.. (881 و 880 ی پێش زاین) وهکو هه موو پادشا کۆنهکان شانازی به کوشتارو شارو گوند سووتاندن دهکات: ((سهههکانیان (= سههه کوزراوهکانیان) م به قهدی درهختهکاندا بهسهه، کوپو کچهکانیانم به ناگر سووتاند))⁷ یان باسی چهند شاریک دهکات که ((لهگهه 150 شار (یان گوند) دهووبهریانم پروخاندو ویران کردو سووتاندمن و کردمن به تهپۆلکهو ویرانه))⁸. یان بۆچی دوور برۆین؟ ئهوهتا هیرهقل، ئیمپراتۆری بیزهنتی چهند سالییک بهر لهوهی ئیسلام بگاته کوردستان و لهمیانهی شهپهکهی دژی فارس پهلاماری ئهوی دا بوو مانگی شوباتی سالی 628 ی زاینیی له شاره زووردا برده سهرو لهویدا چی هاته بهردهستی لهگوندوشار ویرانی کردو سووتاندنی⁹.

خۆ ئهگهه باسی سهردهمی دیموکراسی بکهین ههرووشیمو ناگازاکی دوو نمونههی زۆر باش زانراون و شتی زۆرتر ههه ئهوهنده ناودار نین ههروهکو (بۆردومانی ستراتیجی) که بۆ شاره ئهلمانیهکان خرایه کارو زیاد له 600 ههزار ئهلمانی له شاره جیا جیاکانی ئهلمانیا به بۆردومانی فرۆکه بهریتانی و ئه مه ریکییهکان کوژران و تهنها له شاری دریسدن ژماره ی کوژراو زامدارهکان گهشته 80 تا 110 ههزار هاوالاتی¹⁰.

بهشی گهوهه جهنهگهکانی میژوو هوی نابووریان لهپشتهوه بوو بۆیه فتووحات بههه مان چاو تهماشاکراون. نکولی لهوهش ناگریت که سانییک ههبوون لهناو لهشکری موسلمانان بهمه بهستی دهستکهوت بهشداریی شهپهکانیان کردبوو بهلام ناییت لهه راستییانه بیئاگابین:

1- موسلمانان دژی دوو دهولهتی گهوهه ئهوه سهردهمه شهپیان دهکردو شهپری ئهه دوو دهولهته وهکو شهپری ناوخوی کاتی جاهیلیهتی خویان نهبوو، لهوهزعیکی وههاشدا تهماعی دهستکهوتی ماددی که متهه مهگهه له ههندی قوناغدا که شهپهکه ئاساتر بووه، ئه مه شهپه یهکه مهکان، بهتایبهتی دژی ساسانییهکان ناگریتهوه که زۆر سهخت بوون.

2- سهههکردهی لهشکرهکان بهزۆری سهحابی بوون و ئه مانه بههوکمی پهروههه ئیسلامیههکهی لهسهه دهستی پیغه مبهه p وهریانگرتبوو خواناستر بوون و پیغه یان بهکاری نارهوا نهدهدا.

3- دهستکهوتهکان دهکرانه پینج بهش که چوار بهشیان بهسهه شهپهکه رهکان دابهش دهکران، واته بهشه گهوره که یان بهردهکهوت. پهخنهگران یهک لای مهسهلهکه دهبینن و دهلین ئهوهتا ئه مانه بۆ دهستکهوت هاتبوون بهلام ئه مه بهراورد ناکهه لهگهه لهشکری دهولهتانی میژوو که بهزۆری سههه یانهکان بهزۆره ملی و بهمووچه یهک راپیچی شهپه دهکران.

دهمیینهتهوه نمونه لهسهه دهستپاکیی موسلمانان بهیینهتهوه تا ئهوه گیانه بناسین که ئهوه خهلهکی جوولاندبوو و درۆی قسه ساکاره کهی دهلیت: ((ئه مان بهتعماعی تالانی شهپیان کردبوو)) ئاشکرا بگریت. وهکو وتیشمان که سانییک ههه

نمونهیه مان بۆ دهیینهتهوه، کهچی بهو شیوه گشتگیرهی سهروهه باس له کاردانهوهی توندوتیژ دهکات، ئه مهش نیشانهیهکه لهسهه گیانی تهزویر که خوی بهسهه عهقلیهتی ههندییک نووسههه خۆمان سهپاندوه.

⁷ D.D.Luckenbill, Ancient Records of Babylonia and Assyria, vol.1, 1926, S 450.

بروانه ههروهه کتیههکه مان: لیکۆلینهوهی فیکری و سیاسی (2000)، ل 94. سههههه بهو دوو لهشکره شییهی ئاشورناصریالیش بروانه کتیههکهی ترمان: میژوی گهه لولو (1998)، ل 35 بهدواوه. ئهگهه ههچیش نهخوینینهوه تهنها میژوی کۆنی کوردستان نه بیته جیاوازییه گهوره کهی فتووحاتی ئیسلامی لهگهه فتووحاتی دهولهتانی دیکه مان بۆ نه دههکهویت.

⁸ Ibid., S 455.

⁹ محمد امین زکی، خلاصه تاریخ الكرد وکردستان، ل 120. ههروهه دائره المعارف الاسلامیه، ج 13، ل 420. ئه مین زهکی چاپیکی تری بهکارهیناوه.

¹⁰ ر. پارکنسن، موسوعة الحرب الحديثه، ج 2، ل 575.

هه بوون بهو مه بهسته چوو بوونه ریزی سوپاکه، هه رکاتیکیش مه لائیکهت به ته نیا و بی مروقه شه پریان کرد ئینجا با باس له مه بهستی دور له نیازی سوودو دهستکه وتی ماددی بکهین.

(ته بهری) له میژوو هه کهیدا له زمانی جابر کوپی عه بدوللای سه حاجی ده گپریته وه که جابر سویند ده خوات و ده لیت که سمان نه ده ناسی و نه ده زانی له وانه ی له له شکرى (قادسییه) به شدارییان کردو وه که له گهل ئاخیره تدا دنیا ی مه بهست بیته، ئیمه گو مانمان له سی کهس کردبو و که چی وه کو ئه مانهت و زوهدی ئه وانمان نه دی، ئه و سی که سهش (طولهیحه کوپی خو یلد) و (عه مر کوپی مه عدییه کروب) و (قه یس کوپی ئه لمه کشووح) ¹¹.

(سه عد کوپی ئه بو وه ققاص) یش شایه تی بو ده ستپاکیی سوپاکه ده دات و ده لیت ئه گهر به شداریبووانی شه پی (به در) ئه و فه زله یان نه بوایه ¹² ده موت له وانه ی شه پی به در ژماره یه که خه تای بچوو کم بینیبوو که پر وانا که م و نه مبیستوو ه ئه م له شکره کرد بیته ¹³.

عومهر خویشی شایه تی بو داو ن. کاتیکی شمشیر و جل و به رگ... ی کیسرایان بو هیئا و که زور گرانبه هابوون وتی ئه وانه ی ئه مه یان ته سلیم کرد ده ستپاکن. عه لیش پی و ت: تو ده ست پاک بووی له به ره ئه وهش ره عیه ت ده ست پاک بوو ¹⁴. له کاتی فتووحاتی شام و شه ر دژی بیزه نتییه کان ئه مان هیژیکی گه وره یان هیئا. ئه بو عوبه یده زانی ده ره قه تی ئه و له شکره نادن بو یه نامه ی نارد بو هه موو ئه و والییانه ی له شاره کاندایان بوون که ئه و جزیه و خه راجه ی له خه لکه که وه رگرایبوون بگه ری نه وه بو یان و پییان بلین که موسلمانان ناتوانن دیفا عیان لیبکه ن. خه لکی ئه و شارانهش (که نه صرانی بوون) به موسلمانان یان و ت: خودا جاریکی تر بتانگه ری نه ته وه و سه مرتان بخت چونکه ئه گهر پر مه کان له جیاتی نیوه بوونایه هیچیان بو نه ده گه رانینه وه و چیمان بو دمایه وه ده یان بردو هیچیان بو نه ده هیشتین. پاشان که موسلمانان کان سه رکه وتن و گه رانه وه شاره کان خه لکه که ده هاتن ئه و جزیه و خه راجه یان ده هینا یه وه که موسلمانان کان بو یان گه رانده وه، ئه بو عوبه یده ش هه مان مه رجه کو نه کانی ده هیشته وه. ته نانته ئه و شارانهش که پیشت له گهل موسلمانان کان په یمانیان نه بووو ئه مجاره پاش شکستی پر مه کان داوای صولحیان کرد ئه بو عوبه یده هه مان مه رجه ئه و شارانه ی له سه ر دانان که زووتر صولحیان له سه ر کردبوو، له وهش زیاتر ئه و شارانه ی تازه داوای صولحیان کردبوو مه رجه ئه و یان هه بوو موسلمانان ریگه بدن به و پر مه انه ی بو شه ر هاتبوون و که له و شارانه دا مابوونه وه به که لوپه ل و پاره و که سوکار یانه وه به ره و ولاتی پر مه بگه ری نه وه، ئه بو عوبه یده ش به م مه رجه رازی بوو ¹⁵.

وه کو وتم نموونه کانی تو له سهندن له شاره یاخی بووه کان زور که م بوون له کاتی فتووحاتداو به زوری شاره که ده گه رایه وه ژیر هه مان مه رجه کو نه کان، له کاتیکیدا شاره یاخی بووه کان له سه رده می هه موو ده وله تانی تردا دوو چاری سزای سه خت ده بوون. جگه له مهش غه دریان له کهس نه ده کرد. ئه مهش به کورتی به سه رهاتی (ئه بو عوبه یید کوپی مه سه عود) به له گهل جابان (گابان) داو دواتر بزانیان کاک شوان عوسمانی خاوه ن ماسته نامه که چونی باس ده کات:

¹¹ تاریخ الطبری 4/ 210. ته بهری باسی ئه مه له ده دستکه وته کانی (مه دائین) - پایته ختی ساسانییه کان - ده کات ئه مهش دوای شه پی قادسییه بوو، ته بهری ده لیت: (اهل القادسیه) بو یهش ئیمه به (له شکرى قادسییه) مان داناو دیاره مه بهست نه که ته نها له شه پی قادسییه به ته نیا به لکو مه بهستی ئه میان و شه ره کانی دواتریش هه روا.

تییینییه که له باره ی میژوو ته به رییه وه: ته بهری پر وداوه کانی کو کردو ته وه بی گویدان به دوور خسته نه وه ی پر وایه تی (ضعیف) و (موضوع - هه لبه ستراو)، که شتیکه له زانستی فه رمووده په پیره و ده کریت و ته بهری بو خوی دان به وده دا ده نیت بو یه به کار هیئانی کتیبه که ی بی ته حقیقی که به پی پی بنه ماکانی زانستی فه رمووده کرابیت مروقه تووشی هه له ده کات. منیش ناچار بووم پر وایه ته کانی ته بهری وه کو خویان وه ر بگرم. ماوه یه کیش بوو دوو پسپور، یه کیکیان عه ره بو و ئه وه ی تر کورد، خه ریکی ته حقیقی کتیبه که بوون بو جیا کردنه وه ی (صحیح) له (ضعیف) و ره نگه ئیستا به ره مه که یان بلاو کرابیته وه.

¹² فه زل و پایه ی به شداریبووانی شه پی (به در) لای خودا زور گه وره یه بو ته نموونه.

¹³ میژوو ته بهری، ج 4، ل 210.

¹⁴ میژوو ته بهری، ج 4، ل 210.

¹⁵ ابو یوسف، کتاب الخراج، ل 15.

(تهبهری) له پڕوایه تیگدا دهگیریتوه که پوسته، سه رکردهی سوپای ساسانییهکان، خه لکی (سهواد)ی هان دا بو ئهوهی دژی موسلمانهکان بوهستن و وتی سهروکی ئیوه ئهوه که سهیه یه که مین کهس بیته راپهریت، جابانیش یه که م کهس بوو و دوای ئهوه که سانی تر ئه مه یان کرد.

موسلمانان و له شکری جابان له (النمارق) دا پیکا چون، موسلمانان سه رکه وتن و جابان به دیل گیرا. ئهوه دوو که سهی گرتیان بینیان پیاویکی پیره و نه یانناسییه وه هه رچه نده خشلی پیوه بوو. دوانه که ریکه وتن چیی پییه بو یه کیکیان و جابان خوی بوئه وهی تریان بیته و شتی که له برییه وه وه رگریته. جابان به می وت: ئیوهی عه ره ب ئه هلی وه فان له به ره ئه وه چی ده لیت دوو کوپی کوستهی سوکه له له ئیشوکارو و وان بده مه تو به مه رچیک ئه مینم بکهی. کابرا (مطر کوپی فضة) رازی بوو جابانیش پیی وت: بمبه ره لای پادشاکه تان تا ئه ویش ناگادار بیته ئه ویش بریه لای ئه بو عوبه ییدو ئه م ریکه وتنه چی به چی کرا. دواتر خه لکه که ناسییا نه وه و وتیان ئه مه جابانی پادشایه و له شکره که له ژیر سه رکرایه تی ئه بو. ئه بو عوبه ییدیش وتی: ئه ی عه شیره تی (ره بیعه) چاوه ری چی ده کن؟ پیاوه که تان ئه مانی پی دهدات و منیش بیکوژم؟ په نا به خودا ده گرم شتی واکه م¹⁶.

له پڕوایه تیکی تریشدا ئه بو عوبه یید ده لیت: من له خودا ده ترسم بیکوژم له کاتیگدا موسلمانیک ئه مینی کرد، موسلمانان له یه کتر خۆشویستن و پشتیوانی یه کتردا وه کو یه که له ش وان، ئه وه شی ئه رکه له سه ره هندیکیان ئه رکه له سه ره ه موویان، ئه وانیش پییان وت: ئه مه پادشایه که، ئه بو عوبه ییدیش وتی: با پادشاکه بیته، من غه دری لیناکه م، ئینجا وازی لیهینا¹⁷. ئینجا بزنان کاکه شوان چی ده لیت.. ئه مه قسه ی شوانه:

ئه م پروسه یه سه ری گرت (واته: کاره که ی پوسته م) و به ره له هه موویان ده هقانی ناوچه ی (بادکلی - بادگلی) راپهرینی ئه نجام داو ئه وه ده هقانه ناوی (جابان، گابان) بوو له دژی له شکری عه ره به موسلمانهکان. ئه م فه ره مانده یه چه ندین شه ری خویناوی گه وه ری له دژی عه ره به موسلمانهکان ئه نجام داو ته نانه ت له یه ک له شه ره کان دا به دیل گیرا، به لام به هو ی زیره کی و لیها تووی خوی توانی رزگاری بیته و دووباره چاری شه ری عه ره به موسلمانهکانی دایه وه (ل147).

ئیت ده بیته خویزه ری کورد چون وینه یه که له باره ی پرواده کانه وه ده سته کویت ئه گه ره ئه مه نوو سه ره کانی بن؟ شوان شتی تر له م جو ره ده کات وه کو باسی ئه وانه ی باوه ریان به ئاینه که هی نا بوو و بیونه سه ریازی دلسوزی وه (الحمراء) - که دواتر به سه رهاتی ئه مان باس ده که م - و (سیاه) و کو مه له که ی که ئه مه باسه که یانه له کتیبه میژووییه ئیسلامییه کاندان و دواتر لای شوان.

سیاه له گه ل حه فتا له گه وه پیاوانی فارسدا بوو (ئیبنو که ثیر ده لیت: گه وه ری سی سهد له و پیاوه گه ورانه بوو که هاوپی نزیکی یه زدیگورد بوون). پاش ژماره یه که شکست سیاه به هاوپیکانی ده لیت: ئه وه ده زانن که ئیمه ده مانوت ئه وه قه ومه دامو و که ساسه ئه م ولاته ده گرن (..). ئه وه شیان گرت که ده یینن. له شکریش نییه نه یبه زینن و قه لا نییه نه یگرن (لای ئیبنو که ثیر: سیاه ده لیت به خوا ئه مه به ره می ناهه ق نییه) له به ره ئه وه به ریاریک بو خوتان بدن. هاوپیکانیشی ده لین: قسه ی تو قسه ی ئیمه یه (..). ئه مانه ش بوونه موسلمان و له گه ماروی توستر له له شکری موسلماناندا بوون. یه کیکیش له گورزانه ی وه شان دیان کاتی گه مارودانی قه لایه که بوو. یه کی که له وان (ئیبنوله ئیر ده لیت سیاه خوی بوو) جلی خوی خویناوی کردو خوی فری دایه لای ده رگای قه لاکه، ئه وانیش و ده زانن له خویانه بویه ده یبه نه ناوه. ئه وه په لاماریان دهدات ئه وانیش هه لدین، ئه ویش قه لاکه ده گریته. سیاه و کو مه له که ی و لای ئیبنوله ئیر باسکرون که چی شوان (ل177 پ) ده لیت: ابن الاثیر ده لیت سیاه برای هورموزیان بووه دوژمنی سه ره سه ختی عه ره به موسلمانهکان بوو¹⁸!! جگه له وهی

¹⁶ میژووی ته به ری، ج4، ل91.

¹⁷ سه رچاوه ی سه ره وه.

¹⁸ شوان ده نووسیته: الکامل فی التاریخ، ج2، ل166 (چاپی لای خۆم: ل387)

ئیدنولته ئیر بهو شیوهیهی سهرهوه باسی سیاھ دهکات ئه و ناوی شههریار دههینیت که برای هورموزانه و نالیٔ سیاھ برای بووه¹⁹!

* * * * *

نامه که ی شوان و هه موو کاره هاوچه شنه کان دیفاعن له سته مکارییه کانی ههردوو دهوله تی ساسانی و بیزهنتی به لام به ئاوازیکی کوردایه تی و به م جوړه گۆرانیه کی نه شازو ئاوازیکی ناسازمان بو ده لئین.

هه ر میلیه تیگیش له و شهرا نه دا به شداربوویٔ ده وره که ی بریتی بووه له بهرگری کردن له دهوله تی ساسانی و بیزهنتی. ئه وهش راستیه کی زانراوه که نه صرانیه کانی پوژه لات زور له گه ل بیزهنتیه کان ناکوک بوون و له بهر جیاوازیی مه زه ب ده چه وسینرا نه وه و ته نانه ت خو شحال بوون به هاتنی موسلمان تا له دهستی بیزهنتیه کان پرگاریان بکه ن بو ده ده بینین یا خیبوونی شاره کان له و ناوچه یه دا که متره. دواتریش شایه تی پوژه لاتناسان ده خهینه پروو.

سه بارت به دهوله تی ساسانی و ئه و چه وساندنه وه یه گه لانی ئیران و غهیری ئیران به دهستی وه ده یانچه شت، ئیسلام گۆرانکاریه کی باشی بو گه لانی ئیران به فارسه کانه وه هیئا. سه ره تا ئه و ریسا کومه لایه تییا نه هه بوون که کومه لگه یان بو چه ند چینیکه بهر زو نزم دابهش کردبوو. روژه لاتناسیکه وه کو (کریستنسن) خه فه تی بو ئه وه خواردوه که چینی بالا بهر به ره له ناو چینه کانی تری گه لدا فه وتا و ئه و تاییه تمه ندییانه ی ئه شرافه جیا ده کردوه و نکران و ئه و ((دیموکراسی)) یه ی ئیسلام دوو چاری گه لی ئیرانی کرد یه کی بو له هوکاره کانی دابه زینی ئه و گه ل²⁰. ئاینه کهش بو خو ی له قهیراندا بوو چونکه وه ک ناوبراو ده لیت پیاوانی ناین له دابه زیندا بوون و ئه مه رووی کرده ئه خلاق و عه قیده و په رستنیش هه رچه نده ئه مان هه ولئێ تازه کردنه وه ی ئاینه که یان دابوو²¹.

میژوونوسان باسی ئه و وه زعه یان کردوه که چی شوان ده یکاته ((بوچوون)). شوان دنوو سیٔ: ((بوچوونیک هه یه باس له وه دهکات خه لک ئه وه نده بیزار بوون له ده سه لات ی ساسانی، بو زیتر زانیاری بهر وانه حسن محمود کریم، کوردستان له بهر ده م فتوحاتی ئیسلامیدا)) (شوان، ل157 پهراویزی 1). به م شیوه یه شوان ئه و راستیه گه وره یه له پهراویزیکی دوو دیپریدا باس کردوه، ئینجا کردوویه تی به ((بوچوون))، ئاماره شی بو کتیبیکه کورد کردوه تا خوینهر وا تیگه یه نی ئه مه بوچوونی نووسه ره که یه. به لام شوان به وه ناو سه تیٔ و له ناواخندا به خوینهر ده لیت که خه لکه که هاوکاری له شکر ی ساسانیان کردوه دژی فاتحه موسلمانه کان: ((ئهمهش ئه وه رت دهکاته وه که خه لک بیزار بووه له ساسانییه کان و پیشوازی له شکر ی عه ره به موسلمانه کانیان کردوه)) (ل157).

بی ئه وه ی له سه ر قسه ی ((پیشوازی)) برۆین که ئاشکرایه موباله غه ی تی دایه، ده بینین شوان په یوه ندیی ده سه لات ی ساسانی به خه لکه وه به و چه ند دیپر ده برینیته وه له کاتیکدا ده بوا یه به شیکی تاییه تی بو ته رخان بکر دایه، به لام چون ده توانیت ئه وه بکات بی ئه وه ی ماسته نامه که ی خو ی هه لئه وه شی دیته وه؟ له وه نازانسته ترو دوورتر له ئه مانه ته وه ئه و روودا وه ی کردوویه تی به به لگه بو ((هاوکاری کردنی ساسانییه کان له لایه ن خه لکه وه)). شوان دنوو سیٔ: ((پیوسته ئه وه بزانی خه لکی شاری حولان هاوکاری ته واوی له شکر ی ساسانیان کرد))، ل156، بو ئه مهش ناوی کتیبی (الکامل فی التاریخ) ده بات (ج2، ل145)، له کاتیکدا ئه و سه رچاوه یه (ل263 چاپی لای خو م) باسی (الحمراء) دهکات که عه ره ب نه بوون و بوونه موسلمان و شه ری باشیان کرد له پیزی موسلمانه کاند، دوا ییش ئه لقه عقاع (قوبان) ناویک، که یه کیکه له وانیه کرده بهر پرس ی شاری حولان (بهروانه به شی هه لبراردی کتیب، کتیبی ژماره په نجا، خالی 3).

¹⁹ چاپی لای خو م، ل386

²⁰ کریستنسن، ایران فی عهد الساسانیین، ل193-194. مه بهستی ئه ویش له دیموکراسی واته فراوانه که یه ئه ویش که عوامی خه لک ده وریکه گه وره بینین، ئه مهش له بهر امبه ری ده سه لاتو بالادستی چینی ئه شراف.

²¹ بهروانه سه رچاوه ی سه ره وه، ل472-473.

شوان پاش ئهوه دهلیت که له شه ره کانی تریشدا جۆره هاوکاریه که هه بووه له نیوان له شکرى ساسانى و جه ماوه رى شاره کان. شوان به لگه ناهینیتتهوه (به لگه راسه بیته یان هه لبه ستره) و به و رسته یه کلیلی حه قیقه تمان پی دهبه خشیته: ((ئه مهش ئهوه رهت ده کاته وه که خه لک بیزار بووه له ساسانییه کان)).

بگه پیننه وه بۆ شایه تییه که ی کریستنسن. ده وه ته ی ساسانى له کۆتاییه کانیدا له وه زعیکی خراپدا بوو. له نیوان کیسرای دووهم ودواین پادشای ساسانی و لاته که ماوه ی چوار سالی پشیوی و پر ئاژاوه ی بینى که تییدا به لای که مه وه ده پادشا حوکمیان کرد. کیسرای دووهم نمونه ی چا و چنۆکی بوو. ئه و پادشایه هه موو ریگه یه کی گرت به ر بۆ کۆکردنه وه ی پاره له ره عیه ته که ی و زۆربه ی ئه و سامانه شی له خه زنه کانی خۆیدا کۆیده کرنه وه و بۆ ئاره زووه کان خۆی به کاری ده هینان. کریستنسن نمونه له سه ر ئه مه ده هینیتته وه ئه ویش که دوا ی سالی سیانزه می حوکمیدا هه شت سه د ملیون مسقال دره م (ره نگه بکاته هه شت سه د ملیون دره م) له خه زنه کاندای بوون و له سالی سییه میدا و سه ره رای شه رپوشۆرو مه سه ره فه کانی خه زنه کان 1600 ملیون مسقال دره م میان تییدا بوو ئه مهش جگه له ده سته که وه ته کانی شه ر²². به لām وه ک کریستنسن ده لیت ئه م سامانه ی ناو خه زنه کان به ته وای ئه و زولمه ی له خه لک ده کرا پیشان نادا ت چونکه پیوسته ئه و پاره هه ره زۆرانه شی بخه ینه پال که پادشا بۆ ئاره زووه کانی و بۆ ده رباره که ی سه رفی ده کردن²³.

ئه م راو پروته و ئه و ئاژاوه یه ی دوا یی وینه یه که مان بۆ ده کیشن زۆر جیا وازه له و وینه ی ئه و که سانه دروستی ده که ن که حوکمیکی ئاماده یان له سه ر ئیسلام و فتوحات هه یه و خوینه رى داما و اتی ده گه یه نن عه ره به کان به هه شتی سه ره زه و بیان له خه لکی ئه و ناوچانه تیک دا. بۆیه سه یر نییه ته به رى له باره ی سه واده وه به تاییه ت ده لیت که س ئه ما له ئه هلی سه واد له رۆژئاوای دیجله وه تا خاکی عه ره ب دلئى به فه رمانه روه یی ئیسلام خو ش نه بیته²⁴. سه باره ت به دوا یین پادشای ساسانی ش ته نها له مه دائینی پایته ختدا سی هه زار ملیون دینار (که ده کاته نزیکه ی 36 ملیار دره م) له خه زنه کانی یه زدیگورددا هه بوون که بۆی کرا ته نها نزیکه ی نیوه ی پرگار بکات. ئه مه جگه له که لوپه ی زۆر که نازانریته به هایان چه ند زۆره²⁵.

ئینجا ئه مه ی کیسرای دووهم و یه زدیگورد له گه ل روانینی خه لیفه ی موسلمانان بۆ هه ر تاکیکی سه رباره کانی به راورد بکه له مه شه وه مه به سته ی کریستنسن له ((دیموکراسی)) تی ده گه ی به لām بی ئه وه ی پاسا و بۆ داخه که ی به ینیتته وه. عومه ر (خوا لئی رازی بیته) له نامه یه کیدا بۆ سه رکرده یه کی خوی “ (النعمان کوپی مقرر) پیش شه ری نه ها وه ند ده لیت: یه ک موسلمان لای من به نرخره له سه د هه زار دینار²⁶. تا بۆشی پروون نه بووه وه مانه وه ی پادشای ساسانی شه ره که دریزخایه ن ده کات فه رمانی نه دا موسلمانان بچه ناو ولاتی فارس و شوینه کانی تر. خه می ژیا نی موسلمانان وای له عومه ر کردبوو فه رمان ده ربکات هه یج سه رکرده یه ک سه رباره کانی نه با ته ده ریا ته نه نه ت یه کی که له سه رکرده کان به دزیی عومه ره وه له که نه دا وه وه په لاماری فارسی دا.

نمونه یه کی تر له سه ر نرخی که سی موسلمان لای سه رکرده که ی پرودای شکاتی هه ندیک موسلمان له (سه عدی) سه رکرده ی سوپایان. ژماره یه ک که س له وکاته دا شکاتیان لی کرد که ساسانییه کان هیزیان له هه موو شوینی که وه بۆ نه ها وه ند هینا بووو موسلمانان یان تووشی مه ترسییه کی گه وه کردبوو. له م کاته ناسکه دا ئه مانه شکاتیان کرد، عومه ریش پیی وتن به لگه ی به دکاریتان ئه وه یه له م کاته پر مه ترسییه دا ئه مه ده که ن به لām ئه م وه زعه ریم ل ناگریته له م شکاته

²² سه رچاوه ی سه ره وه ، ل 436-437.

²³ سه رچاوه ی سه ره وه ، ل 437.

²⁴ میژووی ته به ری (1939) ج 3 ل 135. ئه وه ی شاره زای میژووی ئیسلامیه ده زانیت میژوونووسه موسلمانه کان شته کان یان وه کو خۆیان باس کردوو چونکه ئه و سه رده مه سه رده می لافى ئه و شتانه نه بووه که ئیستا رۆژانه ده یانبیستین، بۆیه ته به ری قسه هه لئا به سته کاتیک ده لیت خه لک به حوکمی موسلمانان داخۆش بوون چونکه له هه مان کات له میژوو که ییدا باسی شه رو کوشتاریش ده کات. خه لکی ئه و سه رده مه ی جیهان به موسلمانان و ناموسلمانانه وه ئه گه ر درۆیان بکرده یه باسی سه رکه وتن و کوشتنی ژماره ی زۆر له دوژمنیان هه لده به ست.

²⁵ ابن کثیر، البدایة والنهاية ، مجلد 4، ج 7، ل 66.

²⁶ سه رچاوه ی سه ره وه ، ل 108.

بۆكۆلمەو. دواترىش كە دەرگەوت شتەكە راست نىيە سەعد وىستى تۆلەيان لى بىسنىتەو بەلام ئەمەى نەكرد نەوەكو خەلك لەمەودا نەوېرن شكات لەئەمىرەكانيان بكن²⁷.

نمونه يەكە تىرىش كاتى گەمارۆدانى شارى (جوندەيسابوور) بوو. موسلمانان پاش ماوئەيەك گەمارۆ لەناكاو دەبينن دەرگاكانى شارەكە كرانهووە خەلكەكەى دىنە دەرەووە كە موسلمانان لىيان پرسىن ئەمان پىيان وتن ئىمەتان ئەمىن كرد، موسلمانان وتیان: ھىچ شتىكى وا نەبوو. دوايى زانرا كۆيلەيەكى ناو لەشكرى ئىسلاميدا لەخۆيەو ئەمانەكەى بۆ ناردبوون خەلكى شارەكەش بەموسلمانەكانيان وت: ئىمە نازانين كىتان كۆيلەيەو كىتان نازانە، ئىمە جزیەمان قبول كردوووە ئەگەر پىتان خۆشە غەدرمان لىكەن. مەسەلەكە وا ماىەو تا نامەيان بۆ عومەر نارد ئەویش ئەمانەكەى پەسەند كرد²⁸. لەرەوایە تىكىشدا عومەر لەو ئەمەكەيدا پىي وتن موسلمانان عەھدو پەيمانان يەكە، بەم جۆرەش تەنانەت كۆيلەش نرخى ھەبوو.

وھەنبى عومەر بايەخى بە رەعەتە ناموسلمانەكەى ئەدابت. ئەو تا كاتىك (حوندەيفە كۆرى ئەلەمان) و (عوشمان كۆرى حەنىف) مەسحى سەوادى عىراقيان كردو خەراجەكەيان دا بەسەريدا عومەر پىي وتن: رەنگە خەراجىكتان داو بەسەر زەويەكەدا كە دەرەقەتى نادات؟ ئەوانىش وتیان: نەخىر دەرەقەتى دەدات و ھىشتا ئەگەر زىاترىشمان دا بنايە ھەر دەتوانى ھەلبىگرىت²⁹. كەسىكى ھەك شوانىش لىستى خەراجى ولاتان دەھىنئىتەو (بىگومان بەھەلەى زۆرەو) بۆ ئەوەى دوايى بلىت خىرو داھاتى كوردستان بۆ خەلكەكەى نەبوو: ((بوشمان دەرەكەوئىت باپىرمان چەند ماندوو بوون و بەرى رەنجىشيان چۆن دىمەشق يان بەغدا لىكىشراوئەو)) (ل277)، بەلام ئايا مەرچە داھاتى زۆر نىشانەى زولم بىت؟ زۆرىي داھات ئىحتمالى ئەوەشى ھەيە ئەمىنى و بووژانەوەى ئابوورى ھەبووئىت. (الواقدى) لە عومەر كۆرى عەبدولعەزىزەو دەگىرئىتەو كە خەراجى سەواد كاتى عومەر كۆرى خەتتاب سد مليون درھەم بوو بەلام لەكاتى حەججا دا بوو چل مليون درھەم (البلاذري، فتوح البلدان، ل270). عومەر نمونەى دادپەرەرىي بوو بۆيە خەراج لەكاتى ئەودا زىاتر بوو ھەك لەكاتى حەججاج كە نمونەى ستمەكارى بوو نازاوەو شوپش لە سەردەمەكەى ئەودا بەرپا بوون. (قۇدامة) پاش ئەوەى برى خەراجى ناوچەكان دەھىنئىتەو دەلئىت پىويستە ھەلسوورئىزەرى ولات سەرەتا لەخواترس بىت و پاشان لىزان و دادپەرەرى دەستپاك بىت تا كاروبارەكان رىك برۆن و پارەيەكى وا بىتە بەرھەم كە جىگەى سەرسوپمان بىت³⁰. موسلمانان شتىكىان پى بوو بۆ گەلان كە دوو دەولەتە گەرەكەى ئەو سەردەمە پىچەوانەكەيان دەكرد. تەبەرى دەگىرئىتەو كە لە يەككە لە دانوستانەكانى پىش شەرى قادسىيە (ئەلموغىرە كۆرى شوغبە) كە چوو لە روستەم لەلای ئەودا دانىشت ئەوانەى دەوروبەرى روستەمىش بە زبرى داىانگرتە خوارەو، موغىرەش بە روستەمى وت ئىمە لەناو خۇماندا ھەكو يەك واين و باشتر دەبوو پىتان بوئمايە كە ئىو ھەندىكتان خوداوەندى ئەوانەى ترن لەمەشەو دەزانم دەسەلاتتان بەرەو پووكانەو دەچىت، حوكمىش بەم رەفتارانە دانامەزىت. ئىنجا كاتىك چىنە نزمەكە³¹، كە لەو شوئىنەدا بوون، ئەم قسانەو قسەى ترى موغىرەيان بىست وتیان كابراى عەرەب راست دەكات دەھقانەكانىش وتیان كابرا شتىكى وت كۆيلەكانمان بەردەوام شەيدان³².

لە وتوويژىكى تردا بەگوئىرەى تەبەرى كە لەزارى (الرفىل) - كە دەھقانىكى سەواد بوو - دەگىرئىتەو كە چۆن پەيامى فاتحەكان بوو ھوى ئەوەى مەيلى بۆ دروست بىت بۆ ئىسلام، (زۆرە)، نوئىنەرى موسلمانەكان، شتەكان بە روستەم دەلئىت: شاھەتەمانى و نەھىشتنى ئەوەى خەلك خەلك بپەرستن بەلكو تەنھا خودا بپەرستن، خەلكەش كۆرانى

²⁷ ابن كثير، البداية والنهاية، مجلد4، ج7، ل106.

²⁸ ابن الأثير، الكامل في التاريخ، ج2، ل387-388.

²⁹ بروانہ: د. توفيق اليوزبكي، دراسات في النظم، ط1، ل130.

³⁰ قدامة بن جعفر، الخراج و صناعة الكتابة، ل184.

³¹ وشەكە لىرەداو لە بەسەرھاتەكەى تردا (سفلە) يە كە واتاى نزم و ھەرچى و پەرچى دەدات.

³² تەبەرى (1939)، ج3، ل36.

ئاده م و حهوان و له دایک و براوه بران. روسته میش لیی دهپرسیت: ئەگەر من وقه ومه کهم بهمه پازی بووین ئیوه دهگه پینه وه ولاتی خوتان؟ ئەویش دهلیت: بهلی و هه رگیز توخنی ولاته که تان ناکه وین بۆ بازگانی یان پیوستیه که نه بیته. روسته م وهلامی ده داته وه: راستیت پی وتم، خه لکی فارس له کاتی ئه رده شیره وه پرگه یان نه دده که س له چینه نزمه که واز له کاره که ی خوی بهینیت و دهیانوت ئەگەر وا بکه ن سنوور ده به زینن و دوژمنایه تییه ئە شرافه کانیان ده که ن. زوهره ش پیی دهلیت: ئیمه باشتین که سین بۆ خه لکی بویه ناتوانین به و شیوه یه بین“ ئیمه گوپراهه لیی خودا ده که ین ئەگەر ئەم جوړه که سانه پیمان بلین گوپراهه لیی بکه ین، که سیکیش سه ریچی له فه رمانه کانی خودا بکات به لامانه وه گرنه نییه کییه و کی نییه (..) پاشان (الرفیل) دهلیت که روسته م روشت لامدایه لای زوهره وه له وه وه موسلمان بووم³³.

له به ره ی پرمیشدا خه لک هه بوون ده بوونه موسلمان، یه کیک له وانه به (جرجه) ناوبراوه (رهنگه ناوه که ی جوړجیو بیت). ئەمه یه کیک بوو له فه رمانده گه وره کانی پرم له شه ری یه رمووکدا. ناوبراوه له ریزه که ده چیته دهرو بانگی خالد کوپی ئە له ولید ده کات و ژماره یه ک پرسیاری لئ ده کات و داوای لئ ده کات به راستی وه لامی بداته وه زوری پرسیاره کانی له باره ی ئیسلامه وه بوون، پاش بیستنی وه لامه کان داوای لئ ده کات ئیسلامی فی ر بکات و له گه لید ده روات. فه رمانده که فریای ته نها دوو رکعه نویژ ده که ویت و له و پرۆژده له ناو له شکری موسلماناندا ده جهنگیت و هه ر له و پرۆژده زامدار ده بیته و گیان له ده ست ده دات³⁴.

* * * * *

له باره ی کورد وهکو نه ته وه یه ک شتیکی زیاد ده بیته باس له نه بوونی ده وله تیکی سه ره به خوی کورد له کاتی فتوحاتدا بکریته چونکه ئەمه شتیکه هه موو که سیک دهیزانیت. هه ره ها بۆ هه موو که سیک پروونه که کوردی ناو له شکری دوو ده وله ته که شه ریکی ده کرد هیچ قازانجیکی سیاسی لئ نه ده که وته وه، بگره به شدارکردنی کورد و میلیه تانی تر به میلیه تانی بالاده ستیشه وه له شه ردا کاریکی زوره ملی بووه، شکومه ندیی کوردیش له و شه رانه دا وهکو شکومه ندیی کورده کانی ناو سوپای عیراقی یان ئیرانییه له شه ری عیراق – ئیران سالانی 1980 تا 1988 کاتی کورد به زوره ملی بۆ به ره کانی جهنگ ده بران. دیاره ئەوانه ی وهکو شووان دیانه ویت وای پیشان بدن کورد شه ریکی نه ته وه یی کردووه بی ئەوه ی هه ست به خویان بکه ن ئەوه یان له خوینه ری کورد ده ویت بۆ هه ره سی ده وله تی فارسیی ساسانیی و تیکشکانی ده وله تی بیزهنتی بگری. که سیکیش ئەوه ی لیمان ده ویت هیچ جیاوازییه کی نییه له گه ل ئەو که سه ی ده یه وی بۆ شکانی سوپای عیراق یان ئیران له به ره یه کی شه ری 1980-1988 بگرین. ئەمه ش گالته جاربییه که به میژوی ئیران و بیزهنته ده کریته ئەگەر به شداربوونی کورد له شه ری دژ به فاتحه موسلمانه کان به کاریکی کوردایه تی بزاین.

ئەوانه ی وهکو شووان شت ده نووسن به رده وام ده لین کوردستان بوته قوربانیه کی شه ری نیوان ده وله تانی ده وره یی و ده لین کورد له و ململانییه نه هیچی پی نه براوه که چی که باس دیته سه ر فتوحات کورد ده که نه خاوه نی قه زیه ی دوو ده وله تی ساسانی و بیزهنتی. هوی ئەوه ش دیاره: بپاریکی ئاماده هه یه بۆ ره فزکردنی هه ر شتیکی بوئی ئیسلامی لئ بیته هه تا ئەگەر ئەو ره فزه دژ به راستی میژوی بیته.

³³ سه رچاوه ی سه ره وه، ل32-33.

³⁴ بۆ ته وای باسه که وه ئه و پرسیاره نه ی له خالدی کرد بپراوه: البدايه والنهاية، به رگی 4، ج 7، ل12-13. ئیبنوکه ثیر چه ند لاپه ریه ک پینشته ر نو ی (جرجه) یه ک ده بات که خه لکی ئه رمینیایه و سه رکرده ی 12 هه زار که س بوو (ل5).

شایه ته کان ده دوین

وهكو ته و او كه ره وه یه كی باسه كهش چا كتره شایه تیی ژماره یه كه نووسه رو بیر كه ره وه و پوژنه لاتناس له سه ر فتوحات و له سه ر چاوپوشینی موسلمانان* بهینینه وه هه رچه نده نه وه به خوینه ر ده لیم كه نه گه ر شاره زای میژوی فتوحات له لایه كه و میژوی شه رانی ده وله تانی تر له لایه كی تر بی ت پیوستی به شایه تیی پوژنا واییه كان نییه چونكه بو خوی ده گاته راستیییه كان. نه و شایه تییانه ی پوژنه لاتناسانیش له راستیدا له و دوو جو ره زانیارییه وه سه رچاوه یان گرتوه . گرنگیی شایه تیی نه و كه سانهش له وه دایه تو چاوه ری ده كه ی نه مانه به هو ی خه لفییه تی تایبه تی پوژنا واییانه وه راستیی ته و او نه لاین یان شته كان به پیوانه ی شارستانیه تی خو یان لیكبه نده وه به لام كه ده بیینی شایه تیه كی تا راده یه كه به ئیسناف ده دن بیر له وه ناكه یته وه نه مانه سو زیان به سه ریاند ا زال بو بییت. له بهر نه وه شایه تیی نه وانه و مرده گیری ت نه ك هی نه و پوژنه لاتناسانه ی رای پیچه وانه یان هیه.

1- (قیلهاوزن) سه ره رای هه ندی بیروبوچوونی دان به وه دا ده نیت موسلمانان به رامبه ر فارسه كان و له مه سه له ی ناییندا توند نه بوون و باسی ده كات نه و فارسانه ی بوونه موسلمان چون داسو زیییه كیان بو ئیسلام نواند.³⁵

2- دو زی Dozy ده لیت كه چاوپوشیی موسلمانان و ره قتا ره كه یان له گه ل نه هلی زیممه وای كرد نه مانه له ده وری ئیسلامدا كو بینه وه.³⁶

3- مه و سووعه یه كی میژوویی ش باس له جووله كه ده كات كه له لایه ن فه رمانه ر وه نه صرانییه كان ده چه و سیئرا نه وه و له بهر نه وه زور له و جووله كانه پیشوازیی باشیان له فاتحه عه ره به كان كرد كه چاوپوشینی كی گه وه تر یان له گه ل خو یاندا هیئا و له پوژنه لاتی نزیک و ئیسا پانیای و باكووری نه فه رقییا و به تایبه تی له قا هیره جالییه كانی جووله كه گه شه یان سه ند. له ژیر حوكمی ئیسلامیشدا جووله كه و نایینه مو عته به ره كانی تریش ناسایش و پاراستن له دوژمه كانیان و نازادیی په رستیان به خو وه بینی و به شیکی گه وه ری بر یاردان له سه ر كاروباره تایبه تیه كانی خو یان ها ته ده ست.³⁷

4- ته نانه ت نه وانه ش كه نایانه ویت به ته و او ته تی دان به چاوپوشینی فاتحه موسلمانانه كان بنین ناچارن نه وه بلین كه فاتحه كان سه ره تا گو ییان نه ده دایه نه وه ی ولاته كان بكه نه موسلمان. یه كیك له مانه ده لیت كه به موسلمان كردن وا خیرا رووی دا كه ده بوایه خیلافه ت بیوه ستانایه و نووسه ر نه مه بو هو كاریکی نه ته وه په رستی ده گه رینیت ته وه.³⁸ به لام بیگومان نه و كه سه نه یه توانیوه بلیت به موسلمان كردنه كه به زوره ملی بووه و نمونه ی نه هیئا وه له سه ر ریگه كرتن له به رده م موسلمان بوونی خه لك (وه رگرتنی جزیه ش له و كه سانه ی تازه موسلمان ببوون له لایه ن هه ندی خه لفییه ئومه و بییه وه ته نها له بهر هو كاری دارایی بوو نه كه نه ته وه یی و هه ولیکی نه نقه ست نه بوو بو دوورخستنه وه یان له ئیسلام). نوووسه ره كه دان

* وشه ی چاوپوشینم بو (تسامح) Toleration به كار هیئا وه. كیشه ی چاوپوشین به شیکی گه وه ری میژووو شارستانی پوژنا وای داگیر كردوه و پوژنا وای شانازی به وه ده كات كه گه شتو ته پله یه كی به رزی چاوپوشین به لام نه مه پاش كار ه سات و خوینر شتنی كی زور جگه له وه ی تا نه مرؤ زوو زوو نمونه ی پیچه وانه ی چاوپوشین ده بیین. نه مه له كاتیكدا موسلمانان هه ر له رپوه چاوپوشینیان پیاده كردوه وه ك داوتر ده بیینن.

35 ولهاوزن، سقوط الدولة العربية، ل 391.

36 بروهانه "د. توفیق الیوزبکی، دراسات فی النظم العربیة الاسلامیة، ط 1، ل 187.

37 Kingfisher History Encyclopedia, p.179.

مه و سووعه كه ده لیت: به لام ده بوایه باجی قورستریان له چا و موسلمانان بده و بو یان نه بوو خزمه تی سه ربازی بكه ن(هه مان لاپه ره). سه باره ت به باج بروانه كتیبه كانی تر كه باسی باجی كه م ده كن، سه باره ت به خزمه تی سه ربازی نه وه ستم نه بوو به لكو نیعمه تیك بوو بو گه لان كه تاكه كانیان به زوره ملی بو سه ربازی نه برین (نووسه ری بابه ته كه ته عبیریك به كار ده هی نیت كه هه روه ها و اتای چه كه ه لگرتنیش ده دات).

38 G. Mourgue, Aux Source de Proche-Orient, p.246.

له باره چاوپوشينيشه وه ده لئيت هه رچه نده ئىسلام له مهيدانى سياسيدا به شيويه كى سهرسوره ينهر چاوپوشيدى پياده ده كرد به لام خيرا مهزه به كاني ناوچه ي هه هووديه ت و مه زدييه ت و كه نيسه كاني باشورو روزه لات به نزيكه ته واوه تى له ناويدا توانه وه (ج 2، ل 377). بو نه وه ي قسه كه ي شپينگلهر يش راستر بيت پيويسته له جياتى وشه ي (هه رچه نده) وشه ي (به هوى) دابنين.

7- يريارى ناودارى فه رهنسى گوستاف لوبون G. Le Bon له كتيبه كه يدا (شارستانيه تى عه رب)⁴⁵ باسى فتووحات و چاوپوشينى موسلمانان ده كات. ليره دا هه ندى له وته كاني ده مينينه وه .

لوبون ده لئيت كه هيز فاكتهر نه بووه له بلا بوونه وه قورئان چونكه فاتحه كان له خه لك گه ران له سهر ئايينى خويان بميننه وه، خو نه گه ر هه ندى گه لى نه صرانى بوويته ن موسلمان نه وه به هوى نه وه بووه دادپه روه رييه كيان له م فاتحانه بينى له ناغا كوئه كانيان نه ديبووه هه روه ها چونكه نه و ئاسانيه ي له ئىسلام بينيويان له ئايينى تر به دييان نه كردبوو (لوبون، ل 162).

باسى پيغه مبه ر يش ρ ده كات كه چاوپوشيه كى زور گه وه رى له گه ل جووله كه وه نه صرانديه كان پياده كردبوو و خه ليفه كاني داوى خوشى له سهر هه مان ره وت روشتن (ل 162، په راويز 1) و هه ر له باره ي چاوپوشينه وه قسه ي چه ند ميژوونووسيكى روزه ئاوايى نه قل ده كات (پروانه خوارتر). ته نكيديش له سهر راستيه كه ي سهر وه ده كات: ((ئىسلام به شمشير بلا و نه بوته وه به لكو ته نها به بانگه وان)) (ل 162).

لوبون باسى خه ليفه راشيده كان ده كات كه هه ر زوو په يوه ندييان به خه لكى نه سلبي ناوچه كان كرد كه چه ند سه ده يه كى زور بوو زولميان لى ده كراو له به ر نه وه ناماده بوون به خو شحالييه وه پيشوازي له هه ر فاتحيك بكن باري قورسى ژيانيان له سهر سووك بكات. خه ليفه كان زانيان چون زوره ملي له گه ل كه سدا پياده نه كهن تا بيته موسلمان و، به پيچه وانى ئيديعاى زور كه س (مه به ستى هه ندى ميژوونووسى روزه ئاوايى ده مارگير/ ف.)، زانيان چون دوور كه ونه وه له كوشتنى نه و كه سانه ي موسلمان نه ده بوون و له هه مو شوينيكا رايانگه ياند كه ريز له بيروباوه رو نه ريتى گه لان ده گرن و ته نها به وه قايل ده بن جزيه يه كى كه م به رامبه ر پاراستنى نه و گه لانه وه ر بگرن ، نه و جزيه يه يش كه متر بوو له و باجانى به ناغا كوئه كان ده دران (ل 169-170).

ئينجا باسى ره فتارى عومه ر ده كات كه چوه قودس و ده لئيت ره فتاره كه ي نه و نه رمى و به زه ييه زوره ده سه له مينيت كه فاتحه كان به رامبه ر ميلله ته دوړاوه كان ده يانواندو كه نه مه ته واو پيچه وانى ره فتارى خاچپه رسته كانه كه چه ند سه ده يك داوى نه وه هاتنه ناو قودس⁴⁶. عومه ر ويستى ته نها كه ميك له هاوه لانى له گه ليذا بچه ناو قودس و داواى له په تريارك صوفرونيوس كرد هاوپرئيتى بكات كاتى سه ردانى شوينه پيروزه كان (ل 170-171).

پاشان ده لئيت واليى ميسر (عه مر كورى نه لعاص) له و كه متر نه رميى نه نواند كاتيك نازاديه كى ئايينى ته واوى به ميسرييه كان داو ته نها جزيه يه كى سالانه ي له سهر دانان كه له 15 فره نك (فره نكى فه رهنسى كاتى لوبون/ ف.) تيه پرى نه ده كرد له جياتى باجه قورسه كاني قه يسه ره كاني روم. بويه ميسرييه كان به گوپرايه لى و سوپاسه وه نه و مه رجانان قبول كردو ميسرييه كان فاتحه كانيان خو شويست. نه و ميسرييه انه ش كاتى خو ي تالوايان به ده ستى فه رمانبه رانى قه يسره نه صرانديه كاني قوسته نتينيه ده چه شت بويه به گه رميه وه رويا نكرده دينه كه و رويا نكرده فيربوونى زمانى عه ربى (ل 170).

له باره ي شارستانيه تيشه وه ده لئيت فتووحات تايبه ته منديه كى خو ي هه بوو نه ويش نه وه يه فاتحه كان خيرا شارستانيه تيكيان هينا يه كايه كه زور له شارستانيه ته كاني پيش خو ي جياواز بوو (ل 170-171).

⁴⁵ غوستاف لوبون، حضارة العرب ، ت. عادل زعيتر ، ط 2، 1948.

⁴⁶ بيگومان هه روه ها ته واو پيچه وانى ره فتارى جووله كه كه دواتر فه له ستين و قودسيان داگير كردو تا ئيستا له به ر چاوى هه موو جيهاندا كوشتارى خويان ده كهن و خانوى فه له ستينيه كان ده بووخين، كه نه مه هه مان كارى به عس ، كه نيزاميكى عه لمانيه به نا هه ق كه لتورى ئىسلامي به كار ده هينا، ده خاتوه يادمان.

لە سەر و تریشتا باسی واتا فراوانەكەى ((دیموکراسى)) مان کرد که (کریستنسن) بەکارى ھیناوه. لوبونیش بۇ خۆى ئامارژە بۇ شتیکی وا دەکات که لە کاتی خەلیفە راشیدەکاندا یەكسانییەکی تەواو ھەبوو و حوکمی شەریعت بۆ ھەمووان بوو و دوو نمونە دەھینیتەوہ یەکیکیان لە کاتی عومەر و ئەوہی تر لەکاتی عەلى. ئەمەش بە نیزیامی دیموکراتی ناو دەبات و دەلیت گۆران لە نیزیامی دیموکراتییەوہ بۆ نیزیامی پادشایی تەنھا وردەوردە پرووی داو خەلیفەکان لە دواییدا بوونە پادشای مۆستەبد بەلام تا ئیستا (واتە تا کاتی لوبون – کۆتایی سەدەى نۆژدە) عەرەب (مەبەستى مۆسلمانان) بە یەكسانی لەبەردەم شەریعت ماونەتەوہ (ل 173-174). بیگومان ئەمە تەواو جیاواز بوو لە نیزیامی پادشایی دوو دەولتە گەرەكەى سەردەمی فتوحات و بەتایبەت نیزیامی شاھینشاھانەى ساسانییەکان.

8- وتمان لوبون لەبارەى چاوپۆشینەوہ شایەتیى چەند میژوونووسیکی پۆژئاوایی (کە بە خاوەن ئینساف وەسفیان دەکات) نەقل دەکات :

رۆبرتسون لە کتیبی (میژووی شارلکان): تەنھا مۆسلمانەکان بوون کە ھەردوو شتەكەیان پیکەوہ کۆکردبووہوہ: غیرەت بۆ ئایین و چاوپۆشی لەگەل شوینکەوتوانی ئایینەکانی تر. ھەرچەندیشە شمشیریان بۆ بلاوکردنەوہی ئایینەكەیان ھەلگرت بەلام نازادیی ئەوہیان دا بەو کەسانەى نەیان دەویست بێنە مۆسلمان لەسەر دینی خۆیان بێننەوہ. میشۆد لە کتیبی (میژووی شەپانی خاچپەرست): ئەو ئیسلامەى فەرمانی بە جیھاد داوہ چاوپۆشی لەگەل ئایینەکانی تر پیادە دەکات.

(میشۆی راھب لە کتیبی (گەشتیکی ئایینی لە رۆژھەلا تدا): جیگەى داخە کەوا گەلە نەصرانییەکان لە مۆسلمانانەوہ چاوپۆشی کە نیشانەى چاکەکارییە نیوان میللەتان و پریزگرتن لە بیروباوەری کەسانی تر و بەزۆر فەرزەکردنی بیروباوەر بخوازن (ئەم سى شایەتییە لە لاپەرە 162، پەراوین).

9- گى دو بوشیڕ لە کتیبی (نەشتەرگەری کردنی کەلاکی ئیستعمار) دەگاتە سەر دیاردەى فراوانی ئیسلامی و بەپیی ئەو پیوانەییەى بۆ ئیستعماری داناوہ دەلیت ئیسلام نە لەپرووی بناغەوہ و نە لەپرووی بونیادەوہ ئیستعمار نەبووہ. یەكەمیان لەبەر ئەوہى فراوانکاری ئیسلامی نەیدەویست گەلان ملکەچ بکات و سەرچاوەکانی سامان لە ولاتە گێراوەکاندا تەنھا بۆ فاتحەکان بەکاربھینیت، بەلکو دەویست ئەو گەلانە، پاش ئەوہى بەشیوہیەکی کاتی بیانھینیتە ژیر پکیفی خۆیەوہ، بێنە سەرئەو ئایینە نوییە. خەلکی شام پاش مۆسلمانبوونیان لە فتوحاتدا بەشدار دەکران و بەم جۆرە ئەوانیش دەبوونە فاتح، ئەمەش بوو ئەو کارەى مۆستەعمری ئەوروپی ھەرگیز نەیدەکرد (...). فەتھی ئیسلامی دوو ئامانجی ھەبوو ئەویش کە لەیەك کاتدا ھەردوو مافی ھیزو ھیزی ماف زال ببن، بەلام مۆستەعمری ئەوروپی تەنھا مافی ھیزی دەھیشتەوہ. فاتحی ئیسلامی ژیانیکی نویی، بەواتای تەواوی وشەكە، دەخستە بەردەم خەلکی ولاتە گێراوەکان و کە لەم ژیانەدا ھاوشانی دەبن و لەگەلیدا یەكسان بن، لەکاتی کدا مۆستەعمری مەسیحی کە خەلکی مۆستەعمەراتی دەھینایە ناو ئایینەكەى خۆیەوہ یەكسانییەکی شکلیی پی دەبەخشین کە لە باشترین حالەتدا لە ئاستی پوچیدا بوو، لە ئاستی دنیا ییشدا ئەوروپا ھەموو مافەکانی ھەبوو ھەر خۆی ھەکو مپرائی دەکرد. ئەمە لەپرووی بناغەوہ، لەپرووی بونیادیشەوہ ئیمپراتۆرییەتى ئیسلامی کە بەرھەمی فەتح بوو تاییەمەندییەکانی ئیستعماری نەبوو چونکە ئەوہندە بەس بوو گەلەكە بیوا یە مۆسلمان ئیتەر بۆی ھەبوو بەشدارى لە فەتح و بەرھەمەکانی سەرکەوتن و بەرپۆوەبردنی کاروبارەکانی ولات بکات (دو بوشیڕ، ل 118-119).

10- تۆماس ئارنۆلد لە کتیبی (بانگەواز بۆ ئیسلام) ⁴⁷ زۆر لەم بارەىوہ دەلیت چونکە کتیبەكە بۆ باسی چالاکیی بانگەوازو بلاوکردنەوہى ئیسلام تەرخان کراوہ. ئارنۆلد پاش ئەوہى چەند نمونە یەك لەسەر چاوپۆشی لەگەل نەصرانییەکان دەھینیتەوہ دەلیت: لەم نمونانەى چاوپۆشی کە فاتحە سەرکەوتووہکان لەگەل عەرەبە نەصرانییەکان لە

⁴⁷ ت. و. ارنولد، الدعوة الى الاسلام، بحث في تاريخ نشر الدعوة الاسلامية، ت. حسن ابراهيم حسن و عبدالمجيد عابدين و اسماعيل النحرابي، القاهرة، 1947.

سەھى يەكەمى كۆچىدا كوردیان و لە ئەوەكانى دواتر بەردەوام بوو دەتوانىن بگەینە ئەو ئەنجامەى كە ئەم ھۆزە مەسىھىيانەى بوونە موسولمان بە ھەلبژاردن و ئازادىي خۇيان ئەمەيان كوردوھ (ل51).

لەبارەى جزیەشەوھ دەلیت: مەبەست لەو باجەى خرایە سەر ئەصرانییەكان ئەوھ نەبووھ سزای ئەصرانییەكان بەردیٹ لەبەر ئەوھى نەبوونە موسلمان ، وەك چۆن ھەندى لىكۆلەرەوھ دەیانەوى ئەو باوەرە بكەین ، بەلكو ئەصرانییەكان لەگەل باقى ئەھلى زىمە ئەو جزیەیان بەرامبەر بەوھ دەدا كە بیاریزىن. ئارنۆلد نموونە لەسەر ئەوھ دەھىنیتەوھ وەك پەیمانى خالید كورپى ئەلوهلید لەگەل ھەندى خەلكى شارەكانى دەرووبەرى (حیرە) كە تیایدا ھاتوھ: ئەگەر ئیوھمان پاراست جزیەتان لى وەرەگرىن ئەگىنا وەریناگرین. ھەرەھا بەسەرھاتى ئەبو عوبەیدە لەگەل خەلكى شارەكانى شام دەگىریتەوھو كە پىشتەر باسەم كوردبوو. پاشان دەلیت دیارە كە ھەر كۆمەللىكى ئەصرانى خزمەتى سەربازىی بكرىدایە لە جزیەدان دەبەخشا ھەرەكو ھۆزى (ئەلجەراجیمە) لە نزیك (ئەنتاكیە) كە پەیمانى دا شەر لە پال موسلماناندا بكات بەو مەرجەى جزیەى لەسەر لا بریٹ و لە دەستكەوتەكانى شەر بەشى بەردیٹ. پەیمانى واش لەگەل ھۆزىكى باكوورى فارس كرا (ل58-59). نووسەر پاشان نموونەى تر لە سەردەمى عوسمانى دەھىنیتەوھ (ل59).

(لە خوارەوھدا ھەندى لە نموونەكان ھى سەردەمەكانى پاش فتوحاتن بەلام ئەمانە بەلگەن لەسەر ئەوھى چاوپۆشىی موسلمانان و پىكەوھ ژیان لەگەل شوینەكەوتوانى ئایینەكانى تر بووھ تەقلیدىك كە ئەساسەكەى دەگەریتەوھ بۆ بنەماكانى ئىسلام و بۆ پۆزانی دەسەلاتى ئىسلامى. فەقیھەكانىش زۆر جار دەگەرینەوھ بۆ ئەو كارانەى لەو سەردەمەدا كرابوون).

دەسەلاتى ئىسلامى چاوپۆشىی لەگەل ھەموو تایفە ئەصرانییەكاندا دەكردو جگە لەوھ نەیدەھىشت ھىچیان تەعدا لەوھى تر بكات، ئارنۆلد پاش ئەوھى دوو نموونە لەسەر پىلاننى تایفەكان دىرى یەكتر دەھىنیتەوھ ... كە لە یەككىياندا بە پلانى ئەسقوفىكى نەستورى و وەك باسكراوھ 7800 لە پىوانى كەنىسەى ئەرتوډوڤكسى و ژمارەىكى زۆرى خەلكى تر لەسەر دەستى فارسەكان كۆززان ... دەلیت موسلمانان رىگەیان بەم شتانه نەدەداو دیارە كە دادپەرەرانە مامەلەیان لەگەل ھەموو رەعیەتە ئەصرانییەكانیان دەكرد. بۆ نموونە پاش فەتحى مىسرى عەقوووبىیەكان دەیانزانى دەسەلاتى بىزەنتى نەما بۆیە كەنىسەكانیان لە ئەرتوډوڤكسەكان زەوت كرد بەلام پاش ئەوھى ئەمانە بەلگەیان بۆ دەسەلاتى ئىسلامى ھىناپەوھ كە ئەو كەنىسانە ھى خویانن ئەم دەسەلاتە كەنىسەكانیان بۆ گەراندنەوھ (ل65) (بپروانە كە ئەرتوډوڤكسەكان لەسەر ھەمان مەزھەبى بىزەنتىیەكان بوون و كە ئەمان لە شەرپدابوون لەگەل موسلمانەكان/ ف.).

ئارنۆلد تەنانت دەلیت كەنىسەى نەستورى لە سایەى ئىسلامدا بووژانەوھىكى گەورەى بەخۆوھ دى و تەنانت بەھوى ئاسایشى ناو ولاتەكەیان كە لە كاتى خەلیفەكاندا بەخۆیەوھ بىنیدبووى توانىیان (بعثە) بۆ چین و ھندستان بۆ بانگەواز بۆ دینەكەیان بنیرن (ل64).

ئىنجا ئارنۆلد دەلیت ئەگەر تەماشای ئەم چاوپۆشىیە بكەین كە لەسەردەمى یەكەمى ئىسلامدا لەگەل رەعیەتە ئەصرانییەكان كرابو بۆمان دەردەكەویت كە ئەو فیکرەىەى بلاو پۆتەوھ سەبارەت بەوھى شمشیر ھۆكار بوو بۆ كوردنى خەلك بە موسولمان فیکرەىەكە زەحمەتە پىروای پى بكریت (ل65).

موسلمانبوونى كۆمەلانىكى زۆر لە ئەصرانییەكانى خوراسان بەلگەىكى ترە لەسەر ئەوھى ئەصرانییەكان بەبى زۆرەملى بوونە موسلمان. ئارنۆلد بۆ ئەمە دەقى تەواوى نامەى قەشەىەكى نەستورى بۆ سەرۆكى ئەسقوفەكانى فارسى ھىناوھ. مەترانەكە ئەسەف بۆ ئەم موسلمانبوونەى ھەزاران ئەصرانى دەخوات و باسى دەكات كە ئەمە بە زۆرەملى نەبووھ چونكە عەرەب وەك مەترانەكە نووسىوھتى ((دژایەتیی باوەرپى مەسىحى ناكەن بەلكو بەپىچەوانەوھ سۆزىان ھەىە بۆ دینەكەمان و ریز لە قەشەكانمان و لە قەدىسەكانى خودا دەگرن و فەزل بە كەنىسەو دیرەكانمان دەبەخشن)). مەترانەكە دەلیت خەلكى (مەرپ) خویان و توویانە كە زۆریان لى نەكراوھ وان لە ئایینەكەیان بەینن (ل75-76).

بوونە موسلمان تەنانت لەناو ئەو خاچپەرستانەش پووى دەدا كە ھاتبوونە شام. ئارنۆلد ژمارەىكە نموونە لەم بارەوھ دەخاتە روو. یەككىیان (سالى 1148 ى زاینى) بەراوردیەكى تىدایە لە نیوان غەدرو خیانەتى بىزەنتىیەكان لە

نهصرانییهانی له ئهروپاوه له ههلمهتی دووه مدها هاتبوون و بهزهیی موسلمانهکان به بریندارو نهخوشهکانی ئهوه نهصرانییهانی. نهصرانییهکان له ریگه دا له سهردهستی تورکهکان دهشکین و پاشهکشه دهکهن و نهخوش و زامدار له دوای خویاندا جیدههیلن. بیزهنتییهکان که هاوپهیمانیان بوون پارهیان ئی دهسهنن بو پاراستنیان کهچی دواتر شوینهکهیان بو تورکهکان ناشکرا دهکهن و بههوی ئه مهوه ژمارهیهکیان ئی دهکوژی ، ئهوانه ی تریش که دهستگیرکران ببوونه جیگه ی بهزهیی تورکهکان. ئه مان یارمهتی نهخوش و برسی و ههژارهکانیان دا، تهنا ته پارهشیان به سهردا دابهش کردن. ئه م جیاوازییهی مامهله له نیوان موسلمانهکان که نهصرانییهکان به کافریان دهزانی لهگه ل بیزهنتییه هاودینهکیان که سوخرهیان خستبووه سه ر شانیان و لییان ده دان و کهلوپه لهکانیان ئی سه ندبوون جیاوازییهکی زور گه وره بوو بویه ، وهکو ئه و قه شهیه دهلیت که باسی رووداوه که ی کردوه ، زور له وانه بوونه موسلمان (ل80).

له و سه دهیه دا ژمارهیهکی زور له نهصرانییهکان هه لگه پابوونه وه و ئارنۆلد دهلیت ئه و موسلمانانه نانا سین که ئه م کهسانه یان بو ئیسلام راکیشابوو به لام وهک ناوبراو دهلیت ئه وه دهزانی که له سهرووی هه موویان سه لاحه ددینی مهزن هه بوو. نووسه ری ژیا نه که شی وای باس کردوه که جوانی ئیسلامی خسته بهردهم میوانه نهصرانییه که ی (ل82). ئارنۆلد دهلیت دباره ئه خلاق و ژیا نی سه لاحه ددین که پاله وانیتی تی دا هه بوو کاریکی سیحریی تاییه تی له سه ر ییری نهصرانییهکانی کاتی خوی کردبوو. تهنا ته ژمارهیهک سوارچاکی نهصرانی وازیان له ئاينه که ی خویان هی نا و چوونه ریزی موسلمانان (ل82-83). نووسه ر ژمارهیهک نمونه له سه ر ئه م موسلمانبوونه ی خاچهرستان ده هی دیته وه (ل83-84).

شتهکان له باری چاوپوشی له گه ل نهصرانییهکاندا له و کتیبه دا له راده به ده ر زورن بویه به و تی بیزییه کو تای ی به م باسه ده هی م ئه ویش ئه وهیه که تهنا ته له سه رده میکی دوور له کاتی فتوحات ، مه به ست سه رده می عوسمانی (پیش قوناغهکانی دارووخانی)⁴⁸ موسلمانان نمونه ی چاوپوشی بوون. نهصرانییهکان به پیی ئارنۆلد پییان خوش بوو بچنه ژیر دهستی عوسمانییه موسلمانهکان نهک ژیر دهستی ئه و نهصرانییهکانی له سه ر مه زه به ی خویان نین و له بهر ئه م جیاوازییه دهیا نه چه وساندنه وه. بو نمونه باسی پروتستانتی (سیلیزی) دهکات که ((به خوشحالییه وه ئاواته خواز بوون نازادیی ئاینی به ملکه چی بو حوکی ئیسلامی بکرنه وه)) (ل138).

نووسه ر له به شیکی کتیبه که ی دا باسی فارس دهکات و دهلیت موسلمانان بهرگرییه کی وایان له گه ل فارسی نه بیی⁴⁹. نوینه رهکانی دهوله تی ساسانی له پوزانی دوایه مینی ئه و دهوله ته دا که فهوزا و سته مکاری زوری تی دا بوو ئیستبدادیان بهرامبه ر به گه له که پیاده ده کرد (ل179). گه ل فارسی، ناوبراو دهلیت، رقیکی زوری بو دروست ببوو ... به هوی چه وساندنه وه ... بهرامبه ر ئاینی زه رده شتی و بهرامبه ر به و دهوله ته ی په زامه ندو هانده ری ئه و چه وساندنه وه یه بوو. سه رکه وتنی موسلمانانیش بو ئه و حاله تی ر ق و نا په زاییه ده گه رینیته وه. فارسه کان له بهر سی هوی پیشوازییان له موسلمانه کان کرد: یهک "رنگاریان بیته له زولمی فه رمان په واکانیان ، دوو" رنگاریان بیته له خزمه تی سه ربازی ، سیش" ئاواته خواز بوون نازادیی ئاینییهکانی ده سته که ویته چونکه ئیسلام ریگه ی به شوینکه وتوانی هه موو ئاینیک ده دا له سه ر ئه و ئاینه بن که هه زیان لییه به مه رجی جزیه دان (ل179). خه لکی شه ره کان به تاییه تی کریکاران و پیشه وه ران پیشوازیان له ئیسلام کردو ژمارهیه کی زوریان بوونه موسلمان چونکه سه روشتی ئیشه که یان وای دهخواست واز له دینی زه رده شتی بهینن و په رستنی ئاگرو زهوی و ئا و به ناشیرین بزانی. ئه مانه له به رده م یاسادا به چاویکی سووک و به قیزه وه ته ماشا

⁴⁸ له کو تاییهکانی دهوله تی عوسمانییدا فه رمان به ران زورتر له جارن له به نه ماکانی ئیسلام دوورکه وتبوونه وه و خه ریکی پاپووت بوون تا گه شته کاتی ئیتحاد و ته ره ققی که له جیا تییه نه خلاقی ئیسلامی شو قینیه تیکی نه ته وه بی ده یجوولاندن. جگه له زولمی کار به ده ستان ، پوزنا و نهصرانییهکانی دهوله تی عوسمانییهکانی به کار ده هی نا و نه مه کار دانه وه یه کی خراپی هه بوو لای کار به ده ستان و خه لکه موسلمانه که به کورد ه وه که یه کیکی بوون له زه ره رمه ند هکان.

⁴⁹ واته وهکو جه ماوه بهرگرییه کی وایان نه کرد. ناشکرا شه ئه م جو ره بهرگرییه یانه بریاری سه رکرده کان بوو.

دهکران (ل 180). ئەنجامی ئەو راستییانەش ئەوەیە هەرگیز ناکریت بتوانین بڵین پووکانەوی زەرەشتیەت بەهۆی ئەو بوو فاتحەکان هیزیان بۆ بەموسڵمان کردنی خەلک بەکارهێناییت (ل 182).

11- شایهتی رۆژەلاتناسیکی تر هەیه که تەنیا قسەیهکی دەهیننەوه ئەویش کایتانی Caetani یە. ناوبراو باسی سالانی یەکهەمی حوکمی ئیسلامی دەکات که کەس لەبەر نایین نەچەوسینراوەتەوه بۆیە نەصرانییه سامییەکان لە سایە ئیسلامدا پاش فتوحاتی یەکهەم نازادییهکیان بینی که بە درێژایی چەند نەهەیهکی زۆر نەیانندیبوو (ئارنۆلد، ل 51 پ 2).

12- ول دیورانەت لە (چیرۆکی شارستانی) دەلیت: زیمییهکان لەکاتی خیلافەتی ئومەویدا چاوپۆشییهکیان لەگەڵدا دەکرا هاوشیوهی لەم رۆژانەدا نابین (ج 13، ل 130).

13- کتیبی (جۆرج قورم) ⁵⁰ مان هەیه وەکو شایهتییهکی تر هەرچەندە خاوەنەکهی پۆژئاوایی نییه. کتیبهکه دکتۆرانامهیه له زانکۆی پاریس (سالی 1969) و به فەرهنسی سالی 1971 له پاریسدا بڵاوکراوەتەوه و پاشان کراوه به عەرەبی. ناوبراو، که نەصرانییهکی لوبنازییه، باس لە کۆمه‌لگه‌ی فرەنایینی دەکات و بەشیکێ بۆ په‌یوه‌ندی نایینه‌کان له کۆمه‌لگه‌ی ئیسلامیدا تهرخان کردوه (ل 179-328) له‌گه‌ڵ ئاماژه بۆ ئیسلام له‌شوینی تری کتیبه‌که. ئەمانه‌ی خواره‌وش شتیکی زۆر که من له باسه‌کانی نووسەر:

له‌باره‌ی گه‌لانی رۆژه‌لاتی که له‌ژێر ده‌ستی ئیمپراتۆرییه‌تی بیزه‌نتیدا بوون “ نووسەر ده‌لیت: ئەمرۆ هه‌موو میژوونوسان دان به‌وه‌دا ده‌نێن که ئیسلام له قوناغیکی یه‌که‌مه‌دا ته‌نگانه‌ی ره‌وانده‌وه‌و ناشتی هینا بۆ گه‌لانی رۆژه‌لاتی که ناره‌حه‌تیان به‌ده‌ستی بیزه‌نتیه‌کان ده‌چەشت له‌ چه‌وساندنه‌وه‌و سته‌مکاری و ماندووکردن له‌په‌روی داراییه‌وه (ل 146). به‌رامبه‌ر به‌و فه‌وزا نایینییه‌ش که به‌هۆی ناکۆکی و سه‌ره‌ل‌دانی بیده‌کاری دروستبوو عه‌قیده‌ی ئیسلامی هات که عه‌قیده‌یه‌کی ساده‌ و ناسان بوو په‌رسنتی ئالۆز نه‌ده‌کردو مه‌رجه‌کانی باوه‌ری قورس نه‌ده‌کرد به‌جۆریک ((بۆریکی زۆر فراوان بۆ نازادیی ویزدانی کرده‌وه))، له‌په‌روی داراییه‌وه‌و نیزامی باجی ده‌وله‌تی ئیسلامی زۆر ناسان بوو ئه‌رکی سووک بوو (ل 147).

سه‌ره‌رای پێشپه‌وه‌ی ئیسلام له‌ ناوچه‌کانی ژێر ده‌سه‌لاتی ده‌وله‌تی بیزه‌نتی “ ده‌مارگیری مه‌زه‌بیی ئەو ده‌وله‌ته‌ دژ به‌ تایفه‌ نەصرانییه‌کانی تر هه‌ر به‌رده‌وام بوو، ئەمه‌ش رقیکی گه‌وره‌ی دروست کرد” بۆ نموونه ئەو رقه‌ی لای که‌نیسه‌ی ئه‌رمه‌نی دروستبوو، بۆیه سه‌رۆکی سوپای ئه‌رمه‌نی سالی 653ی زاینی دانوستانی له‌گه‌ڵ موعاویه ساز داو ده‌رگای و لاته‌که‌ی بۆ موسلمانان کرده‌وه (ل 148). دواتریش که ئه‌رمینیا که‌وته‌وه ده‌ستی بیزه‌نتیه‌کان (686-687ی زاینی) - ئەویش به‌هۆی ئەو به‌زمانه‌ی تووشی ده‌وله‌تی ئوموی ببوون - دیسان چه‌وساندنه‌وه‌یان دژی پیاوانی نایینی ئه‌رمه‌ن پیاوه‌ کرده‌وه بۆیه موسلمانان توانیان بی‌هیچ به‌رگرییه‌ک و لاته‌که‌ بگرنه‌وه (ل 148). ئەم ده‌مارگیرییه‌ دیسان له‌ سه‌ده‌ی یانزه‌می زاینیدا دووباره‌ بووه‌وه (ل 148-149).

فه‌تخی ئیسلامی فه‌رحیه‌کی هینا بۆ ئەوانه‌ی له‌ که‌نیسه‌ی بیزه‌نتی ده‌رچوو بوون پاش ئەو ته‌نگانه‌یه‌ی تێیدا ده‌ژیان بۆیه زۆربه‌یان پێشوازییان له‌ فاتحەکان کردو هیچ به‌رگرییه‌کیان نه‌کرد، ئەمه‌ش راستیه‌که‌ هه‌موو میژوونوسان و نووسه‌ره‌ نەصرانییه‌کانی هه‌واله‌کان و سالنامه‌کان شایه‌تی له‌سه‌ر ده‌دن (ل 232).

له‌سه‌رده‌می ئیسلامیدا هه‌ردوو که‌نیسه‌ی یه‌عقوبی و نه‌ستوری به‌تایبه‌ت گه‌شه‌یه‌کی وایان سه‌ند که پێشتر به‌ خۆیان‌ه‌وه‌ نەیانندیبوو (ل 232). لێره‌دا (قورم) شایه‌تی په‌تریاریکی ئەنتاکیه (1166-1199ی زاینی) ده‌هیندێته‌وه که باسی کاتی فتوحات ده‌کات و ده‌لیت که‌وا خوداوه‌ندی تۆله‌ کاتیک به‌دکارییه‌کانی پۆمی بینی له‌ تالانکردنی که‌نیسه‌و

⁵⁰ جورج قورم، تعدد الاديان و انظمة الحكم، دراسة سوسيولوجية وقانونية مقارنة، بيروت، 1979.

دېرەكان و سزادانى بى بەزىيانە كورانى ئىسمايلى ھىنا بۇ ئەۋەدى پزگاريمان لەسەر دەستى ئەۋاندا بىت (ل232 ، ئارنۆلدىش درېژتر لە كتيبەكەيدا دەھيئەتتەۋە ، ل53).

نوسەر شاھتەي پۇژھەلاتناسى تر دەنوسىت ۋەك دى گۆيە De Goeje (دەنوسىت: دى غوج) لەبارەى ھەلۆيىستى نەصرانىيەكانى سووریا لە فەتھى ئىسلامى دەھيئەتتەۋە كە ئەمانە ۋەكو تەماشاكەر سەيرى ئەۋ ھىزانەيان دەكرد كە دەچوونە ناو ۋلاتەكەيان بەلكو تەنانەت لايەنگىرىيى خويان بۇ عەرب نەدەشاردەۋە پاش ئەۋەدى ئەمانە بە بەلگەى تەۋاۋ سەلماندىان نيازىان نىيە ۋلاتەكە تالان بەكەن يان خراپەكارىيى تىدا ئەنجام بەدەن ۋ بە نەرمى رەفتار لەگەل ھەر كەسىك دەكەن كە گۆپرايەل بىت (ل233، پەراۋىزى 100).

نوسەر ھەرۋەھا قسەكەى گۆبىنۆ Gobineau نەقل دەكات: ((ئايىن نىيە لە مەسلەى چاۋپوشيدا شان لە شانى ئىسلام بەدات)) (ل238). جگەلەمانەش كتيبەكە شاھتەي تىدايە.

نوسەر باسى ناكۆكىي نىۋان تايە نەصرانىيەكان لەكاتى دەۋلەتى عوسمانى دەكات كە چۆن ھەندىكىان بە ھاندانى دەۋلەتە گەرەكان كىشەيان بۇ دەۋلەتەكە دروست دەكرد بەھانەيان دەدايە ئەۋ دەۋلەتە گەرەكانە دەست بەخەنە ناو كاروبارى عوسمانىيەكان (ل280-282). ھەرۋەھا مژدەدەرەكان بە خراپى ئەۋ نازادىيە ئايىنىيەيان بەكاردەھىنا. ئەمانە (كە دەۋلەتەنى پۇژئاۋا ناردبوۋيانن /ف.) دەۋرىكى خراپىيان لە تىكدانى پەيوەندىيى نىۋان موسلمان ۋنەصرانىيەكان دەبىنى (ل290 بەدۋاۋە). نامازەش بۇ كتيبى چۆن جۆزىف" (نەستورىيەكان ۋ دراوسى موسلمانەكانيان-1961) دەكات كە بەدرېزى باسى دەۋرى ئەۋ مژدەدەرەكان دەكات لە تىكدانى حالەتى پىكەۋە ژيانى كورد ۋ نەستورىيەكان (نەۋانەى ئىستا بە خويان دەلېن ئاشورى /ف.) (ل292-293 پ. 198).

جۆزىف ھەرۋەھا باسى كارە دېرەكانى لەشكرى روسىيە قەيسەرى كاتى گرتنى رەۋاندوز دەكات كە پاش گرتنى شارەكە تەنھا لەسەددا بىستى دانىشتۋوانى كوردى بەزىندوۋىيى مابوونەۋە (ل298، پ. 204). دەلېت چەند تىپىكى نەستورى كە پىشتەر لەگەل دراوسى كوردەكانياندا لەھەماھەنگىيەكى نايابدا دەژيان بەپال ھىزەكانى روسىيا شەپريان دەكرد (ھەمان لاپەرەۋ پەراۋىز). دواترىش كە فەرەنسائو بەرىتانيا خىانەتەيان لەۋ تايە نەصرانىيەكانە كورد (ھەرۋەھا لە كورد) شتىكى بەدەھى بوو كوردو تورك زۆر بەتۋندى تۆلەيان لى بسەندەۋە (ل299).

پاش ھەمو ئەمانە ديارە شتى خراپ ھەن لەگەل شوپنكەۋتەى ئەۋ ئايىنانە كرابن بەلام ئەمە دەگەرپتەۋە بۇ ئەۋەى ھەندى لەۋانە ئەۋ نازادىيەيان خراپ بەكارھىناۋو (بىروانە ۋەكو نمونە لاپەرە 230 ھەرۋەھا ئارنۆل، ل72) يان بەھۋى پەيوەندى بەستەن لەگەل دوزمنى دەرەۋە ۋەكو نمونەكەى سەرەۋە يان ، ۋەك گۆبىنۆ دەلېت، ھۆيەكى سىياسى يان حالەتتىكى مەزاجىي فەرمانرەۋاكە يان خەلكەكەى لەپىشتەۋەيەۋ ئايىن تەنھا بەھانەيە دەنا ئايىن ھىچ پەيوەندىيەكى پىۋە نىيە (قورم، ل238). لەبارەى ئەم جۆرە كارانەش (بەتايەت لابرەنى زىمىيەكان لە كاروبارى دەۋلەت) ئارنۆل دەلېت ئەم كارانە بەزۋوترىن كات كۆتايىيان پىھات (ئارنۆل، ل71).

دوۋ كتيبەكەى سەرەۋە شتى زۆريان تىدايە بشىن بۇ نەقلەردن بەلام ئەم كتيبە لەمە زىاتر ھەلناگرىت بۇيە لىرەدا دەۋستەم. كارەساتىشە لەپراستىدا خويىنەرى كورد لەم باسانە بىئاگا بىت ۋ قسەى ھەندى نەخوئىندەۋارو دەمارگىر، تەنانەت قسەى سەرچادەش نەبىت شتى تر نەبىستىت ۋ تەنھا ئەم قسانە دوۋبارە بكاتەۋە. ھەلەت يەككە لە تاۋانبارەكان نوسەرى ئىسلامىيە كە بايەخىكى ۋاى بەم بابەتە نەداۋە يان ھەر كاتىك بايەخى پى دابىت ھەقى خوى پى نەداۋە خوى لە پىناۋىدا ۋەكو پىۋىست ماندوۋ نەكردوۋە .

* * * * *

كەۋاتە پىۋىستە ئەۋ فىكرەيە لە مېشكى خۇمان دەرېكەين كە گۋايە پۇژئاۋا كانگەۋ سەرچاۋەى چاۋپوشى ۋ نازادىيى ئايىنىيەۋ چىتر بەتەسلىمبوونەۋە ۋانەكانى نازادى لەۋەۋە ۋەرنەگرىن ۋ ئەۋ پاستىيە گرنگە بزائىن كە موسلمانان كاتىك چاۋپوشىيان لەگەل ئايىنەكانى تر كوردوۋە ئەۋ موسلمانانە پابەندى ئىسلام بوون لەكاتىكدا پۇژئاۋا كاتىك نازادىيى ئايىنىيە بەخشى كە ئايىن ھىچ بەھايەكى لا نەماۋ لەلەى ئەۋ يەكسان بوو مروقت ئايندار بىت يان بىباۋەر. جىاۋازىيى نىۋان

دوو حالەتەكەش وەكو جياوازیی نیوان زهوی و ئاسمانە. ئەگینا کامیان بەخشندەیه "ئەوێ حەزی زۆری ھەیه لە شتیك و ھەر لەپۆھو و بى ملامانە زۆری ئى دەبەخشیت یان ئەو كەسەى كاتیك شتەكە دەبەخشیت كە لاى گرنگ نەبیت؟ ئەمە راستییەكە یە بەلام مرقۇى ئیمە بەردەوام پىی و تراوہ تو ھیچ نیت و رۆژئاوا ھەموو شتیكە. مرقۇى ئیمە بەر لەھەموو شتیك كەسایەتیەكەى تىكشكاوہ، بەر لەوہش باوہرەكەى درزی تىكەوتووہو لەم درزەوہ كەسایەتیەكەى دەستی بە ھەرەسەینان كرددوہ.

لە كۆتایی ئەم بەشەشدا دەلیم ئەو بۆچوونەى، یان راستتر ئەو بوھتانەى دەلێت فاتحە موسلمانەكان خەلكیان بە زەبرى شمشیر كرده موسلمان بۆچوونیکە زیاد لە سەدەیهكە میژوونوسە بەئینسافەكانى رۆژئاوا پەتیان كرددۆتەوہو بۆچوونیکە دەگەرپیتەوہ بۆ سەدە ناوہراستەكان تاكو سەدەى نۆزدە كەچى تازە بەتازە زانكۆى سلیمانى لە سالى 2002 ی زاینى ئەو بۆچوونە كۆن و ھەلەو دەمارگیرە دووبارە دەكاتەوہو دكتورىكى زانكۆ نەخشە بۆ ماسترنامەیهك لەم بارەوہ دەكیشیت و سى دكتورى تر پەسەندى دەكەن ، ئەوہش لەلاوہ بوہستیت كە ماسترنامەكە پەیتى لە ساختەكارى لەبارەى زانیاریەكان و سەرچاوەكان، ئیتر ھەق نییە خەفەت بۆ ئەو نەخویندەوارییەى كوردستان بخوریت؟

ماسترنامەكە لە ژیر تیشكدا

كورتەى رەخنەكانمان لە لىكۆلینەوہكە ئەمانەى خواوہیە:

یەكەم - ((بەئىسلام كوردنى كورد)) كە بەرپەرى پشتمى ماسترنامەكە یە ھەلەیهو ئەو تەرحە سەرلەبەرى ماسترنامەكە ھەلەدوہ شینیتەوہ.

دووەم - شوان مامەلەیهكى نازانستیانە، بگرە نائەمینانەشى لەگەل سەرچاوەكاندا كرددوہ، شوان لەرادەبەدەر ئەم شتانە زۆر دەكات:

1- ژمارەیهك سەرچاوەى نووسىوہ كە نەیدیون و تەنھا بۆ زیاد كوردنى ژمارەى سەرچاوەكان نووسىوہ. بەلگەكانم لەسەر ئەوہ خالى (2)ى خواوہیە.

2- كاك شوان شت دەلێت و ئاماژە بۆ سەرچاوە دەكات كەچى ئەو شتە لەو سەرچاوەیەدا وجودى نییە یان باسەكە بەشیوہیەكى ترە. زۆر جار سەرچاوەكە تەنانەت یەك وشەش نالیت لەوہى شوان نووسىوہتى.

3- باشترین حالەت ئەوہیە زانیاریەك دەنووسیت و ئاماژە بۆ چەند سەرچاوەیهك دەكات كەچى یەكێك یان زیاتر لەو سەرچاوانە ئەو زانیاریەیان تیدایە.

4- ئیشى نازانستیى تر: كاتەكان تىكەل بەیهك دەكات بۆ نموونە وەسفى شوینىك دەكات بە شیوہیەكى رەھا لەكاتىكدا وەسفەكە لە سەرچاوەكەدا بۆ سەردەمىكى دیاریكراو ھاتووہ یان بەجۆرىك وەسفى شوینەكەدا دەكات وا دەزانى ھى كاتى فتوحاتەكەچى ھى سەردەمى ترە. شیوازیكى ترى مامەلەى نازانستیش: شتیكى وتووہ كە سیغەیهكى گشتكارى ھەیه بۆ نموونە: ((خەلیفەكان بەپى بنەماكانى ئىسلام حوكیمان نەكرددوہ)) ئاماژەش بۆ سەرچاوەیهك دەكات كەچى سەرچاوەكە بەو شیوہ گشتكارە باس لەمە ناكات (بۆ نموونە: باس لەپەفتارى خەلیفەیهك بەتەنیاو باس لە رووداویكى دیاریكراو دەكات نەك خەلیفەكان بە شیوہیەكى گشتى).

جگە لەوہش شتى تر ھەن شایەنى رەخنە بن ، ئەوانەى لەگەل بنەماكانى لىكۆلینەوہى زانستیدا ناگونجین وەكو ھەلەى زۆر لە نووسىنى سەرچاوەكان و ناوى خواوہەكانیان.. تاد بەلام ئەمانە لە ئاست ھەلەكانى تر بچووك دەبنەوہ بۆیە ئەو بايەخەم پى نەدان.

بۆ ئۇ ھەم كىتەبناھەش كە شوان ناوى بردوون، ھەولم داوھ ھەمان چاپ بەيئەم وتە ماشا بەكەم، ھەندىكىيان چاپى ترن بەلام جىاوازىي چاپ كىشەيەك نىيە چونكە تەنھا دووان سىيانيان كىتەبى نوين و ئەوانى تر كىتەبى كوئن و خاوەنەكانيان نەماون دەستكارىيان بەكەن بۆيە چاپەكان تەنھا جىاوازىي لاپەرەيان ھەيە.

يەكەم – ئەوھى سەرەكەيە

خەم خوارەدى مىللەت و ھەزكردن بە خىروچاكەھى ھەستىكى رەوايە، بەلام شىوانەدى مېژوو ستەمىكە نەك تەنھا لە مىللەتەنى تر بەلكو پېش ھەموو شتەك لەو مىللەتە خۆي. پىويستە راستى چۆن بىت مروقە قىوولئى بەكات، كوردىش ھىچى لە شىوانەدى مېژوو دەستناكەوئىت غەيرى شىوانەدى ئىستاو داھاتوو خۆي.

وھكو وتم برپرەي پىشتى لىكۆلەينەوھكە (بەئىسلام كوردنى كورد) ھەلەيە بەسە بۆ ھەلەوھشاندەنى ھەموو لىكۆلەينەوھكە بەلام كاتىك مروقە بەدوای ئەو سەرچاوانەدا دەگەرئىت كەنووسەر نامازەيان بۆ دەكات و لەگەل كىتەبەكە بەراوردیان دەكات ئەم تەوھرەيە لەياد دەچىت، پاشان، وھكو خۆم، دەكەوئىتە گىژاويك "گىژاوي تەماع چونكە كاتىك فلانە كىتەب دەكاتەوھ دەبىنئىت چ فىلئىك كراوھ دەلئىت با ئەو كىتەبەي تر بىيەم.. بەم شىوھەيش غەرقى ناو ماسترنامەكەى شوان دەبىت و لەھەمان كاتىشدا لەزەتەكەي گەورەي لىدەبىنئىت، لەزەتى كۆكردنەوھى زانىارىيە ھەلەكان.

با جارئ واز لەمە بەيئەن و بىيەنە سەر تەوھرەي يەكەم و سەرەكەي ماسترنامەي بەئىسلام كوردن (راستەكەي: بەموسلمان كوردن) و ھەولبەدەين زۆر بەخىرايى كۆتايى پى بەيئەن.

لەكىتەبەكەدا وىستراوھ ئەوھ بەسەلمىنرئىت كەكورد بەزۆر كراوھتە موسلمان بەلام ئەوھى بەم بۆچوونە نارېكە بنەماي سى ھەلەبژاردنەكەيە: موسلمانان كە دەچوونە شوئىنئىك سى ئىختىارىيان دەخستە بەردەم خەلكەكە: يەكەم: موسلمان بوون، دووھ: مانەوھ لەسەر ئايىنى خۆيان و جزىەدان، سىيەمىش: ئەگەر بەھىچيان رازى نىن شەر بەرپا دەبىت.

بنەماي سى ئىختىارەكە فيكرەي بەزۆر موسلمانكردنى كوردو غەيرى كورد سەرتاپا ھەرس پى دەھىنئىت.

خۆش ئەوھيە كاك شوان و غەيرى كاك شوان لەھەمان كاتدا ئەو رايەي ترىش دەلئىن كەگوايە ھۆكارى ئابوورى پالى بە موسلمانانەوھ ئابوو فتوحات ئەنجام بەدن و سامان پەيداكردن مەبەستى سەرەكەيان بوو. ئەمە دەلئىن بى ئەوھى پىرسن: چۆن خۆدەولەمەندكردن لەگەل ئەوھدا دەگونجىت بەزۆر خەلك بەكرىتە موسلمان! ديارە ئەگەر موسلمان بن چىتر جزىە نادەن، بەواتايەكەي تر ئەگەر ھۆكارى ئابوورى پالئەرى فتوحات بووبىت ئەوھ گونجاوتر دەبىت واز لەخەلكەكە بەيئەن لەسەر ئايىنى خۆيان بىيەنەوھ تا جزىەيان لىوھەرگرن، پىش ئەوھش داواي موسلمان بوونيان لى نەكەن ئەوھكو بىنە موسلمان و ئەمان دەسكەوتەكانى شەريان لەكيس بچىت. ئەم جۆرە پخنگرانە تەنانەت رەفتارى ھەندىك خەلىفەي ئومەوى دەكەنە بەلگەو دەلئىن ئەم خەلىفانە بىنيان خەلك بەلئشاو دەبەنە موسلمان و بەم جۆرە داھاتى دەولەت كەم بووھوھ رەفتارىكى نائىسلامىيانەيان نواند ئەوئىش ھىشتەنەوھى جزىە لەسەر ئەم تازە موسلمانبووانە. ئەمەش بۆ خۆي بەلگەيەكەي ترە لەسەر ئەوھى كەس بەزۆر ئەكراوھتە موسلمان.

ديارە شوان دەيزانى بەزۆر موسلمانكردنى كورد لەگەل بنەماي سى ئىختىارەكە ناگونجىت بۆيە بەھىنانەوھى قسەيەكەي بى بناغە وىستوويەتى خۆي لەم كىشەيە دەرياز بەكات.

ئەو دەلئىت مەرج نەبوو ئەم بنەمايە لەھەموو شەپەرەكاندا دووبارە بووبىتەوھ ((بەلكو لەزۆر شەپەدا ئەم پروسەيە ئەنجام نەدەرا)) (269). بەلگە دەبى چى بىت؟ شوان بۆ ئەم برپارە گەورەيە تەنھا يەك نمونە دەھىنئىتەوھ دەلئىت((تەنانەت

له سهرده می پیغه مبهه (د.خ) یشدا - (د.خ) هی شوان خۆیه تی - ئەو پراسپییه هه موو جارێک پیاوه نه ده کرا، له غه زوهی به نی مصطلق، به فه رمانی پیغه مبهه یه کسه ره په لاماریان دان)) (ل269 په راویزی 1).

سه یریشه شوان وه کو سه رچاوه ناوی کتییی (عصر النبوة و الخلافة الراشدة) ی هه ردوو دکتۆر (لبید ابراهیم و فاروق عمر) ی هی ناوه که تیایدا باسی ئەو ریوایه ته و تراوه که عه شیره تی (به نولموصطه له ق) و یستیان په لاماری شاری مه دینه بدهن. که واته چۆن ده توانین باس له و بنه مایه بکه یین؟⁵¹

به لگهش له مه لاواز تر نییه چونکه له م غه زوهیه دا (که هه روا به غه زوهی ئەلموره یسیع ناسراوه) مه سه له شه پری را که یان دنی ئیسلام و که یان دنی نه بوو، روایه ته که ی تریش که له هه ردوو سه حیحی بوخاری و موسلیمدا یه هه یه پیغه مبهه p ئەوانی له نا کاو برد⁵² که دیسان ئەو مه به سه ته نا که یه نییت چونکه ئەمانه ده میک بوو بانگه وازی ئیسلامیان پی گه شت بوو جگه له مهش ده شییت عه شیره ته که خۆیان بو شه پ ناماده کرد بییت و موسلمانان له نا کاویان برد بن. به هه حال فه رمووده ی سه حیحی نامۆزگارییه کانی پیغه مبهه p سه به اریته به سی ئیختیاره که هاتوو⁵³. جگه له وهش نامۆزگارییه که ی پیغه مبهه p بو عه لی له غه زوهی خه یبه ردا هه یه که ده لییت: په له مه که تا ده چیه گۆره پا نه که یان پاشان بانگیان بکه بو ئیسلام.⁵⁴ غه زوهی خه یبه ریش دوا ی غه زوهی ئەلموره یسیع بوو، واته حوکی بانگکردنی خه لک بو ئیسلام پییش شه پ هه ر ما بوو.

جگه له وهی شوان نمونه له فتووحات نا هیئیه ته وه له سه ره ئەوهی بنه مای سی ئیختیاره که ((هه موو جارێک پیاوه نه ده کرا)) و جگه له وهی له سه رده می پیغه مبهه وه p نمونه یه که ده هیئیه ته وه که بو حاله تی مه به سه ت ناشییت، ده بیینان بازیکه گه وه ده دات و گریمانیه کی گه وه له سه ره ئەم بی سه رو به رییه بینا ده کات و ده لییت ره نگه هوی پیاوه نه کردنی ئەو بنه مایه بو ئەوه بکه ریته وه موسلمانان له وه ترسان خه لکه که ببه نه موسلمان و به م شیوه یه ده سه که وت و تالانییه کانیان له ده سه ت بچیت (ل269)⁵⁵.

ئەم ره خنه یه مان، وه کو وتم، به سه بو ئەوهی ته واوی ماسته نامه که بی به ها به یئیه ته وه به لام ئەمه یان ته نها ئەوهی سه ره به رییه و ئەوهی بن به ره گه وه تره .

ره خنه یه کی کوشنده ی تر به و جو ره ییر کرد نه وه یه ی کاک شوانی جوو لاندوو ه بریتیه له پرسپاری له به اری مانه وهی خه لکی و لات ه فه تحرا وه کان له سه ره ئاینی خۆیان. چ له م کتییی شوان و چ له کتییی تری کوریدا ئەوهی ده وت رییت که کورد به ره نگارییه به موسلمان کردیان کردوو و تا ما وه یه کی زۆر له سه ره ئاینی زه رده شتی مانه وه. ئەمهش واتایه که ده گه یه نییت که ئەو که سه انه به دوا یدا ناچن: سه ره پرای ده سه لات ه گه وه که ی ده ول ته تی ئیسلامی و سه ره پرای ((به موسلمان کردن)) کورد به ره نگارییان کرد، که ئەمهش یه کسه انه به نه بوونی زۆره ملی!!

شوان خۆی دان به وه دا ده نییت که زۆر له شارو شارو چکه کور دییه کان جزیه یان دا، ئەمهش به لگه یه له سه ره سوور بوونیان له سه ره ئاینه که یان (ل237 په راویزی 1)، نیتر ((به موسلمان کردن)) ی کورد له کویدا بووه؟ ئەی بایه خی ماسته نامه که ی شوان چه ندی ده مینییت؟

کو تایی ئەم ره خنه یه له ته وه ره ی سه ره کیی ماسته نامه که به رو نکر د نه وه یه که ده هیئیم. چه ز ده که م هو کاری ئەوه ئاشکرا بکه م که بوچی شتی دژ به یه که ده وت ریین:

⁵¹ چاپی سییه می ئەو کتیییه لایه (1984) که هی (د. لبید) و (د. ابراهیم نمیر) ه که ئەمه یان به شیکی کتیییه که ی نووسیووو پاشان کوچی دوا یی کردوو ه. شوانیش چاپی (1987) ده نووسییت.

⁵² صحیح البخاری، جزء 3، فی العتق و فضله، صحیح مسلم، جزء 5، کتاب الجهاد والسير، باب جواز الاغارة علی الکفار الذین بلغتهم دعوة الاسلام من غیر تقدم الاعلام بالاغارة.

⁵³ صحیح مسلم، جزء 5، کتاب الجهاد والسير، باب تاملر الامام للامراء...

⁵⁴ صحیح البخاری، جزء 4، باب فضل الجهاد والسير، باب دعاء النبي p الی الاسلام والنبوة..

⁵⁵ شوان وشه ی ده سه که وت بو (الفی) به کار ده هیئیه که ئەمه هه له یه چونکه ده سه که وت واتایه کی گشتی هه یه له کاتی که دا وشه عه ره بییه که جو ریکی تاییه تی ده سه که وت ه.

مه بهستی ئه و كه سانه له باسی فتووحات تهنا ره خه و ره فزه نه كه گه شته به پراستی بویه ده بینین له لایه كه ده لێن ئیسلام ئاینی كورد نییه و به زۆر له لایه عه ره به موسلمانانه داگیر كه ره كانه وه به سه زماندا سه پینراوه: ((یان موسلمان بوون یان شمشیر))، به لام له هه مان كاتدا ده لێن عه رب له بهر هو كاری ئابووری فتووحاتیان به ریا كرده مه به ستیان بوو تالانی بكه ن و باج و جزیه له خه لك و هه ر بگرن. له لایه كه ده لێن: یان شمشیر یان موسلمان بوون و له لایه كه ی تره وه ده لێن كورد تا سه دان سالیش دوا ی فتووحات هه ر ئیسلامیان قبول نه كرد (به م جو ره ش تیووری شمشیر په ت ده كه نه وه بی ئه وه ی به خو یان بزانی).

مرو قیش كه گه یشتن به پراستی مه بهستی نه بوو ناچاره رێگه ی پیچا و پیچ بگریته به رو به مه خو ی تووشی نارێکی دهكات. دواتر (یان پهنگه پیشت) ئه مه تیکه له به فر و فیشالیکی زۆرو نه خشان دنی وینه یه كه بو شه په كان به جو ریک كورد دهو ری گه وه له به ره نگاری ده بینیت و باقی میله تانی تر لا وه کیترین دهو ریان پی ده دریت، ته نانته دهو له تیکه گه وه ی ئه و سه رده مه، مه به ست دهو له تی ساسانییه، دهو ره كه ی بچو ك ده بیته وه هه ست ده كه ی و جو دی له و كاته دا نه گه ر شنیکی زیاده ش نه بیته گۆرانكار ییه كه ی ئه و تو ی به سه ر ((پراستییه كان)) دا نه هی ناوه. له مه شه وه ئه و كوردانه ی له له شكری ساسانی دا شه ریان دژی موسلمانانه كان كرده بوو ده بینه كورد په ره ورو بو كوردستان شه ریان كرده وه نه كه بو پراستی ته ختی ساسانییه كان هه ره كه چو ن فارسه كان خو یان ده بینه هاو و لاتی نیشتیمان په ره و نه ئامی ریک به ده ست پادشا كانیانه وه. پیشت ریش باسی ئه م شتانه م كرده ئه م چه ند رسته یه لی ره دا به سه.

دووه م – وه كو ئیسه كانی قوتابییه کی ناوه ندی

مامۆستا كان باش له فیله كانی قوتابییه كانیان شا ره زان. ئه م قوتابیانه كاتیك راپۆرتیان به سه ردا ده دریت فیله له سه رچا وه كان ده كه ن. له مه شدا ناتوانین لۆمه ی قوتابیان بكه ین چونكه ته نانته هه ندیک نو سه ریش ئه مه یان پی شه رم نییه و دروشمه كه یان له م كاردا ئه وه یه ((كئی پیی ده زانیته))، به لام ئیوه چی ده لێن ئه گه ر كاری وا له نامه یه كه ی زانكو دا كرابیته؟

فیله كردن له سه رچا وه چه ند جو ریکه. جاری وایه نو سه ر زانیارییه كه له سه رچا وه یه كدا ده بینیت و نه قلی دهكات به لام چونكه سه رچا وه كه لاوزه ناوی نابات به لكو ناوی ئه و سه رچا وه یه ده نو سیته كه له سه رچا وه لاوزه كه دا ده بینیت، خو ینه ریش به م جو ره وا ده زانیته ئه م سه رچا وه ی دیوه. ئه م كار هه لانه یه فرمو و ده ناسیدا (علم الحدیث) پیی ده و تریته ته دل یس.

جو ریکی تری فیله ئه وه یه نو سه ر زانیارییه كه له سه رچا وه ی (س) دا ده بینیت و ئه میان له سه رچا وه ی (ك) ه وه وه رگیرا وه، نو سه ریش هه ر دوو سه رچا وه ی (س) و (ك) پیکه وه ده نو سیته و خو ینه ر وا تی ده گات نو سه ر هه ر دوو سه رچا وه كه ی بی نیوه.

كاك شو ان ئه م كارانه ی به رده وام كرده وه. کلیلی زانینی ئه مه ش قسه یه كه ی شو انه له مو نا قه شه ی ماسته نامه كه ی دا. دکتور (حسام الدین) ئه و تی بی نییه ی هه بوو بو یه کیك له زانیارییه كان كه له نه سلدا له کتیبه كه ی (یا قوت الحموی) دایه به لام شو ان ناوی سه رچا وه یه كه ی تری بر دو وه كه نه می ش بو خو ی له یا قووتی وه رگرتوو ه ئیتر بو چی شو ان هه ر ناوی کتیبه كه ی یا قووتی نه هی نا؟ شو ان له وه لا مدا وتی: مامۆستا نا کرێ هه موو جا ریک بلیم (یا قوت الحموی).. (یا قوت الحموی) ئه مه م له به ر (تنوع المصادر) كرد.

ئهم كارى شوان بۆ خاترى (تنوع المصادر) پيشهى بهردهوامى بوو. له راستيشدا چاوه پریم نه ده كرد شتى وا له نامه يهكى زانكودا بكریت، هه رچه نه شتىكى وام له نووسينى خه لكدا ده بينى.⁵⁶ له م با به ته شماندا خوینهر شتى زور له م جزره ده بينیت. كاك شوان له بهر (تنوع المصادر) ژماره يهك سه رچاوهى نووسيوه كه نه ديديون، ئيمهش ئه و سه رچاوانه به به لگه وه ده ژميرين. زانياريه كانى كاك شوان يان هه له ن و يان له و سه رچاوانه وجوديان نييه بويه مروقه به ئاسانى ده گاته ئه و ئه نجامه ي كاك شوان ئه و سه رچاوانه ي نه ديوه.

ره خنه كانم له سه رچاوه كان و له زانياريه كانى كاك شوانم كردوه به دووبهش:

يه كه ميان: كاك شوان شتىك ده نووسیت و ئاماژه بۆ چه ند سه رچاوه يهك ده كات. منيش يهك به يهكى سه رچاوه كانم هيناوه تا بيسه لمينم زانياريه كه له و سه رچاوانه دا نييه يان نه گهر هه بيت به و شيوه يه نييه كه شوان نووسيوه تى. ئهم به شه شم ناو ناوه: په راويزه كان به كاملى.

به شه كه ي تريش ئه وه يه له ناو ئه و سه رچاوانه ته نها يه كيكيانم وه رگرتووه و ئه و كارى سه ره وه م له سه ر كردوه. ئه مه شم بويه كردوه چونكه كاتيكى كه م ترى ده ویت. ئهم به شه شم ناو ناوه هه لبراره ي كتيپا. په نگه كاك شوان بليت: له ناو (بۆ نموونه) سى سه رچاوه با زانياريه كه له يه كيكياندا نه بيت، خو له دوانه كه ي تر دا هه يه. منيش ده ليم: يه كه م شت دلنيات ده كه م له زور حاله تا له دوانه كه تريشدا نييه، به شى (په راويزه كان به كاملى) شم بۆ ئه م مه به سته داناوه، دووه شتيش ئه وه يه به سه بۆ مروقه به رده وام له ناو سى سه رچاوه له يه كيكياندا ئه مانه ت نه پاريزيت بۆ ئه وه ي به ره مه كه ي به هاى نه مينيت.

بۆ ته رتیبى كتيپه كان و زانياريه كان گويم نه داوه ته ته رتیبى لاپه ره كانى شوان يان ليكچوونى با به ته كان يان كوئى و تازه يى كتيپه كان.. به لكو چيم ها توته به رده ست دامناوه.

ئيستاش به به شى دووه ده ست پى ده كه م ژماره (1)ى ده ده مى و دواتر ده چمه سه ر به شى (په راويزه كان به كاملى).

⁵⁶ يه كيك له وانه نووسينى لاويك كه عه ره بيه كه ي باش نييه كه چى وه كو سه رچاوه كتيپيكى ئه فلاتوونى نووسيدوو ئه و يش به فه رهنسى! پيته لاتينيه كانيشى وه كو خه تى مسمارى نووسيدوو. به لام با گله يى له م نه كه ين چونكه كاتى خوئى ئهم جزره په فتاره م له ماموستايه كى زانكوى خاوه ن په رانا مه ي دكتوراش بينيوه!

1- هه لباردهى كتيب

لهم به شهدا ژماره يهك سه رچاوه وهرده گرم و وهك روونم كرده وه له جياتى ئه وهى زانيارى به كه به ئىنم و يهك به يهك لهو سه رچاوانه بكو لمه وه كه بو زانيارى به كه نووسراون ته نها يهك سه رچاوه يان وهرده گرم تا بيسه لمي نم كه شوان ئه سه رچاوه يه نه ديوه يان ئه گهر ديبي تى لى تينه گه شتووه يان بو مه به ستى كى ديار ده ستكارى قسه كانى كردووه .
بو ئه م به شه ئه مسهر تا ئه وسهرى كتيب ه كه ي كاك شوان گه ر اووم و هه ولم داوه هه موو جار يك سه رچاوه كه ناوى ها تيب ت ته ماشاى قسه كه ي كاك شوان بكم و له گه ل سه رچاوه كه به راوردى بكم . هه لبه ت بو ژماره يهك سه رچاوه ته نها چه ند نموونه يه كم وهر گرتووه چونكه وهر گرتنى هه موو نموونه كان كتيب ه كه مان دوور دي ژ ده كات، هه روه ها جار ي وايه قسه كه ي شوان راست ده بيت . به لام با ئه وش بزائين كه ئه گهر (بو نموونه) له چوار جار به كار هينانى سه رچاوه ي (س) يهك جار به كار هينانه كه راست بيت ئه م جار ه راسته سيانه كه ي تر پر نا كا ته وه . له م به شه شه دا بو هه ر خاليك نووسيبى تم (به ته نيا) و اتا بو ئه م زانيارى به شوان ته نها ئه م سه رچاوه يه ي نووسيوه .

له م به شه دا زياد له په نجا كتيب وهر گرتووه، هيشتا زوريشم بو ره خنه گرى تر جي هيشتووه و ره خنه گران دنيا ده كه مه وه كه شتى زوربان ده ست ده كه وي ت به و مه رجه ي سه رچاوه كان يان ده ستبكه وي ت، وه كو وتيشم كتيب ه كه ي كاكه شوان به هه شتى ره خنه گرانه . سه رنجى خو ينه ريش بو ئه وه راده كي شم كه لي رده دا هه ندى جار نه بى مونا قه شه ي زانيارى به كان نا كه م به لكو ته نها مونا قه شه ي ئه وه ده كه م نا يا ئه و سه رچاوه يه ي كاك شوان ناوى بردووه ئه و شتى تي دايه كه كاك شوان نووسيوه تى يان نا، هه روه ها ئه گهر سه رچاوه كه باسى كر دي بت چو نى كردووه . لي رده دا ته نها مونا قه شه ي به كار هينانى سه رچاوه كان ده كه م .

نموونه ي يه كه مه مان كتيبى (الدولة العربية وسقوطها) له نووسينى (قيلهاوزن) به

كاك شوان ناوى ئه م كتيب ه ي نووسيوه بى ئه وه ي ديبي تى . كاك شوان له په راوي زى (3) ي لاپه ره (276) ده ليت :
(به لكو عه رب كو لمه لگه ي به ري وه بردنى و كار به ده ستانى ده وله ت بوون)) و دوو سه رچاوه بو ئه مه ده هينى ته وه به م جو ره : فلهاوزن: الدولة العربية وسقوطها، لا 190-192، د. محمد بديع شريف: الصراع بين الموالى والعرب، لا 35.
با ئه مه تا قى بكه ينه وه .

هه مان چاپى عه ره بى كتيب ه كه ي قيلهاوزن (ديمه شق 1956) كه كاك شوان ناوى بردووه به ئه و ته ماشاى لاپه ره 190-192 بكه بزانه چى ده ليت . ئه و لاپه رانه باسى شو ر شه كه ي (ابن الاشعث) يان تي دايه و هيج شتيك له و قسه يه ي كاك شوان يان تي دا نه ها تووه . شتيك له م با به ته ده يان لاپه ره پيش ئه وه له پيشه كيبه كه دا هه يه . پاشان ته ماشاى سه رچاوه ي دووم بكه، واته كتيب ه كه ي د. محمد بديع (ل 35) ئه ويش هه مان چاپ (1954) ده بينى ديسان ئه م قسه يه نه ها تووه . جوان كتيب ه كه ي سه ير بكه ده بينى له لاپه ره 33-34 قسه يه كى قيلهاوزن ده هينى ته وه له باره ي سه رقالبوونى ئومه وي به كان به بزاقى مه والى به كان .. تاد ئينجا د. محمد په راوي زى (1) ي بو ئه م قسه يه ي قيلهاوزنى دانا وه نووسيوه تى : ولهوزن،
الدولة العربية وسقوطها، ص 192 !

كورتى مه سه له كه و هه له كه ي كاك شوانيش به م جو ره يه :

1- د. محمد بديع چاپى ئه لمانى كتيب ه كه ي قيلهاوزنى به كار هينا وه به لام له نا واخنى با سه كان دا په راوي زه كانى به عه ره بى نهك به ئه لمانى نووسيوه بو يه ده بيت (ل 192) هى چاپى ئه لمانى بى، ئينجا له به ره وه ي كاك شوانى په راوي زه كه ي به عه ره بى بينوه و اى زانيوه چاپى عه ره بى به كار ها تووه بو يه ناوى چاپه عه ره بى به كه ي له شو يني كه وه

هیناوه و زانیارییه که ی له د. محمد نه قل کردوه (به سه قه تی و دستکاری کردنه وه) و نووسیوییه تی فلهاوزن، الدولة العربية وسقوطها، لا 190-192.

نموونه یه کی تری تاییه ت به کتیبه که ی فیلهاوزن له لاپه ره (289) دا دهیبنین. له په راویزی لاپه ره که دا کاک شوان لیکدانه وه ی زاووه ی (مهوالی) مان بو دهکات و ناماژه بو فیلهاوزن لاپه ره (174) دهکات. به لام لاپه ره (174) ی هه مان چاپ که کاک شوان ناماژه ی بو کردوه باسی شتیکی زور دووتر دهکات، باسی دروستکردنی (قبة الصخرة) و جی و پایه ی (قودس) دهکات. تومهن د. محمد بدیع له لاپه ره (23) کتیبه که ی خویدا ئەم لیکدانه وه یه ی فیلهاوزنی هیناوه و ناماژه ی بو لاپه ره (174) کردوه که ی چاپی نه لمانیه.

لاپه ره (113) ی ماسته نامه ی کاک شوان نموونه یه کی سییه می تیدایه. زانیارییه که ی کاک شوان له سه ر پیگه ی بزاقی (خوپه میه ت) هه پهر اوویزی (1) بو کتیبه که ی فیلهاوزن، لاپه ره 89 داده نییت. به لام ئەم زانیارییه لهو کتیب و لاپه ره یه دا نییه. ئەو لاپه ره یه باسی شه ری حه سه ن و موعاویه دهکات واته هیشتا سه رده می ئومه ی نه هاتوه چ جای سه رده می عه بباسی که تیدا خوپه میه ت سه ری هه لدا. کتیبه که ش ئەسله ن باسی سه رده می عه بباسی ناکات. نه وه کو ژماره که ش هه له ی چاپ بی ت هه مو ئەم لاپه رانه گه رام وهیچم تییاندا نه دوژییه وه: 98، 189، 198، 289، 298، 389، 398، ته نانه ت سهیری پیرسی ناوه کانیشم کرد وهیچم تیا ده ستنه که وت، ئە ی ده بی ت ئەمه ی له کو یوه هی نا بی ت؟ نه متوانی بزانه ⁵⁷.

دوو: پاشان کتیبی (فارسانامه) هه یه.

کاک شوان چه ند جارێک له کتیبه که یه دا ناماژه بو کتیبی (فارسانامه) ی (ابن البلخی) دهکات که کورد چ پیگه یه کی له ده وه له تی فارسدا هه بووه. له لاپه ره (238) دا بو نموونه ده لی ت:

((له نیو گه لانی ئیرانیشتا کورد توانیبووی شوینی دهستی خوی له بواره جیا جیاکاندا به پرونی دیار بکا)) و ناوی کتیبی (فارسانامه) ل 186 و نامیلکه ی (کوردناسی) له نووسینی (ئاورنگ) ⁵⁸ ل 21 دنوو سی ت. به لام (ئاورنگ) باسی ژماره ی زوری کوردهکانی و لا تی فارسی زه مانی زوو دهکات: ((ئه مانه له ناو له شکری پارسدا ده رکه و توو بوون و ئەسه پ و چه و تفاق ی جهنگ ی چاکیان به ده سه ته وه بووه...)).

قسه کان ناوا ده ستکاری کراون! کاک شوان به و ده ستکاری کردنه ناوه ستی و ده لی ((واته کورد به هیچ شیوه یه که به شارستانییه ت نامو نه بووه و خاوه نی کولتوریکی پیشکه و تووش بووه))، بو ئەم قسه یه ش ناماژه بو کتیبی نوو سه ریکی کورد دهکات!

(ئاورنگ) لهو قسه یه ی سه ره وه یه دا ناماژه بو هه مان کتیبی (فارسانامه) و لاپه ره 186 دهکات! کاک شوان هه مان ره فتار له لاپه ره (148) و (195) دهکات و ئەم جاره ناوی سه رچاوه ی تر ده بات به پال (فارسانامه) و (کوردناسی). له شوینی تریشتا به هه مان شیوه (فارسانامه) دنوو سی ت له هه مووشیاندا هه ر ده لی ت (لاپه ره 186). به پیی ئەم به لگانه و به رای خوم کاک شوان (فارسانامه) ی نه دیوه و ژماره ی لاپه ره که ی له نوو سه راهه که ی ئاورنگ و هرگرتوه.

سئ- کتیبی (نخبة الدهر في عجائب البر والبحر) له نووسینی (شیخ الربوة):

گوایه کاک شوان به کاری هیناوه هه رچه نه ناوی له سه رچاوه کاندانه برده وه.

1- لاپه ره 18 ی کتیبه که ی شوان: له باره ی نیشته جیوونی کورد له هه ری می جه زیره. ناوی (نخبة الدهر) ی هیناوه و لاپه ره (255). له راستیشتا یه که وشه له باره ی جه زیره وه نه هاتوه، ته نها باسی کورده.

⁵⁷ گومانم له کتیبه که ی (البابکیه) ی (د. حسین قاسم العزیز) هه بوو که کاک شوان ناوه که ی وا دنوو سی ت: دکتور قاسم حسین عزیز هه ره ها له لیستی سه رچاوه کاندانه هه له ده و ده زگای چاپکردنی دهکات و سالی ده رچوونی نه نووسیوه که ئەمه بو خوی جیگه ی تیبنیه. چاپی یه که ی کتیبی (1966) بووه نامی دکتورایه له موسکو.

⁵⁸ کتیبی (کوردناسی) وه کو کتیبه کانی تر پره له زانیاری هه له یان بی بناغه.

2-36 شوان: ((موسل له سهرده می فتوحاتهوه ههتا سهرده می خهلیفه هارون رهشیدی عهباسی شاره زووریشی له خوگرتبو)) - نخبة الدهر ل190.

بهلام لاپهه که باس له موسل دهکات له کاتیگدا باسی شاره زوور له لاپهه (184) دایه و تئیدا و تراوه هاوسنووری موسله و تراوه که (زور بن الضحاک) دروستی کردوه.. تاد.

دواییش شوان له لاپهه 37 هه مان ههلهی دووباره کردوتهوه⁵⁹.

3-37 شوان: له باره ی شاره زووره دهلیت زور له میژوونوسان (..) دهلین دهکهویته نیوان هه مه دان و موسل - نخبة الدهر، ل190. نهو لاپهه یه ی (نخبة الدهر) یش نهوه له باره ی شاره زووره دهلیت که له خاله که ی سهروه دا بینیمان.

4-36 شوان: کاک شوان باسی موسل دهکات که بهر له فتوحات و هاوکاتی فتوحات دوو قه لای بووه (که نه مه راسته) بهلام دواتر دهلیت قه لای خو ره لاتیان موسل بووه (بو نه م زانیارییه ی دوایی نخبه الدهر، ل190، به تهنیا دهنوسییت) و خوژئاواش نهینه وا بووه.

بهلام نخبة الدهر ریک پیچه وانه ی نه مه ی تئدایه: پیش فتهح دوو قه لا بوو، پوژهه لاتیان نهینه وای پی دهوترا (..) و پوژئاواکه پیی دهوترا موصل.

5-38 شوان: باسی شاری (تیران شاه) ی نزیک شاره زوور دهکات که ((به دوویشکه بکوژه کانی به ناوبانگه)) - نخبة الدهر ل184. شتی واش له کتیبه که دا نییه. ته نانهت ناوی (تیران شاه) یشی تئدا نییه.

تییینی: نهوه ی ل184 ی (نخبة الدهر) و که باسی شاره زووری تئدایه ته نه یه ک دیره.

6-137 شوان: باسی شهری قوبادی ساسانی و بیژهن تییه کان و گرتنی نامه دو گواستنوه ی خه لکه که ی بو ئه ره جان ((بهلام ناچار بوو ناشتی له گه ل بیژهن تییه کان بکات به هو ی هیرشی له ناکاوی هۆزه کانی هۆن)) - نخبة الدهر ل177.

راستی زانیاریی ناو (نخبة الدهر) یش نهوه یه قوباد قه نته ره یه کی دروست کردبوو و خه لکی (نامه د) ی بو پاگواست، کتیبه که ش و باسه که ش جوگرافییه نه که میژووی ئیتر نه باس له شهرو ناشتی و نه له هۆزه کانی (هون) ی تئدا نییه.

چوار- (شذرات الذهب فی اخبار من ذهب) ی (ابن العماد الحنبلی):

نهوه ی بیژیومه شوان له یه شویندا نه م کتیبه ی وه ک سه رچاوه نووسیوه.

ل200 شوان: ((بوچوونیک تریش دهلی دوا ی نه اوهند خه لک گه پرانه وه هه ریمه کانیان و ئوردوی کوفه له گه ل حذیفة مانه وه و په لاماری نازربجانیان داو دواتر له سه ره نهوه ریککه وتن سالانه 800 هه شت سه د هه زار دره م بدهن به عه ره به کان - شذرات الذهب ج1/ل32.

جاری کتیبه که میژوویه کی زور کورته. به سیشه بزاندین که بو سالی (22) ی کوچی ته نه ی پینج دیر ته رخا نکراون. له و لاپهه یشدا و تراوه: له و سالدادا نازه ربایجان له سه ره دهستی (المغیره کوپی شعبه) گیرا و شاری نه هاوهند به صولج، دینه و هرو هه مه دانیش به شه ر له سه ره دهستی حو نه یفه ..

پینج: (تاریخ الموصل) له نووسینی (الازدی):

ل44 شوان: کاک شوان باس له (سنجار) دهکات و دهلیت ((بهلام نهو سه رده مه ی ئیمه لی کۆلینه وه ی له سه ره ده که ین سه ره به ئوستانی موسل بووه) - الازدی ج2/ل33.

⁵⁹ وهکو وتم له م به شه ی هه لجزاردی کتیبه دا هه ندی جار نه بییت قسه م له سه ره زانیارییه کان نه کردوه چونکه مه بهستی من لیره مامه له ی شوانه له گه ل سه رچاوه کاند، ده نا بو نمونه نهوه ی لاپهه 37 دوو سه رچاوه ی تری بو نووسراوه: فتوح البلدان، ل329ء الخراج وصناعة الكتابة، ل383 و نهو زانیارییه یان تئدایه (بهلام یه که میان دهلیت نه م جیا کرد نه وه یه ی شاره زوور له موسل له کۆتایی حوکمی هارون الرشید بوو). بیگومان هه ر له م به شه دا زانیاری هه یه له هیچ له و سه رچاوه دا نییه که شوان نووسیونی بهلام باسکردنی نه مه یان باسکردنی پیچه وانه که، واته زانیارییه که یان تئدایه کاری نه م به شه نییه به لکو هی به شه که ی تره: په راویزه کان به کاملی.

ئهو کتیبه لهئسڵدا سئ به شهو تهنها بهشی دووهمیان ماوه⁶⁰. دوو تهرتیبیش بۆ ژماره ی لاپههکان دانراوه یهکه میان هی نووسه ری کتیبه که یه و ئه وه ی تریان هی (محقق) هکه ی. لاپه ره (33) ی تهرتیبی (محقق) په ره یه کی سپیه و لاپه ره (33) ی نووسه ره تهنها ناوی سنچار لهگه ل چه ند شوینکی ترها توه که سه ره به مووسله. به لام ئه مه له پروداوه کانی سالی (113) ی کۆچیدا باسکراوه له کاتییدا ئه و سه رده مه ی که شوان لیکۆلینه وه که ی له باره وه ئه نجامداوه زیاد له نه وه د سال پيش ئه وه یه. ئینجا ئه گه ره ئه مه نیشانه ی ئه وه نه بیته کتیبه که ی نه دیبئ ده بی نیشانه ی چی بیته؟ ئه وه شی دیومه شوان یه جار ئه م کتیبه ی نووسیوه (نالیم به کاریهیناوه!).

شهش - (کتاب قرّة العین من تاریخ الجزيرة والعراق والنهرین) ی (محمد رشید سعدي)

سه ره تا شوان له سه رچاوه کاندا (ل305) ناوی نووسه ره که ی وا نووسیوه (محمد رشید بن العالم السید داود الزاهد السید سعدي) له کاتییدا ناوی نووسه ره له سه ره کتیبه که به م جوهریه (محمد رشید بن العالم العامل المرحوم السید داود بن الورع الزاهد السید سعدي). هه له ی نه قل به هه رحال به لام شوان نه یزانیوه که (العالم العامل) دوو وه سفن بۆ (السید داود) و اتاکه یان ئه وه یه که زانایه و کار به علمه که ی ده کات (ئه مه ش ته عییریکی نووسینه ئیسلامیه که نه و کاک شوان وایزانیوه (العالم) ناوه یان نازناو، هه مان شتیش بۆ باپیری محمد رشید (السید سعدي) که وه سفی (الزاهد) ی بۆ نووسراوه ئه مه ش جگه له وه ی ئه مه یان لای کاک شوان بۆته باوکی (محمد رشید). ئینجا بزانی جگه له وه چۆن مامه له ی له گه ل کتیبه که دا کردوه.

1-21 شوان: له باره ی نه سیبینه وه⁶¹ ده لیت به ره له ئیسلامبوون مه سیحی و جووله که بوون و پاشان ده لیت ((چونکه نوینه ری چه زه ته ی مه سیح له کاتی ژبانی مه سیح ها توته ئه م شارو ناوچه یه هه روا دوا ی مه سیحیش بلأوکردنه وه ی ئه م ئاینه یان له ئه ستۆ گرتوه)) - قرّة العین ل18-19 (به ته نیا).

خاوه نی (قرّة العین) له راستیدا چی ده لیت؟ ئه و تهنها ده لیت که ئه مپرو (کاتی نووسه ره) زۆربه ی خه لکه که ی موسلمانن و که میک جووله که وه نه صرانیی تیدایه، هه موو باسه که ی نه سیبینه ی که مته ره له چوار دپرو (وه کو باقی شاره کانی تر چونکه کتیبیکی بچوکه) ئیتر نه باسی ها تنی نوینه ری مه سیح (سه لامی خوا ی لئ بیته) و نه باس له بلأوکردنه وه ی ئاینه که ی کراوه⁶². پروانه که له سه ره وه دا ئاماژه ی (به ته نیا) مان دانا، واته تهنها ئه و سه رچاوه یه ی نووسیوه نه که له گه ل سه رچاوه ی تردا تابلین ئه م زانیارییه ی له و سه رچاوانه وه رگرتوه، هه رچه نده ئه مه شی بکر دایه هه ره له ده بوو چونکه پیویسته بۆ زانیارییه که ئاماژه بۆ دوو سه رچاوه نه کریت ئه گه ره له یه کیکیاندا به کورتی ها تبیته، خو ئه گه ره زانیارییه که له و یه که یاندا نه بیته ئه و هه ره وه کو ئه وه یه به ته نیا ناوی بر دیته و وه کو حاله ته که ی ئیستای خو مان به لگه ده بوو له سه ره وه ی کتیبه که ی نه دیوه و ئه و قسه یه ی له سه رچاوه یه کی تره وه نه قل کردوه. پاش ئه وه ش ئه گه ره زانیارییه که یان زیاتر به راستی نه قل بکات دیسان تومه ته که ی له سه ره لاناچیته چونکه یه که به لگه له م باره یه وه به سه بۆ تاوانبارکردنی نووسه ره.

2-22 شوان: نه سیب (به دوو پیشکه کاریگه رو بکوژه کانی به ناو بانگه)) قرّة العین، ل25-26.

به لام نه سیب ل17-18 باسکراوه تیبینی ئه وه بکه ئه مه هه مان چاپه و له لاپه ره (18) دا نووسراوه دوو پیشکی بکوژی تیدایه نه که به و دوو پیشکانه ناسرابیته.

3-24 شوان: له په راویزدا باس له شاری چه ران کراوه گوايه ناوی (به هاران) بوو ئه مه یان ناوی برای ئیبراهیمی پیغه مبه ره بوو (..) چونکه ئه و بنیادی ناوه و دواتر ناوه که ته عریب کراوه بووه به چه ران - (قرّة العین - ل17).

⁶⁰ پروانه ل(15) ی تهرتیبی لاپههکانی (محقق) کتیبه که.

⁶¹ شوان به رده وام ده نووسیت (نوسه یین) که ئه مه هه له یه و راسته که ی نه سیب (نه سیب) ه، پروانه معجم البلدان، به رگی 5، بابقی نه سیب، ل288. سهیره که سه رپه رشتیاری شوان و سئ دکتوره که ی تر نه یان توانی ئه و هه له یه به شوان چاک بکه نه وه.

⁶² لیره دا مه به ست موناقه شه ی ئه وه نییه نوینه ری مه سیح ها تی یان نا به لکو مه به ست ئه وه یه کاک شوان سه رچاوه که ی به راستی دیوه یان نا. جاریکی تر ده لیم له م به شه دا که م جار نه بیته موناقه شه ی زانیارییه کان نا که یین.

هه موو باسی چه پران له و کتیبه دا سی دپرو نیوه. خاوه نزی (قرة العین) یش باسی شهوه دهکات که له چه پراندا نوێژگایه کی صابیییه کان ههیه که دهیگه پیننه وه بو ئیبراهیم (سهلامی خوی لسی بیته)، ئیتر هیچ له م باسانه و له تهعریبی ناوه که نه وتراوه. چه پران ناویکی زور کونه و کاک شوان له گیرفانی خوی ناوی به هارانی ده رهیناوه. ناوه که چوار ههزاره کونه و له سه رچاوه میخییه کاندا به شیوه ی خه ررانوم، دواتر خه ررانو (رهنگه هه ر خه ررانو بیته) هاتوه و چه ند واتایه کی به نه که دی ههیه که یه کیکیان (ریگه) بهیه.

4-25 شوان: هه ر له باره ی چه پرانه وه: ((دهکه ویته سه ر پیگای موصل و شام و روم)) - قرة العین ل 17. یه ک وشه له م باره یه وه نییه.

5-29 شوان: میافارقین ((دانیشتوانه که ی تیکه لاون له موسلمان و مه سیحی)) - قرة العین ل 19. به لام خاوه نزی کتیبه که شه مه ده لیت: ((خه لکه که ی موسلمان ی تورکن و نه صرانیی شه رمه نن)).

حه وت - کتیبی (الاثار الباقیة عن القرون الخالیة) ی (البیرونی)

کاک شوان (273-274) باس له باجی (نه ورۆزانه) و (میهره گانانه) دهکات که خه لکه که ده یاندا ن به پادشا ساسانییه کان و له سه رده می خه لیفه ی شه مه وی (موعاویه) زیندوو کرانه وه، پاشان ده لیت موعاویه داوای له خه لکی ره شه خاک (ارض السواد) ی کرد نه ورۆزانه بده ن و به مه توانی بری ده هه زار دینار کۆیکاته وه - البیرونی، ل 31، 34. به لام بابزانین به یروونی خوی چی ده لیت: به یروونی (ل 31 به داوه) باسی میژوو دانان و کاتی وه رزه کان و کاتی کشتوکال.. تاد لای ساسانییه کان دهکات، مه سه له که ش له وه وه هاتوه که خه لیفه ی عه بیاسی (المتوکل) بینی به ره مه کشتوکالییه کان هیشتا سه وزن به لام خه راجی زه وی له و کاته دا ده دریت. شه انه ی له گه لیدابوون بو یان پوون کرده وه که شه مه له کاتی پادشایانی فارس وه هه بووه. ئیتر هیچ له و باسه دووردریژه ی به یروونی له باره ی میژوو دانان په یوه ندی به باجی نه ورۆزانه و میهره گانانه نییه و هیچی تیدا نییه له باره ی موعاویه و هرگرتنی ده هه زار دیناری نه ورۆزانه شه مه ش به سه بو سه لماندنی شه وه ی شوان چاوی به و کتیبه نه که وتوه⁶³.

سه بارت به و ده هه زار دیناره ی موعاویه کوی کرد و نه ته وه له کتیبه که ی دکتور (توفیق الیوزبکی): دراسات فی النظم العربیة الاسلامیة، باس له ده هه زار دره م کراوه نه ک دینار (دینار له کاتی عومه ر 12 دره مه بو، پروانه الیوزبکی ل 126 شه ویش له میانه ی قسه ی تر).

باسه که ی به یروونی شه وه بوو که بینیمان که چی ده بینین کاک شوان له لاپه ره (96) دا ده لیت ((چه ندین جه رنی تایبه ت به کشتوکال له ئاینی زه رده شتیدا هه بوو)) و ئاماژه بو لاپه ره (241) ی کتیبی به یروونی دهکات که شه ویش هه ره کو باسه که ی تر له باره ی میژوو دانان و کاتی وه رزه کانه.. و هه مان شه ت هی سه رده می عه بیاسییه.

هه شه ت - کتیبی (المشترک وضعاً والمفترق صقعا) ی یاقوت الحموی.

42- شوان: باس له پرده که ی زاخو (الحسنیة) دهکات: ((کورد پیی ده لین پردی ده لال یان پردی مه نن)) - المشترک وضعاً، ل 150 (به ته نیا).

ته ماشای کتیبه که بکه ده بینی یه ک وشه ی له باره ی پرده که تیدا نییه و ته ماشای پیپرستی ناوه کانیش بکه ناوی (الحسنیة) نابینی. شه و لاپه ره یه ش ته نها باسی پروباری خابوور دهکات.

ئینجا خویندر هه قیه تی داوی شه مه به وه پیبکه نیته که گوایه یاقووتی حه مه وی نووسیویه تی ((کورد پیی ده لین پردی ده لال یان پردی مه نن))!! قسه که ش خراوه ته نیوان جووته که وانه که نیشانه ی وه رگرتنی ده قاوده قه. تیدی نی شه وه ش بکه کتیبه که به ته نیا وه رگیراوه و اتا له په راویزه که دا ته نها ناوی شه و کتیبه وه ک سه رچاوه نوو سراوه. شه وه ی بینومه شوان ته نها

⁶³ شوان دوو سه رچاوه ی بو شه مه نووسیوه، دووه میان (کتاب الخراج) ی (ابو یوسف) ه، له چاپیکی تری کتیبه که ی (ابو یوسف) فه رمانیکی (عومه ر کوبری عبدالعزیز) م بینی که تیایدا ده لیت دیاریی نه ورۆزو میهره جان وه ره مگره (ل 93).

ئهم جاره ناوی ئهم سهراچاوهیهی نووسیوه که گوایه به کاری هیناوه و درکهوت چاوی پینه که وتوه. تهعیره کهش روون و ئاشکرا دریده خات که شوان له کتیبیک کوردیی بردووه و ئهو کتیبیه به پهندی داوه.

نۆ - کتیبی (الجبال والامکنه والمیاه) ی (زهمه خشهری).

ل32 شوان: باسی چپای جودی هاتوو که ده که ویتته سهرووی شاری موصل - الجبال والامکنه والمیاه ج58/3 (به تهنیا).

ئهو دی له کتیبیه کهی شواندا دیومه ئه وهیه شوان یهک جار کتیبیه کهی زهمه خشهری وهکو سهراچاوه نووسیوه. کتیبیه که تهنها یهک به شه کهچی شوان ده لیت (ج3) دواتر زهمه خشهری له باره ی جوودییه وه ده لیت کیویکه له لای موصل نهک (سهرووی موصل)، ئینجا لاپه ره ی (57) ی کتیبیه که یه نهک (58).

ده - (اخبار النساء) ی (ابن قیم الجوزیه)

ل291 شوان: کاک شوان باس له وه دهکات چۆن عه ره به موسلمانان کان بو یان هه بوو چه ند ژنیکی موسلمانان ناعه ره ب به ناوو شیوازی جیا جیاوه به یزن یان زهوتیان بکه ن - اخبار النساء ل13-20 (به تهنیا).
سه ره تا به پپی جۆری باسه کانی ئهم کتیبیه گومانم هه یه (ابن القيم) نووسیویتی هه رچه نده ناوی ئه وی له سه ره نووسراوه، به لام به هه رحال ئهمه دووره له مه به سته ئهم بابته مان..

ئهو لاپه رانه ی کاک شوان باسیان دهکات (واته ل13-20) له چاپی تردا (ل12-20) ن و ئهمه چیروکیکی دووردریژه له باره ی (مه پوان کوپی نه لحه کم) که ژنی ئه عرابیه کی زهوت کردبووو به زۆر پپی ته لاق داو ئهمیان په نای برده بهر (موعاویه)، که واته: یه که م: ئهمه رووداویکی تاکه، دووم: ئهمه چیروکه نهک حوکمیکی گشته، سییه م: باس له ئافره تی ناعه ره ب ناکات چونکه ژنه که ئامۆزای ئه عرابیه که یه.

کاک شوان جاریکی ترو له هه مان لاپه ردا په نا ده باته بهر شتی که مترین وه سفی شیوازی ئه وه یه بوه تانه که ده لیت: ((واته پیگه و پایه ی ژن ههروهک سه رده می بهر له ئیسلامی لیها ته وه چونکه ده توانرا ئه و ژنانه بکرن و بفروشن و ته نانه ت پیشکهش یه کتریشی بکه ن) و شوان ناوی (اخبار النساء، ل104-105) ده هیئیت که راستیه که یه ئه وه یه باسی جارییه کی (سولهیمان کوپی عبدالملک) وه باسی غه ره تی سوله یمان سه باره ت به و جارییه یه. شوان بۆ قسه که ی سه ره وه ی ههروه ها ناوی کتیبی (تاریخ الخلفاء) ی (السیوطی) ده هیئیت که دواتر ده چینه سه ری.

یانزه - گه شته که ی (ابن بطوطه)

ئهو دی دیومه کاک شوان یهک جار ئهم سهراچاوهیهی نووسیوه. کاک شوان باسی شاری ته بریز (ته وریز) دهکات (ل80) و ده لیت ((به لام دواتر ته وریز گه شه ی کردووه و ته نانه ت هه ندی له گه ریده موسلمانان کان به ناو دارترین شاری ئازهریجانی له قه له م ده دن)) - ابن بطوطه ج2/ل129.

له و چاپه ی له به رده ستمدا یه و له پپرستی ناوه کاندای سی جار ناوی ته وریز هاتوووه ته نها له یه کیکیاندا گه ریده که باسی چوونی ناو شاره که دهکات و وه سفی شاره که و بازاره گه وره کانی دهکات ئیتر نالیت ناو دارترین شاری ئازهریجانه.

دوانزه - (تاریخ غر السیر) ی (الثعالبی)

ل95-1 شوان: ((واته ئاینی زه رده شتی پروای به زیندوو بوونه وه و پوژی حیساب هه بووه)) - الثعالبی ل258. شتی وا له ویدا نه وتراوه. ((جاریکی تر تیبینی بکه ئیمه مونا قه شه ی خودی زانیارییه کان ناکه ین به لکو په فتاری نازانستی و دوور له ئه مانه تی کاک شوان)).

ل96-2 شوان: باس له ململانه ی نیوان هیزی چاکه (ئه هورامه زدا) و هیزی خراپه (ئه هریمه ن) که ((چوار قوناغ ده خایه نی که ده ره نه نجام به سه رکه و تنی هیزی چاکه (ئا هورامزدا) کو تایی دیت)) - الثعالبی ل258-260.

یهک وشه له مانه نییه له و لاپه رانه. له لاپه ره (261) ی کتیبیه که ی (الثعالبی) دا باس له و باوه ره دهکات که خودا وه ند فیکره یه کی خراپی کردو له مه وه ئه هریمه نی خراپه کاری لیدهرچوو. ئیتر نه چوار قوناغ و نه هیج.

3-96 شوان: شوان دهليت كه له نايى زهردهشتى چوار توخمى پيرۆز ههيه - ههوا، ئاو، ئاگر، خۆل كه نايىت پيس بكرين (الثعالبي ل258).

ئهو لاپهريه هيجى واى تيدا نيبه. تهنها باسى ئاگر كراوه كه به پيرۆز زانراوه باسى ئاويش له لاپهريه (259) دا هاتوه (تييبينى ئهوه بكه هه مان چاپمان به كارهيئاوه).

سيانزه - (الجزيرة الفراتية والموصل) ي (محمد جاسم حمادى)

1-34 شوان: باس له (جزيرة ابن عمر) سه: ((به ره وهى ئاوه دان بكره وه له سه ره دهستى هه سه نى كوپى عومهرى ته غلبى...)) - الجزيرة الفراتية، ل230-231.

باسى ئه وهى تيدا نيبه به لكو باسى عيراقه.

2-37 شوان پهراوين: له بارهى ناوانى موصله وه كه له وه وه هاتوه ديجه وه فورات به به كه وه ده به ستيت.

ئه مه له لاپهريه 97ى كتيبي (الجزيرة الفراتية) دا هه به كه ئه مه رايه كه له ناو چه ندين پا (ل97-98 باسكراون). شوان له پهراوين دا دهليت ((ئه مه به به كه وه به ستنه مه به ست هه ره لايه نى جوگرافى نيبه، به لكو لايه نى ئابوورى و سياسى له خۆ ده گريت)) - الجزيرة الفراتية والموصل، ل96.

به لام كتيبه كه هيجى واى تيدا نيبه.

3-260 شوان: ((هه ره ها سياسه تى به عه ره به كردنى شارى جه زي ره ي بو تان (جزيرة ابن عمر) يشى گرته وه و

هۆزه كانى (بنوربيعه و بنو عجيل)ى هۆزى (ال بشار)ى تيدا نيشته جى كران ژماره به كيشيان له چياى جودى (جبل جودى) نيشته جى ببوون)). - حمادى ل161.

به لام نووسه باسى سنجار دهكات كه (آل بشار)ى تيدا به كه ولا تيان (=ديارهم) جه زي ره به پاشان دهليت كه له گهل (بنوربيعه) و (بنو عجيل) دراوسين و ولا تيان له (سنجار) دايه .. تاد (ل161-162)

تييبينى: لاي حمادى (فيسكنا ال بشار وديارهم الجزيرة وهم بنوربيعه وبنو عجيل جيران...)) كه واتاى نيبه و پيوسته وايى: (فيسكنا ال بشار وديارهم الجزيرة وهم بنوربيعه وبنو عجيل جيران) واته پيوسته پيش (بنوربيعه) نامرازى (و) هه به ئى. ناوبراو قهلقه شه ندى به رگى/ل1 243-245ى وهك سه رچاوه نووسيوه به لام ئه وه مه له وه سه رچاوه به دا نه بينى (شوانيبات؟).

4-260 شوان: هه ره ها به عه ره بكردن گه يشته نيوان زيى بچوك و زيى گه وه، هه وليرو ده ور به رى هۆزى (بنو شيبان)ى تيدا نيشته جى بوون و ده شته به پيته كانيان بو له وه رگا به كار ده هينا - الجزيرة الفراتية، ل166.

نووسه دهليت: هۆزى عه زه (عزّة) به كيك بوو له وه هۆزانه كه له زه وييه كانى رۆژه لاتی موصل نزيك هه ولير له (هه زه) دا نيشته جى بوون و كه په يمانيان له گهل هۆزى (شه بيان) دا هه بووه.

چوارده - (بلدان الخلافة الشرقية)ى (گى لو سترانچ) Guy Le Strange

1-26 شوان: له بارهى شارى حسنكيف (حصن كيفا): ((ده كه ويته نيوان ديجه وه ميا فارقين و جه زي ره ي ئين عومهر وه)) - لو سترانچ، ل144.

به لام لو سترانچ باس له (حصن كيفا) دهكات كه له سه ره قه راغى باشوورى روبرارى فورات دايه له نيوان شوينى پزانى ئه و دوو روبرارى له باكوورى ميا فارقين و (ئه رزن) وه دين له ناويدا.

2-27 شوان: ((هه ندى له ميژوونوس و گه ريده موسلمانان ده باره ي ئامه د ده لين ده كه ويته كه نارى خۆزه لاتی روبرارى ديجه)).

كاك شوان ناوى سى سه رچاوه ده بات، ئه وهى لو سترانچ (ل140) به كيكانه. به لام ناوبراو پيچه وانه ي ئه مه دهليت: رۆژئاواى ديجه واته لاي دهستى راستى .. ئه مه شيان قسه ي خويه تى نهك هى ميژوونوس و گه ريده موسلمان.

3-80 شوان: ئه م ناوه ده هينيت: نقجوان (هه قشه وان) "نشوى" ئه ويش له گهل ته ور يزو دهليت نزيكه ي 36 كيلومه تر له به كترى دورن - لو سترانچ ل114. لو سترانچ (ل201) باس له نه خچه وان دهكات .. له كاتيكدا ئه و لاپهريه (114)

يهى شوان دهينووسيت نه خشه يهكى له بهرامبهردا ههيه. پاشان به پيى ئه و نه خشه يه نيوان نه خچه وان و ته بريز نزيكى 200 كيلومه تره!!

پانزه - (تقويم البلدان)ى (ابو الفداء):

له به شهكهى تردا شت ده بينين له بارهى ته قويمه وه و ئيستا ئه مه يان به سه:
 ل 57-58 شوان: شوان باسى شارى (بروجرد) دهكات كه 30 ميل له كه رهج دوره - تقويم البلدان، ل 419.
 به لام نووسه باسى دورى ناكات به لكو ده لئيت: ((ميوه كانى ده بريز بو كه رهج)) !!

شانزه - ميژوههكهى (ابن خلدون):

له به شى دووه مدا ئه مه له گه ل سه چاوهى تردا ده بينينه وه. ئيستا با هه ر خوى بگريز.
 1-181 شوان: كاك شوان له بارهى هورموزانه وه و پيكه وه وتنه كهى له گه ل موسلماناندا توانج ده گريته ئه و
 موسلمانانه و ده لئيت: وا ده رده كه وي ت به رژه وه ندييه ئابووريبه كان له سه رووى مه به سته كانى تر بووه - ئيبنو خه لدوون ،
 مچ 2، ج 2، ل 112.

كه چى ناوبراو هيج شتيكى وا نالئيت.

2-248 شوان: شوان باس له ئازهر بياجان و له په لاماردانى سالانهى ئوردوى كووفه دهكات كه هه ر جارهى ده
 هزاره جنگاوهر به شداريبان تيا دا كردوه - ئيبنو خه لدوون، مچ 2/ج 1/ ل 127-128.
 ئيبنو خه لدوون هيجى له م باره يه وه نه وتوه. شوان هه له شى له ژماره ي به شى به رگه كه كردوه كه به شى دووه مه نه ك
 يه كه م و شتيكى خو ش له م باره يه وه هه يه (بروانه خوارتر).

3-183 شوان: شوان ده لئيت هورموزان له (رامهرمز) وه داواى پيكه وتن و ناشتبي له (حرقوص) و (جزء بن معاوية)
 كرده وه - ئيبنو خه لدوون، مچ 2/ج 2/ ل 112.
 ئيبنو خه لدوون ته نها ئه وه ده لئيت كه هورموزان داواى صولحى كرد كه باقى ئه و ولا ته ي له ژير ده ستيدا بوو
 بمي نيته وه ژير ده ستى.

4-182-183 شوان: (جزء بن معاوية) شارى (دورق)ى گرت و خه ليفه عومره و (عتبة بن غزوان)ى له
 سه ركه وتنه كانى ناگادار كرده وه - ئيبنو خه لدوون مچ 2/ج 2/ ل 112 (به ته نيا).
 ئيبنو خه لدوون داواى باسى گرتنى (دهورق) ده لئيت خه لكى فارس كو بوونه وه وه وال گه يشته (حرقوص) و (جزء) و
 (سلمى) و (حرمة) ئه وانيش نامه يان بو عومره نارد. ئيتر نه (جزء) به ته نيا شتى نووسى و نه نامه كه له باره ي
 سه ركه وتنه كان بوو نه (جزء) نامه ي بو (عتبة) ناردوه. بروانه لي رده ئيبنو خه لدوون به ته نيا و بى سه رچاوه ي تر
 به كارها توه.

نموونه ي ترى به كارهي نانى هه له ي كتيبه كه ي ئيبنو خه لدوون: لاپه ره (180) په راويزى (2)، لاپه ره (181) په راويز
 1.

يه كي كيش له شته خو شه كان ئه وه يه به رگى دووه مى ئه و چا په ي كتيبه كه ي ئيبنو خه لدوون⁶⁴ دوو به شى تي دا يه به لام
 له كاتى كو كردنه وه ي په ره كان و له به ر ليكچوونى قه باره و رنك و چا پى په ره كان و ژماره ي سه ر لاپه ره كان ژماره يه كه له
 لاپه ره كانى به شى يه كه م چوونه ته به شى دووه م به هه مان ته رتيب، به پيچه وان ه شه وه ئه وان ه ي به شى دووه م خراونه ته به شى
 يه كه م ، خو ي نه ريش به چا و هه ست به وه ناكات تا با سه كان نه خو ي نيته وه و نه بينيت له پر با سه كان له و لاپه راندا ده گو رين
 به لام كاك شوان هه ستى به وه نه كردوه. بو نموونه باسى (ايذج) له نه سلدا له به شى دووه مى به رگى دووه مه به لام چونكه
 ئه و په رانه په ريو نه ته به شى يه كه م كاك شوان له جياتى ئه وه ي هه ست به وه بكات و گو ي نه دا ته هه له ي چاپ و په راويزه كه وا

⁶⁴ چاپى 1979 كه له كتيبخانه ي كو لي جى زاسته مرؤقيه تيبه كانى زانكو ي سليمانى وه رمگرتبوو و دياره شوان له هه مان شو ي نه وه
 وه ريگرتوو - په رنكه هه رچى نوسخه ي تر وا يان لى ها تبي.

بنووسیت: تاریخ ابن خلدون، مج 2/ج 2/لا 131 ده بینین پهراویزه که بهم شیوهیه دهنووسیت: تاریخ ابن خلدون، مج 2/ج 1/لا 131!

ئهمه ی له لاپه ره (134) پهراویزی (7) کردووو جاریکی تر له لاپه ره (243) پهراویزی (1)، جاریکی سییه میس له لاپه ره (248) پهراویزی (3) هه مان هه له ده کات.

حه قده – (فتوح البلدان) ی (البلداری):

شت زوره له سهر ئهم کتیبه. هه ندیکیان له به شى داها تودا ده بینین. لیژدا ئه مانه به سن.

1-181 شوان: شوان ده لیت هورموزان ((په نای برده بهر کورده کان و له شکرکی زوری لیکو بووه، ئه مهش عه ره به موسلمانانان خسته مه ترسییه وه، چونکه کورده کان به نازایه تی و له خو بوورده یی له شه ردا ناسرابوون)).

کتیبی فتوح البلدان (ل 375) یه کیکه له سه رچاوه کان که چی ئه و لاپه ره یه نه باسی هورموزانی تی دایه و نه وه سفی کوردی تی دا کراوه و باس کورد لیژدا ئه وه یه که ئه مان له خه لکی (سنیبل) و (الزط) کو بوونه وه.

2-262 شوان: شوان ده لیت: ته نانه ت کی شه له سهر داها تی نه ها وه ندو دینه وهر که وته نیوان هه ردو و ئوردو و سهر یازی کو فوه و به سهری عه ره به موسلمانان کان به لام دواتر مو عاویه داها ته که ی به سهر هه ردو و لا دابه ش کرد چونکه خه راجه که ی زور بوو – فتوح البلدان، ل 303 (به ته نیا).

به لام ناوبرا و باسی کی شه ی نیوان دوو ئوردوو که ناکات و ئه سلنه باس له ئوردوو ناکات به لکو باسی خه لکی دوو شاره که ده کات ئه ویش که خه لکی کو فوه زیادیان کردو پیویستیان به خه راجیکی زیاتربوو، ئه وه بوو دینه وهر و نه ها وه ند ئالو گو پریان پیکرا، ئه مهش له کاتی مو عاویه دا بوو. ئیتر نه باسی ئه وه کراوه داها تی دوو شاره که زور بووه و نه مو عاویه ش خه راجی دوو شاره که ی به سه ریاندا دابه ش کرد.

3-290 شوان: شوان ده لیت: ((عه رب ببوون به چینی ده سه لاتداری ئوروستوکراتی کو مه لگای ده وه له تی خیلافه ت، له به رامبه ردا موسلمانان ناعه رب له پرو و ئابوورییه وه له و په ری خه راپیدا ده ژیان)) – فتوح البلدان، ل 279.

ئهمهش بو هتانیکی گه ره یه چونکه هیچی و له م لاپه ره یه دا نییه (ته نانه ت سه یری ئه م لاپه رانه ش بکه نه وه کو هه له ی چاپ بی ت: 289، 297، 379، 389 ده بیننی دیسان ئه وه یان تی دا نییه). به پیچه وانه ی ئه وه ش که شوان ده لیت له لاپه ره یه ی شوان نووسیویه تی (ل 279) باسی چوار هه زار سهر یازی ده یله میی ناو له شکر ی روسته م کراوه که له شه ری قادیسییه له گه ل روسته م دا بوون. ئه مانه پاش شکستی له شکر ی ساسانی داوا ی ئه مانیان کردو به و مه رجه بوونه موسلمان که له و شوینه دا نیشته جی بن که هه زیان لییه و هلیفی ئه و عه شیره ته عه ره به بن که خو یان پییان خو شه و (عه طاء) ی پی بدریت. موسلمانانیش ئه مانه یان بو جیبه جی کردن. ئه مانه بوونه موسلمان و به شداریی گرتنی مه دائین و شه ری جه له ولایان کردو پاشان له کو فوه نیشته جی بوون.

4-290 شوان: ناعه ره به کان به وته ی شوان: له پرو و کو مه لایه تییه وه ده بوایه نیشانه ی دیاریکرا و به سنکیان وه بی ت تا وه کو بنا سه ری نه وه – فتوح البلدان ل 368. ئه مهش بو هتانیکی تره و ئه و لاپه ره یه هیچی وای تی دا نییه. هه ر بو دنیایی و نه وه کو هه له ی چاپ بی ت ته ماشای ئه م لاپه رانه م کرد 268، 286، 386 و شتی و نه بوو.

هه ژده – میژوو هه کی (ته به ری):

له به شى داها تودا ژماره یه ک نموونه ی میژوو هه کی (ته به ری) له گه ل سه رچاوه ی تر ده بینینه وه. لیژدا ئه م دوو نموونه یه مان هه یه.

1-244 شوان: شوان قسه یه کی دوور دیز ده کات له باره ی گوایه جاری دووه می پاپه رینی شاری (ماسبه دان) ده لیت شاره که پاپه ری و خه لکه که ی توانییان ناوچه ی (صیمه رو ماسبدان) پزگار بکه ن به لام خه لیفه عومه ر (سلمه بن قیس الاشجعی) ی به هیژیکه وه نارده سه ریان و داوا شه رو کوشتار توانی ناوچه که داگیر بکاته وه – ته به ری ج 5/ل 50-51. به لام هیچ له باره ی پزگارکردنی سه یمه ره و (ماسبه دان) نییه به لکو ته نها باسی شه ره که ی سه له مه کراوه.

244-2 شوان: دوایی باسی گوايه جاری سییه می هه لگه پانه وهی (ماسبه زان) دهکات - ته بهری ج 5/7-8 له کاتی کدا ته بهری باس له ماسبه دان ناکات به لکو له نه ها وهند. بروانه که چۆن لای شوان هه لگه پانه وهی دو وه می ماسبه دان له لاپه ره (50-51) ی ته بهری دا ها تو وه که چی هه لگه پانه وه سییه له لاپه ره (7-8) دا ته بهری دا نو سرا وه واته ته بهری سه ره تا باسی هه لگه پانه وهی سییه م دهکات و پاش (43) لاپه ره باس له هه لگه پانه وهی دو وه م دهکات!!

نۆزده - سیاحه تنامه ی (ئهولیا چه له بی):

کاک شوان ته نانه ت له کتیبه ی کوردیش باش تی نه گه شتوو وه زانیارییه کانی به دروستی نه قل نه کردوو وه، له خوار تریشدا چه ند کتیبه یی تری کوردی ده بیننه وه:

1-31 شوان: کاک شوان باسی شاری مه لاتییه دهکات و ده لیت خه لکه که ی کوردی تورکومانن به لام زمانه تورکمانییه که یان جو ری که تورکه کان باش لییان حالی نابن، رهنگه ئه مه ش کاریگه ری زمانی کوردی بیته له سه ریان و زۆربه شیان موسلمانن - سیاحه تنامه، ل 16-17، ل 25.

به پیی ئه و په راویزه ش که شوان داینا وه خو ئنه ر وا ده زانیته قسه ی ((رهنگه ئه مه ش کاریگه ری زمانی کوردی بیته له سه ریان)) قسه ی ئهولیا چه له بییه به لام راسته که ی ئه وه یه قسه ی شوان خو ئه تی. قسه که ی شوانیش که وتۆته نیوان دوو قسه ی ئهولیا و شوان بو هه موویان یه که په راویزی دانا وه. جگه له مه ئهولیا ده لیت هه موویان موسلمانن (ل 25) نه ک زۆربه یان.

2-28 شوان: شوان له زاری ئهولیا باسی (نامه د) دهکات که میژوونوو سانی عه جه م ده لیت: له بهر ئه وه ی کچی ک حوکمی کردوو وه.. تاد (ل 32- به ته نیا) که چی ئهولیا خو ئی ده لیت بنیا تنه ری کچ بو وه (نه ک کچ حوکمی کردوو وه).

بیست: (التاریخ الاسلامی) ی (محمود شاکر)

کاک شوان بی ئه وه ی ناوی کتیبه که له لیستی سه رچا وه کاندای بنوو سیته ئه م کتیبه زۆر به کار ده هی نیته. لی ره دا ئه م چه ند هه له یه م هه لپژارد.

1-168 شوان: شوان ده لیت (نعمان بن مقرن المزنی) نامه یه که بو خه لیفه عومه ر نارد که له جیاتی ئیشی باجگری بینیریته بو ئوردوو یه کی موسلمانان تا تیایدا دریزه به جیهاد بدات و خو ئی کاره که ی ئیستای به پیاو یکی پیرو سوزانییه که ده شو به ی نیته.. تاد - التاریخ الاسلامی مج 2/ج 1/183-184. هه رچه نده باسی نامه یه کی وای (النعمان کو پی مقرر) له سه رچا وه ی تر دا هه یه به لام ئه و کتیبه یه که وشه ی له قسه که ی شوانی تییدا نییه مه گه ر ناوی عومه رو النعمان. له م کتیبه دا نامه ی عومه ر بو النعمان و که سانی تر باسکرا وه و که تییدا فه رمان ده دات هه ر یه که به له شکره که ی خو ئه وه ده ری چیت و که به یه که گه شتن النعمان ده بیته سه رکر ده یان.

2-186 شوان: شوان باس له هورموزان دهکات که بهرگرییه که ی ((توندتر دهکراو دانیش توانیش هاو کارییان ده کرد)) - التاریخ الاسلامی مج 2/ج 1/181.

له چا په که ی لای خو شم ل 176: هیچ شتی وای تییدا نییه و هه ره وه نده (ابو سبرة) ژماره یه که جهنگا وه ری زۆری له گه ل هورموزاندا بیینی.

3-213 شوان: مه محمود شاکر باسی ژیری عومه ر کو پی خه تتاب دهکات که ده ترسا کو مه لگه ی ئیسلامی پیس بیته (ل 185 چاپی لای خو م) که چی کاک شوان باسی له شکره کانی عومه ر دهکات و ده لیت ((خه لیفه عومه ریش زۆر له وه زی ره کتر و به نا گاتر بوو که له شکره که ی بخاته مه ترسییه وه)). التاریخ الاسلامی مج 2/ج 1/191-192.

4-217 شوان: ((بو چوونیکی تر ده لی حه پرانییه کان بهر له گه یشتنی له شکره ی عیاض بو شاره که یان، چۆلیان کردبو، چو بوون بو شاری ئۆرفه)) - التاریخ الاسلامی مج 2/ج 1/164.

له چاپی لای خو م ل 159: ته نها باسی سولحی عیاض له گه ل خه لکی حه پران و ئه لره ها (ئۆرفه) و ئه لپه ره وه ئه و شته ی کاک شوان نه نو سرا وه. قسه که له سه رچا وه ی دو وه می شواندا (فتوح البلدان، ل 179) هه یه.

بىست و يه: (احسن التقاسيم)ى (المقدسى البشارى):

19-1 پهراویزی 10 شوان: ((وه ئوستانىش دابهش ده بیټ به سهر چه ند رستاقیک و رستاقیش دابهش ده بیټ به سهر چه ند تسوجیک (طسوجة) و تسوجیش دابهش ده بیټ به سهر چه ند گوندیک)) - احسن التقاسيم، ل47 (به تهنیا) ⁶⁵المقدسى) ده لیټ: هه ر ئیقلیمیک ده بیټ (ژماره یه) کوورەى هه بیټ و هه ر کوورەیه ک قه صبه یه کی هه بیټ پاشان هه ر قه صبه یه ک (ژماره یه) شارى هه بیټ..

شوان ده زانیټ (کووره) (ئوستان)ه، به و پییه نه وهى نه و له زارى المقدسى و توویه تی جیاوازه له ده قى قسه که.

25-2 شوان: له باره ی ئورفه (الرها) وه: ((و سه ره پای باغ و بیستانیکى زور و له ناوه دانیدا نه وه که نیسه ی نه م شاره له ولاتى ئیسلام هاوتای نه بووه)) - احسن التقاسيم، ل142.

نه مه له کاتیکی کتیبه که باسی نه و هه ریمه ده کات که ئورفه تی دایه و ده لیټ داره خورماى تی دایه و هیچ باس له باخ و بیستانى زور و باسیش له که نیسه ی ئورفه ناکات و ته نها ناوی نه لره ها ها تووه که نه سلئى صابیییه کان له وى و له هه پراندايه.

39-3 شوان: خاوه نی (احسن التقاسيم) - ل47 باس له دابه شکردنى ولات بو هه ریم و کووره .. تاد (هه مان خالی یه که مى سه ره وه) که چی کاک شوان له په راویزی لاپه ره 39 سى دپر ده نووسیټ که دوو دپرى لیكدانه وهى ناوی ده یله مستانه و پاشان باس له کووره ده کات و نامازه بو (احسن التقاسيم) ده کات. هه لبه ت خوینه ر واده زانیټ که باسی ده یله مستان له و کتیبه دا ها تووه چونکه پاش نه م قسانه و به تهنیا ناوی ده بات.

60-4 شوان: کاک شوان باسی کرماشان ده کات که ((پیگه یه کی ستراتیژی هه یه، وه ک ده ره ندیکه بو گه شتیاران و کاروانه کانی بازگانى و نه مه جگه له زورى سه رچاوه ی ئاوو باغ و بیستان و خاکه کش به پیته)) - احسن التقاسيم ل393 نه مه له کاتیکی نووسه ر باسی شتى تر ده کات و نه وهى له قسه کانی کاک شوان ده چیټ ته نها قسه که یه تی که ده لیټ ((باخی تی دایه))!

بىست و دوو: وه کو نوکته یه کی خو شیش کتیبى (الفاروق عمر) هه یه.

سه ره تا باسی زانیارییه که ی کاک شوان بکه ین. پیشت له خالی (3) ی کتیبه که ی (محمود شاکر) دا باسی وه سفه که مان بینى که بو عومه ر کوپى خه تتاب له لایه ن شوانه وه کراوه که له وه زیره کتر بوو له شکره که ی بخاته مه ترسیی (لاپه ره 213 شوان). بو هه مان زانیاری لاپه ره 17-25 ی کتیبى (الفاروق عمر) ده نووسیټ و ناوی نووسه رى کتیبه که ی و نووسیوه: د. محمد حسنین هیکل (هه مان شتیش له لیستی سه رچاوه کاندان ده نووسیټ).

یه که م شت: نه مه زور سه یرو سه مه ره یه بو یه ک دوو دپر وه ک سه رچاوه لاپه ره 17-25 (واته هه شت لاپه ره) بنووسریټ. پاشان کتیبه که دوو به شه ی کاک شوان ژماره ی به شه که نانووسیټ. به لام له هه مووی خو شتر نه وه یه نووسه ر (محمد حسین هیکل پاشا) یه و کاک شوان وای زانیوه (محمد حسنین هیکل) ی نووسه رى ناودارى میسرپییه !! نه م دوو شته ش به سن بو سه لماندنى نه وهى کاک شوان کتیبه که ی نه دیوه. کاک شوان ته نانه ت نه ی توانیوه سالى له چاپدانى بنووسیټ.

بىست و سئ: (تاریخ الخلفاء)ى (السیوطى):

1- کاک شوان (ل233) باسی مووسل ده کات: ((وه جاریک له سه ر ده ستى له شکرى شام گیراوه سالى 18 ک)). شوان ناوی کتیبى (تاریخ الخلفاء، ل132) له نیوان ژماره یه ک سه رچاوه ی تر ده بات. نه مه ش دواى باسی نه وهى گوايه جاریک له سه ر ده ستى له شکرى عیراق سالى 16 ی کوچی گیرا بوو.

⁶⁵ نه وه ده خمه ره یادی خوینه ر که ته عیبرى (به تهنیا) که به کارى ده هیمن و اتای نه وه یه شوان بو نه و زانیارییه ته نها نه و سه رچاوه یه ی نووسیوه له کاتیکی نه و زانیارییه ی ته عیبرى (به تهنیا) یان له گه لدا نه نووسراوه و اتای نه وه یه سه رچاوه ی تریش نووسراون جگه له م سه رچاوه یه.

به لام سيووطى بهم جوړه باسى گرتنى مووصل ناكات بهلكو تهنها له پروداوه كانى سالى 18 دهديت ودهليت مووسل و دوروبهري به شهپر گيرا، ئيتر نه باسى نه وهى كردوه نه مه جاريكى تر بووه و نه باسى له شكري شامى كردوه.

2-277 شوان: شوان باسى داهاى زورى كوردستان دهكات و دهليت: ((بو شمان دهردهكه ویت كه با پيرانمان چند ماندوو بوون و بهرى پهنجيشيان چون ديمه شق يان به غدا ليكي شراوه ته وه و خه زينه كانى خه ليفه يان ليپر كردن و بو خوشگوزهرانى و رابواردن و له شكركيشى بو سهر شوپش و راپه پينه كان و جيگير كردنى دهسه لاتيان خه رجيان ده كرد)) - تاريخ الخلفاء، ل349-350.

خوينه ئيستا وا ده زانيت (السيوطى) نه مه و تووه به لام راستييه كهى نه وه يه ناوبراو باسى خه ليفه ي عه بباسى (المتوكل) دهكات كه پاره ي زورى به شاعيران ده به خشى و دوو نمونه له سهر نه مه ده هينيه وه. ئيتر هيچ له و قسه گه و رانه له و كتيبه دا نه ها تووه.

3-291 شوان: شوان جاريكى تر نه مه رهفتاره دهكات و باس له وه دهكات كه عه رب چيني دهسه لاتدار بوو و نه و شتانه يان ده كرد كه له كه لتوورى خو ياندا باو بوو لايان مه به ست نه بوو نه مه له گه ل بنه ماكانى ئيسلامدا بگونجيت يان نا به مه رجى مه ترسى كورسى و دهسه لاتى تيا دا نه بو وايه - تاريخ الخلفاء ل251-252. نه مه ش هه له به ستنى كه زه قه چونكه سيووطى باس له خه ليفه ي نومه وى (الوليد كورى يزيد كورى عبدالملك) دهكات و به خه ليفه ي فاسق ناوى ده بات و ده ليت خه لكى له بهر نه و فسقه ي كوشتيان، واته سيووطى باس له حاله تىكى تاك دهكات و ره خنه ي ليده گريت كه چى شوان، كه لي ره دا لي مان ده بيته واعيز، بي نه وهى هيچ حسابيك بو نه مانه تى زانستى بكات سيغه يه كى گشتكار به و حاله ته ده دات و نه و قسه گه و رانه ي سهر وه دهكات.

له هه مان لاپه ردا باس له وه دهكات كه ئافره ت وه كو حالى بهر له ئيسلامى ليها ته وه و ده توانرا نه و ژنانه بگرن و بفروشن و ته نانه ت پيشكه شى يه كتريشى بكن.

نه مه قسه يه شمان له باسى كتيبي (اخبار النساء) دا بينى و بينيمان چون مه سه له كه باسى جاريه يه كى سوله يمان كورى عبدالملك و غيره تى سوله يمان بوو. له مه ي سيووطيشدا شوان لاپه ره 349-350 ده نووسيت كه چى نه باس له كرين و فروشتنى ئافره ت و نه باس له پيشكه ش كردنيان كراوه.

بيست و چوار: (محاضرات تاريخ الامم الاسلامية) ي محمد خضرى بك:

1-146 شوان: گوايه عومه ر نامه ي بو (المثنى) ي ناردبوو كه ((زيتر پرووده وشكانى و ناگادارى دواوه ي له شكروه كت به و له نزيك نه وانه وه له سهر سنوورى خاكى نه وان و خاكى خو مان نوردوو كه ت دا بمه زرينه، تا فرمانى منت پى دهكات)) - محمد خضرى بك، ج1، ل23.

جگه له هه له ي ناوى سه رچاوه كه، نه وه ي شوان باسى دهكات له لاپه ره (203) دا يه نه ك (23) - دياره هه له ي چا په - نه و يش به شيوه يه كى تر. نامه كه فه رمانيان ده داتى بكشيدنه دواوه له ناو عه جه مه كاندا نه ميننه وه و له و ناوانه ي له م لاي سنوورى خا كه كانيان بلا و بينه وه.

2-210 شوان: شوان له وه ده پرسيت ناي ا كام له شكر جه زي ره ي گرت و بو چوونى يه كه م ده ليت كه ته نها له شكري عيراق بووه و ناوى ژماره يه ك سه رچاوه ده نووسيت كه يه كي كان كتيبه كه ي سهر وه يه، ج2/218.

نه و بهش و لاپه ره يه يه كو تا يى كتيبه كه يه و باسى ديوانه كان و نووسينه وه يان.. تاد دهكات و نه وه ي شوان ده ليت له به شى يه كه م لاپه ره (218) دا يه و نه وه ها تووه كه سى بهش له كووفه (له عيراقدا) دهرچوون به لام سه ركردى گشتى (عياض) بوو و نه مه سووك كردنى بارى سه رشانى له شكري شام بوو. نه مه سى به شهش هه ريه كه يان بو شوينيك بوو: گرتنى (الرقه) و گرتنى نه سيبين و سيبه ميان عه ربى جه زي ره به ينيتنه ژير ركيفى موسلمانان. جياوازيى نيوان نه مه و قسه كه ي شوانيش ناشكرايه.

بيست و پينج: (كتاب الوزراء والكتاب) ي (الجهشيارى):

1-93 شوان: كاك شوان له باسی ئاینی زهردهشتی و هۆزی مه جووسی ئەمه دهنوسییت: ((واته ئەم هۆزه له پێشهنگی هۆزهکانی تر بوو له پهیرهوکردنی ئەم ئاینه و ههرویه له سهراچاوه ئیسلامییهکان به ئاینی زهردهشتی دهگوتری ئاینی مجوسی)) - الجهشیاری، ل7.

ئەمه له کاتی ئێستا نووسەر ژمارهیهک ئامۆژگاری بۆ پادشایان و وهزیران دهنوسییت و باسی پهرویز کۆپی هورموز و نهوشیروان دهکات، تهماشای تهناهت پهیرهکانی پێش و دواش بکه دهبینی هیچی وای تیدا نییه.

2-104-105 شوان: شوان باس له دهلالهتی شارو پاشماوه شوینه وارییهکان له سهرا ههوهی ئاینی زهردهشتی تارا دهیهکی گهوره له ههريمه کوردییهکان بۆ بوتهوه دواي ههوهی ئاینهکه کۆلهکهی حوکمی ساسانیی جیگیر کرد... . الجهشیاری، ل7.

یهک و شەش لەمه نییهو ئەمه هه مان خالهکهی سهروهیه.

3-277 شوان: كاك شوان باسی (الایغار) دهکات و دهلیت ((بریتی بوو له پیدانی پارچهیهک زهوی له لایه ن خهلیفهوه بۆ ههركهسیك كه خۆی ههلیبژارد بایه و ئەو كهسه باجی خهراجی له سهرا نهبوو، یاخود راستهوخۆ باجی خهراجی دهدا بهخودی خهلیفه لهبری والییهکان)) - الجهشیاری، ل61.

بۆم نهکرا دنیایا بم لهواتای (الایغار) كه شوان هیناویهتی (هه موو شتیکی كاك شوانیش جیگه ی گومانه). به ههرحال جهشیاری یهک وشه له م بارهیهوه نالیت. ناوبراو چیرۆکی کابرایهک دهگێڕیتهوه زهوییهکهی توشی کارهسات بوو دواي کرد خهراجی ئەو سالی لینه سنریت و دووسه دهزار درهه می به قهرز بدەنی!

4-277 شوان: له هه مان لاپه ردا باسی گرنگیدان به لایه نی خزمه تگوزاری كه له بری باجهکان و چاکسازی زهوییهکان سازدرا... له پهراوینیشدا ئاماژه بۆ سهرده می عومه ر کۆپی عه بدولعه زیز دهکات كه ئەم کارانه به پوختی و له سهرا بنه ماکانی باوه رکه کی ئەنجامی دان - الجهشیاری، ل60، 117.

لاپه ره (60) باسی (ابو العباس السفاح) ی عه بباسی دهکات و لاپه ره (117) باسی خهلیفه مه هدی عه بباسی دهکات و هیچیان باس له خزمه تگوزاری ناکن.

شوان چه ند دێرێك پێش ئەمه باسی زولمی دهوله تی خیلافه ت دهکات و باسی ئەوه ی کردوه هه موو شتیك بۆ ره گهزی عه رب بوو و پاشان دهلیت خزمه تگوزاری دهکرا سه ره پای ((ئەم دۆخه پر له شه رمه زارییه ی دهوله تی خه لافه ت...))، باشه ئەی ده بییت چه ند کهس باسی ئەنجامدانی لیکۆلینه وه ی پر شه رمه زاری بکه ن؟

بیست و شەش: (التنبیه والاشراف) ی (المسعودی):

1-133 شوان: شوان باسی بنه ماله ی ساسانییهکان دهکات ((چونکه ئه رده شیر کۆپی ساسان کۆپی بابک کۆپی زار کۆپی به افرید کۆپی ساسانی گه وه، که به ره چه ئەک خویان دهگه یه ننه وه داریوشی سییه م که ئەسه کده ر زۆری بۆ هینا و دارو دهسته که ی خۆی کوشتیان)) - التنبیه والاشراف، ل103⁶⁶.

(ل103) ی کتیبه که باس له هه ندی شتی فه لسه فی دهکات له کاتی ئێستا باسی ساسانییهکان له لاپه ره (87) دایه و نووسه ر دهلیت: یه که میان ئه رده شیر کۆپی بابک کۆپی ساسان کۆپی بابک له کورانی به هه من.. تاد ههروه ا هیچ باسی ئەوه ناکات که ((خویان دهگه یه ننه وه...)).

2-266 شوان: شوان دهلیت هه ری مه کوردییهکان ((چه ندین جوړی پیشه سازیی پێشکه وتووی ئەوسای تیا دا بوو)) - التنبیه والاشراف، ل60. به لام لاپه ره (60) باسی ئەنده لوس دهکات، ره نگه ئەمه له لاپه ره (37) دا بییت که باس له سه وادی عیراق دهکات و دهلیت له هه موو پیشه یه که دا لیها تون. دیاره شوان که له کتیبه که دا گه شتۆته ئەو ئەنجامه ی

⁶⁶ شوان له لیستی سهراچاوه کانا بۆ سالی چاپی نووسیویه تی (دون التاريخ) - راسته که ی (دون تاریخ)، ئەو چاپه ش که به کارم هینا وه له سه ری نووسرا وه 1357-1938 و له سه ر وینه که ی چاپخانه ی (المنشی) له چاپی دا وه ته وه.

سهوادی عیراق کوردی تیدا بوو⁶⁷ لیڤه دا لهبری سهوادی عیراق ته عیبری (هه ریمه کوردییه کان) ی به کارهیناوه. ئه وه ئه گهر بلیین کاک شوان به راستی کتیبه که ی دیبیت.

بیست و ههوت - (صبح الاعشا فی صناعة الانشا) ی (القلقشندی):

1-41 شوان: کاک شوان باس له (چۆله میڤرگ)⁶⁸ دهکات که ((له نیو شارهکانی سهه به موصل دهر میڤردی، وه دانیشتوانه که ی کوردن و پیاان ده لاین کوردی چۆله میڤرگ)) - (القلقشندی ج4/ل377 به ته نیا).

به لām ئه و کتیبه (ل376-377) ئه مه ی تیدا یه: چۆله میڤرگ شوینی تا قمیکه پیاان دهوتریت چۆله میڤرگییه کان (الجولمرکیه) (..) و دهوتریت که تا قمیکی عه ره بی به نو ئومه ییه په نیا یان بو ئه م کیوانه بر دبوو کاتی که به نوله به باس به سهه ریاند زال بوون و ئه م تا قمه ی به نو ئومه ییه له ناو کورده کاند له ویدا مانه وه.

2-41 شوان: کاک شوان پاش ئه وه به دوو دیر ده لیت ((وه چۆله میڤرگ به کشتوکال به ناو بانگه)) - (القلقشندی ج4/ل377). به لām بابزانی قهلقه شهندی چی ده لیت: ناوبراو باسی قه لاکه ی دهکات که یه کیکه له قه لاهه ره قایمه کان و له سهه چیا یه کی ته نیا یه (..) و سهه ری ئه و چیا یه بو کاری کشتوکال فراوانه!!

3-266 شوان: ((هه ریمه کوردییه کان به گشتی هه لکه و ته یه کی ستراتیژی گرنگیان هه بوو، ئه مه ش وایکردبوو ببزه مه له بندیکی گرنگی بازرگانی نیوان پۆژه ه لآت و پۆژئاوا)) - (القلقشندی ج4/ل406). هیه چ له م قسانه ی تیدا نییه به لکو ته نها باسی ماوه ی نیوان شاره کان له ناوچه کانی کرمان و ئه رمینیا و نازه ربایجان.. تاد.

بیست و ههشت - (کتاب البلدان) ی (الیعقوبی):

1-56 شوان: له بهاره ی نه هاوهنده وه ده لیت ((به کوترین شار دانه نیت له هه ریمی چیا)) - (کتاب البلدان ل39). یه ک وشه له م قسه یه نه نوو سه راوه.

2-56 شوان: ئه م چاره ش نه هاوه ند: ((پو بارو باغ و بیستانی زۆره)) - (کتاب البلدان، ل39). یه ک وشه له مه نییه.

3-56 شوان: دیسان نه هاوه ند: ((دانیشتوانه که ی تیکه لاون له کوردو فارس و عه ره ب)) - (کتاب البلدان، ل39). (به ته نیا).

الیعقوبی ده لیت: تیکه له ی عه ره ب و عه جه م تیدا نیشته جین.

بیست و نو - (مختصر کتاب البلدان) ی (ابن الفقیه):

1-71 شوان: دهه ره ی زه نجان ((سهه به هه ریمی چیا کانه)) - (ابن الفقیه، ل209).

به لām ناوبراو باسی نوو سه راویکی فارس دهکات که تیایدا ئه وه ها تووه قوباد کوری فه یروون ناوچه کانی مه له که ته که ی جیا کرده وه.. له مه شدا ئه وه ها تووه که ئه و شوینانه ی له هه موو شوینه کانی تر پر نه خوشییه شه ش شوینن و زه نجان یه کیکیانه (ل209-210). په نگه شوان ئه وه ی دیبی له لاپه ره (209) به شیک هه یه له سهه هه ریمی (الجبل) که چوار دیره دو اتریش باسی قرماسین و له م به شه دا ناوی زه نجان ها تووه.

2-71 شوان: دیسان زه نجان: ((دوا سنووو تخوی جیا که ره وه ته ی له گه ل هه ریمی نازربایجان)) - (ابن الفقیه ل285).

واته: زه نجان دوا سنووو هه ریمی چیا یه و ئه م هه ریمه له هه ریمی نازه ربایجان جیا ده کاته وه. به لām (ابن الفقیه) ده لیت سنووو نازه ربایجان (یا خود در ژبوونه وه ی) له سنووو (به رذعه) تا سنووو (زه نجان) ه. واته باس له نازه ربایجان وه هیه چیش له بهاره ی سنووو جیا که ره وه ی نیوان هه ریمی چیا و هه ریمی نازه ربایجان نه و تراوه.

⁶⁷ به لنگه که ی شوان زۆر خوش و سهه ره: ئه و هه ریمه سنووو تنیکی فارس نه بووه (چۆن و له بهرچی نازانین) و هه ره ها عه ره بیش هیشته ته عریبی ئه و ده قه ره ی نه کردبوو. (ل146).

⁶⁸ نه متوانی له فزی دروستی ناوه که بزانه به لām به ته نکید ئه وه نییه که شوان نوو سیویه ته ی واته چۆله میڤرگ.

3- 69 ل شوان: له باره ي (سييسه) هوه ده لئيت: ((له وهرگاي مهرو مالاتي كورده شوانكاره كان بووه)) - ابن الفقيه 239 ل.

هه مه له كاتيكدا ناوبراو باسي تهنا سييسه ناكات به لام ته وانهش كه سهه بهون (يان دهووبه ره كه ي) و پاشان ده لئيت (كورده كان و غه يري ته وان).

شتيكي خو شيش ده باره ي ته م كتيبه ي (مختصر كتاب البلدان) ته وهيه له گه ل كتيبي (المختصر في اخبار البشر) (ابو الفداء) له چه ند شوينيكا تيكه ل به يه ك دهكات و جاريك ده نو سييت (مختصر كتاب البشر) و جاريكي تر ده نو سييت (مختصر اخبار البشر). نمونه له سهه ته مه ي دو ايي :

4- 170 ل شوان: شوان باسي نه ها وهند دهكات و سي ديرو نيو له سهه پيشنياري (طلحة كوري خو يلد) ده نو سييت كه چي بكه ن و چي نه كه ن. كاك شوان له په راويژدا ده نو سييت: ابن الفقيه - هه له ي چاپه راسته كه ي (ابن الفقيه) ه-: مختصر اخبار البشر ل 258-259. كه چي لاپه ره 258-260 ي كتيبه كه ي ابن الفقيه (مختصر كتاب البلدان) باسي له نه ها وهندو گر تني دهكات و هيچ له م قسانه ي تيدا نيبه .

سي : (مروج الذهب) ي (المسعودي)

1- 70 ل شوان: ((هه مه دان شاريكي كورد نشينه)) - المسعودي ج 2/ ل 101 (به ته نيا).

مه سهوودي ده قي ته م قسه يه ناليت به لكو ده لئيت كه جو ريك له كورده كان (شوهجان) ن و له شاري (دينه وهن) و هه مه دان) دان (لاپه ره 124 ي چاپي لاي خوم).

2- 75 ل شوان: شوان باسي (كازه روون) دهكات كه ((كورد ي زوره و ژماره و ناماري ناكري)) - المسعودي ج 2/ ل 101. به لام مه سهوودي يه ك وشه له باره ي ته مه وه ناليت⁶⁹.

سي ويه ك: (مراسد الاطلاع) ي (ابن عبدالحق البغدادي)

له كه ميك خال كه ده ستنيشانم كردوون ته نها ته ماشاي ته مه ي خواره وه م كردووه .

18 ل شوان: شوان باسي نيشته جي بووني كورد له به شي باكووري جه زي ره و له پشتي چي اي جوودي و هه ره ها دهووبه ي ده رياجهي وان - مراسد، ج 3/ ل 143.

به لام ناوبراو باسي وشه ي (وسطان) دهكات ته ويش له بابه تي شيعر ئينجا ده لئيت: (وسطان) هه ره ها خاكيكي كوردانه .

سي و دوو: (المسالك والممالك) ي (الاصطخري):

1- 70 ل شوان: هه مه دان نزيكه ي 35-45 كيلومه تر له حولوان دووره - الاصطخري ل 118.

به لام ناوبراو ماوه ي نيوان هه موو شوينه كان ي نيوان هه مه دان و حولوان ده ژمي ريت كه ده كاته 67 فهرسه خ واته نزيكه ي 370 كيلومه تر⁷⁰. دياره ته مه راسته پري نيبه به لام گرنگ ته وهيه (الاصطخري) باسي 35-45 كيلومه تر ناكات. ده بوايه شوان سه يري ته و نه خشه يه ي له كتيبه كه ي خويدا دايناوه تا بزانييت ماوه ي راسته پري نيوان دوو شاره كه نزيكه ي 250 كيلومه تره!

2- 70 ل شوان: باسي هه مه دان: ((شاريكي گه وه يه و قه واره كه ي نزيكه ي 6 كلم چوار گو شه يه و چوار ده رگاي ناسني

هه يه)) - الاصطخري ل 117. به لام (الاصطخري) - راست بي يا موباله غه - ده لئيت فهرسه خ به فهرسه خه (واته نزيكه ي 31

⁶⁹ جاريكي تر ده ليم مه به ست خودي زانباريه كه نيبه به لكو مه به ست ته وهيه ته و زانباريه ي شوان ده لئيت يان له سهرچاوه كه دا نيبه يان به هه له نووسراوه ته مانه بو سه لماندني ته وهيه شوان سهرچاوه كه ي نه ديوه يان نه گه ر ديبيتي به ته مانه ته وه زانباريه كه ي نه قل نه كردووه يان لي تينه گه شتووه .

⁷⁰ له سهرچاوه ي خواره وه دا دكتور صوبحي پاش مونا قه شه ي دريژبي ته ندازه ي (گه ز- ذراع) ده كاته ته نجاميك و له وهه فهرسه خ به بوچووني ته وه ده كاته 5544 مه تر: د. صبحي الصالح، النظم الاسلاميه، ل 417. شوان خو ي پشت به سهرچاوه يه كي تر ده به ستيت بو ته ندازه ي فهرسه خ كه نزيكه ي 6 كيلومه تره (ل 22، پ. 6). من وهكو خاترانه بو كاك شوان ته قديره كه مه كه م وهرگرتووه .

دروستم له باره ی کتیبه که وه بیندوه (لاپه ره 21 په راویزی 7). شوان ته نانه ت ناوی نووسه ر به دروستی نا نووسی ت و له جیات ی ابن جُبیر (ئیبنو جوبهیر) ده نووسی ت: ئیبن جبهیر (ل 23).

1-21 شوان: شوان وا باسی نه سیبین ده کات: به بنکه ی ده قه ری ره بیعه داده نریت و چپای جوودی ده که ویتته به شی باکووری و هه روا خو شی ده که ویتته باکووری ژهنگار "سنجار" - ئیبنو جوبهیر، ل 171.

سه باره ت به ناو بردنی هه له ی لاپه ره 171 بپروانه سه ره وه. ئیبنو جوبهیر باسی خو ی ده کات که به لای چپای جوودیدا ده روات و دواتر له گوندیکی سه ر به نه سیبیندا ده مینیتته وه (ل 217). ناوی جوودی دوو جار له کتیبه که دا دیت (بپروانه پپرستی ناوه کان له چاپی لیدن) که هه مه یه کیکیانه و نه وه ی تر په یوه ندیی به م باسانه وه نییه. سنجاریش یه ک جار ناوی دیت و هیچی تیدا نییه له وه ی شوان باسی ده کات (ل 218)، باسی نه سیبینیش له چه ند شوینیکدا کراوه که نه وه ی له باسهکانی شوانه وه نزیک بی ت ته نها نه وه ی باسی جوودیی تیدا کراوه. هه مه چی ده گه یه نیت؟ خاوه نی گه شته که ده لیت به چپای جوودیدا تیپه ری پاشان له گوندیکی سه ر به نه سیبین مایه وه، شوانیش وای ل ده کات: چپای جوودی ده که ویتته باشووری نه سیبین!

2-22-23 شوان: له باره ی ماردینه وه: دانیشتوانه که ی تیکه لن له کوردو تورکمان و عه رب، زۆربه یان موسلمانن و به شیکیان مه سیحین - ئیبنو جوبهیر، ل 171.

سه ره پای هه له ی لاپه ره که ته نها یه ک جار باسی ماردین کراوه (ل 219) و باسه که ی ته نها دیریکه نه ویش که له قه دپالی چپایه کدایه و باسی قه لاکه ی کراوه که گه وره یه و قه لایه کی ناو داری جیهانه.

3-23 شوان: دوا ی باسه که ی سه ره وه شوان باسی شاری دارا ده کات گوایه ئیبنو جوبهیر ده لیت: ((شاریکی ناوه دانه و قه لایه کی هه یه له قه لا به ناو بانگهکانی دونیا یه)) - ئیبنو جوبهیر، ل 219.

ناوبراو و نالیت "هه ده لیت دارا شاریکی دیرینه و دوا ی نه وه ی ناوی قه لاکه ی ده بات ده لیت نیو قوناغ له ماردینه وه دووره (ل 219) ئینجا باسی ماردین ده کات (خاله که ی سه ره وه) واته گه شتیاره که وه سفی قه لای ماردین ده کات نه ک قه لاکه ی دارا.

4-23 شوان: هه ره له باره ی دارا وه شوان باسی سه رچاوه ی ناوی زۆری و باخ و بیستانی زۆری ده کات و ده لیت: بویه هه ره له زووه وه کوردی تیدا نیشته جی بووه.

سه ره تا نازانم چ په یوه ندییه که هه یه له نیوان هه بوونی ناوو باخی زۆر له لایه ک و نیشته جیبوونی کورد له و شارهدا له لاکه ی تر تا شوان وشه ی (بویه) به کار بهینیت؟

به هه ره حال شوان ته نها هه م رسته یه له ئیبنو جوبهیر وه رده گریت: بویه هه ره له زووه وه کوردی تیدا نیشته جی بووه (ئیبنو جوبهیر، ل 219 - به ته نیا).

به لام ئیبنو جوبهیر هه مه نالیت به لکو باسی گه شته که ی له نه سیبینه وه ده کات و باسی وریایی خو یان ده کات له په لاماری کورده کان که نه مانه ریگری ده که ن و ته نانه ت ده گه نه ده رگای شاری نه سیبین... ئیبنو جوبهیر پاش هه م قسه یه ده لیت که له لای راستی ریگه که شاری دیرینی دارای بینو و پاشان نه وه ده نووسی ت که له سه ره وه دا باسمان کرد (ل 219). ئیتر نازانم شوان نه وه ی له کو ی هیئا، خو نه گه ره هه م باسه ی ئیبنو جوبهیری له شوینیکدا بینیبیت نه و نه شته رگه رییه کی وای بو قسه که کردوه که سه ره له بنیه وه نانا سریت.

4-31 شوان: له باره ی (رأس العين) هه وه: هه م شاره له ناستی زهوی نزمتره، سه رچاوه ی زیاتر له 300 کانیی لیه - ئیبنو جوبهیر، ل 221.

گه شتیاره که باسی ناوی زۆری شاره که ده کات و به تاییه تی وه سفی دوو سه رچاوه ده کات (ل 221-222)، به لام باسی ژماره ی کانیه کهانی نه کردوه. هه م ژماره یه له کتیبی تر دا ها تووه. باسی ناستی نزمی زهوییه که شی نا کات.

ئەوھى بىنيومە شوان يەك جار ناوى ئەم كتيبەى نووسيوھ. شوان (ل271) باسى باجى خەراج دەكات كە ھەرچەندە لە دەقى قورئاندا نەھاتوو بەلام دواى جيگيربوونى دەسەلاتى عەرەبە موسلمانەكان ئەمانە لە ساىھى ئەو باجانەدا بوونە چينيكي دەولەمەندو ئەرستۆكرات –عەباس، ل17 (بە تەنيا).

عەباس لەم لاپەرەيەدا تەنھا وشەى (ئەرستۆكرات) ى وتووھ كە لە قسەكانى سەرەوھى شوان بچيئت. عەباس باس لەوھ دەكات تاكى عەرەب لە قۇناغى يەكەمى ئىسلامدا بايەخى بە زەوى نەدەداو ئەمە پەيوەنديى بە نيزامى كۆمەلايەتیی ئەوساى كۆمەلگەى عەرەبەوھ ھەيە كە سەرۆكى خيئل جيگای ھەموو خيئل گرتوتەوھ... و دەستكەوتى شەرەكانى سەرەتاي ئىسلام لە كەلوپەل و زەوى و زار... لە پريگەى سەرۆكى خيئلەوھ دراوھ بە خيئل و ((ھەر ئەم زەريتەش بووھتە فاكترى ھيئانە كايەى تويژيكي ئەرستۆكراتى))، ھەرەھا لە ھەمان لاپەرەدا دەليئت: چونكە لە سەرەتادا بايەخ بە سامانى نەقدى نەك بە زەوى دەدا ئەمە تويژيكي ئەرستۆكراتى سەربازيى ئى دروستكردن..

عەباس ئەمەى وتووھ كەچى ئەوھ بوو نەقلكردەكەى شوان. ئەمەش دەچيئتە پال نموونەى تری ئەو راستيىھى كە شوان تەننەت لە سەرچاوھ كوردییەكان تينەگەشتووھ، بيگومان ئەو سەرچاوانەى ديونى.

ليرەشدا موناقتەشەى قسەكەى عەباس (كە دوايى لە چاپى دووھدا دەرکەوت ئەو عەباسە فوناد مەجيد ميسريیە) ناكەين دەنا ئەويش شايستەى ئەوھيە وەكو مامەلەى كتيبەكەى شوانى لەگەلدا بكریئت. تەنھا لە ھەلەدانەوھى چەند لاپەرەيەكى كتيبەكەو تەماشايەكى سەريپيى ئەو لاپەرەنەو بى گەرەنەوھ بۆ ئەو سەرچاوانەى عەباس ناوى بردوون ژمارەيەك ھەلەم بيىنى. دواتريش كە زانيارییەكانى عەباسم لەگەل دوو سى سەرچاوەدا بەراورد كرد بۆم دەرکەوت ئەويش ((شوانييات))ى ھەيە*. شايەنى وتنە حزبيكى كوردستانى وەك بيستووھە كتيبەكەى عەباسى وەكو وانە بە كادرەكانى دەلييتەوھ، ئەمەش نەگبەتییەكى تری خویندەوارییە لە كوردستاندا.

سى و ھەشت: (حياة الحيوان الكبرى) ى (الدميري)

ل296 شوان: تەنھا يەك جار ديومە شوان ئەمەى بەكارھيئايبیئت. لەو جارەشدا گوايە ئەمە ھەيە: .. گەلانى ئيران تەنھا لە ماوھەكى كەمى ميژوودا، تا رادەيەك لە دەروازەى كوردەوھ بۆ گۆرەپانى سىياسى گەرەنەوھ، ئەويش بە دەرکەوتنى (ابو مسلم الخراسانى) كوردى بوو – الدميري ج1، ل12 (بە تەنيا).

خوينەر وا دەزانيئت دميرى ئەمەى وتووھ بەلام حاشا ھيچى لەجۆرە وتيبيئت. ناويراو لە خانەى باسى (شير)دا لە سى لاپەرەدا باسى ئەبوو موسليم و تايبەتەنديیەكانى و كوشتنى لەلايەن ئەبوو جەعفەر لەمەنصورەوھ .. دەكات ئيتر نەباسى گەرەنەوھى گەلانى ئيران بۆ گۆرەپانى سىياسى و نەباسى دەروازەى كورد دەكات. تەننەت دميرى بە ئەكيدى ناليئت ئەبوو موسليم كورد بوو بەلكو دەليئت: وتراوھ عەرەبەو وتراوھ لە عەجەمەو وتراوھ كوردە. ئەمانە دەيسەلمين شوان كتيبەكەى نەديووھ ئەگەر ديبييتى تا دوا سنوور كارەكەى نازانستى و دور لە ئەمانەتە.

سەريشم لە عەقلىتەى نەتەوھپەرستى ديئت چون داکۆكى لەسەر كوردايەتییە گومانليكرادەكەى ئەبوو موسليم دەكریئت و شانازيى پيوھ دەكریئت، ئەوھتا ھەمان كتيب دەليئت كە ئەو كەسانەيان ژمارد ئەبوو موسليم چ لە شەرەشورچ بەگيراي كوشتبوونى بينيان ژمارەيان شەش سەد ھەزار كەس بوون (ل12)، ئيتر قسەى راست بيت يان ھەلبەستراو.

سى و نۆ: (اثر البلاد واخبار العباد) ى (القريني)

1- 20 ل شوان: شوان باسى شوينيك دەكات ديار نيیە جەزيرەيە يان نيوان زيى گەرەوھ زيى بچووھو كە كورد تييدا نيشتەجى بووھ. ئەمە مەبەستى ئىستامان نيیە، مەبەستمان ئەو زانيارییەى كتيبەكە كراوھتە سەرچاوھ بۆى كە ئەمەيە: ((بە تايبەتى شارى (اريل) ھەولير)) – قەزوينى، ل290.

* ئەمەم لە چاپى يەكەم نووسيوو، بەلام دواتر زانيم ئەو كتيبەى ميسرى يەك پارچە ((بردنە)) لە سەرچاوھى ترەوھ.

قهزونی باسی ههولیر دهکات به لām باسی کورد ناکات (ئه گهر خوینهر بیئاقت نه بیئت ئه مجارهش ئه وه دهخه مه وه یادی که لیژدها مونا قه شهی خودی زانیارییه که ناکه م به لکو باسی کاری نازانستی شوان ده که م ده نا کورد له کۆنه وه له ههولیردا بووه).

2- ل 21-22 شوان: له به شی تایبته به باسی شاری نه سیین و پاش باسکردنی هاتنی نوینهری مه سیح (سه لامی خوی لای بی) بو شارو ناوچهی نه سیین و بلاوکردنه وهی ئاینه که یان (که ئه و سه رچاوه یه ی شوان ناوی بردووه ئه و شته نالیته - بپروانه ژماره شهش واته کتیبی قره العین، یه که م خال) شوان ده لیت: ئه مه و جگه له و شوینه وارانه ی که به لگه ی راستی قسه که مانن - قهزونی، ل 565.

به لām لاپه ره 566-565 ی کتیبه که باسی میافارقین و شوینه واره نه صرانیه کانی دهکات نه که نه سیین. شوان هه یچ دوو لیه که ناهیلێته وه له وه ی مه به ستی له نه سیینه چونکه یه کسه ر دوای ئه وه خویندنگای مه سیحی نه سیین به نمونه ده هیذیته وه.

سی خالی تری لای خۆم ده ستنیشان کردبوو که دوانیان ((شوانییان)) و ته نها یه کیکیان راسته (له لاپه ره 21، په راویژ 3).

چل: (حملة العشرة الاف) ی (زینوفون)

ته نها یه ک جار ئه م کتیبه م بیدیه شوان نوو سیبیتی.

ل 128 شوان: شوان له زاری زینوفونه وه ده گیریته وه ((ئه وانه دانیشتوانی چیان و زور نازا و تیرپاست و ژیرده ستیش نین)) - زینوفون، ل 176-181.

گالته جار یه کی گه ورهش له م په سته یه دا هه یه. شوان باس له ((کورد)) دهکات که له راستیدا زینوفون ناوی کاردوخییه کان ده بات نه ک کورد، ئه مهش هه له ی وهرگیرێ عه ره بیی کتیبه که یه که وشه ی کوردی به کاره ی ناوه. ئه مانه تی زانستی واپیوست دهکات ناوه کان وه کو خویان بنووسرین. ئیستاش من به دوای ئه وه دا ناچم که بوچی لیژنه ی مونا قه شه ی ماسته نامه که به به کاره ی ناوی وشه ی کورد رازی بوون له گه ل ئه وه شدا که له و سه رده مه دا له وه ناچیت کورد وه که نه ته وه یه ک پیکه تیت، هه یچ نه بیئت زانیاری له سه ر ئه وه نییه. ده لیم له وه ناپرسم چونکه لیژنه که شتی که زور له وه ئاسانتر به سه ریدا تیپه ری ئه ویش که شوان په سته که ی سه ره وه ده خاته نیوان جووته که وانه که نیشانه ی وهرگرتنی ده قاوده که که چی که ئامازه بو سه رچاوه دهکات ده نووسیت: لاپه ره 176-181، واته ئه و دیپه ی که کاک شوان نوو سیویه تی شهش لاپه ره ی له سه رچاوه که داگیر کردوه!! که لیژنه کهش به مه نه زانیته بیگومان ئه وهش نازانیته که له و ده سفانه ی له ناو جووته که وانه که ی شواندا هاتوون و به درێژایی ئه و شهش لاپه ره یه ته نها ئه مه هاتووه: ئه مانه تیرهاویژکی ئه و په ری لیها توون (ل 181)!!

چل و یه ک: (دراسات كردية في بلاد سوبارتو) ی (د. جهمال په شید ئه حمه د)

ل 118 شوان: ((وه له سه رووی موصل)) ((ئیشو عیاب)) دیریکی له قه د چیا یه که دروستکرد له نزیك هه شتاین و توانی دانیشتوانی کوردی ئه و ناوچه یه به یذیته سه ر ئاینی مه سیحی)) - دراسات، ل 101-102. نه ناوی ((ئیشو عیاب)) و نه هه شتاین⁷¹ و نه ئه و باسه هه یه. شوان قسه که ی خستوته ناو جووته که وانه.

چل و دوو: (جنوب كردستان) ی (هنری فیلد)

1- ل 114 شوان: ((واته سه رتا له ولاتی ناشوور که زیتر هه ری می جه زیره ده گریته وه جووله که ی تیدا بلا بووه، دواتریش له ولاتی بابل و هه ری می چیا و سوونیا (راسته که ی: سوونیا/ف) - خوزستان - و ده رو به ری بلا بوونه وه)) - فیلد، ل 25.

⁷¹ هه شتاین له راستیدا لای م. عبدالرقيب وه هه شتاین هاتوو و باوه ری وایه شوینه واری گوندی (ثمانین) ه (الدولة الدوستکیه، ج 1، ل 17).

به لām فيلد ده لیت : جووله كه وهچهي ئه وانن كه پاش كهوتنى نهينهوا په نایان بو كوردستان برد يان كورپه زای نيشته جيپوه نه سلبييه كانن پاش كهوتنى ساميره .

2- 115 شوان: هه رده باره ي جووله كه: ((هه روا له شاری ناكري دا هه بوون كه 25 كلم له شاری موصل دووره)) - فيلد، ل 28.

به لām فيلد ده لیت 65 ميل (واته زياتر له سه د كيلومه تر) روژه لاتی باكووری موصله . جا بریا شوان هيچي نه كرايه ته ماشای نه خشه ي ناو كتيبيه كه ي خوی بكردايه تا بزانیته ناكري چهند دووره " 25 كيلومه تر يان زياتر! خو نه گه ر ئه و 25 كيلومه تره هه له چاپ بيت ئه ي چۆن (ميل) سه كه ي فيلد به هه له ي چاپ لای شوان بووه (كيلومه تر)!

چل و سى: (ايران في عهد الساسانيين) ي (كريستنسن)

1- 51 شوان: باس له (باجرمی) ده كات كه له ناويدا شاری كهركوك هاتووه (كرخا يان بيت سلوخ) يان (كرخ سلوخ) كه له سه رده مي سلوقييه كان گه شه ي كرد (312 پ. ز - 135 پ. ز) و سلوقسى دامه زرينه رى بنه ماله ي سلوقى شوورايه كي بو دروستكردووه، ته لارسازي تيدا نه انجام داوه كردوويه تي به مه لبه ندى شانشينه كه ي، به م شيويه مایه وه له سه رده مي فرثيه كان و هه روا ساسانييه كانيش - ايران، ل 257.

جگه له نووسيني هه له ي ناوی كوڤنى كهركوك و ناوردی له سه رده مي سلوقييه كان، كريستنسن هيچي له م شتانه نه وتووه . كريستنسن باسی مه ترانييه تي (كرخا بيت سلوخ) ده كات كه يه كيكه له پينچ مه ترانييه ت كه له ژير سه روکايه تي ئه سقوفى شاری سلوقيه ن، ئه ويش سه رده تاي سه ده ي پينجه مي زاینی .

2- 69 شوان: شوان باسی ناوچه ي گه يلان ده كات كه له باكووری ئيراندايه به لای ده ریا ي قه زوين كه چي له هه مان باسدا ناوی شاری گه يلان ده بات كه له لوپستاني بچووكدايه و سه ر به كرماشانه . ئه مه ش تيكه لكرديكي ته واوه چونكه ئاشكرايه لوپستان سه دان كيلومه تر له قه زوينه وه دووره . به هه ر حال ئه وه ي له كريستنسن وه ريگرتووه ئه مه يه : ((ريگايه كي سه رده كي به ناو ئه م ده قه رده دا ده روات ئه ويش ريگاي نيوان مه دائن و بو هه مه دانه و له ويشه وه به نيو چياكانى بز " البز" دا ده روات .)) - ايران، ل 115 (به ته نيا).

كريستنسن باسی ريگا گه ره كه ده كات كه ده گاته هه مه دان و ريگه ي زوري ئى ده بيته وه كه يه كيكيان ده گاته (ره ي) نزيك تاران و به ناو كيوه كانى گه يلان و زنجيره ي (البرز) بو ده ریا ي قه زوين ده روات . ئه مه شويني گشتي ناوچه ي گه يلان ديارى ده كات كه چي شوان ناوچه كه ده خاته نا و هه ري مي چيا له گه ل كه نگاوهر و هه مه دان . كه زور له و گه يلانه وه دووره . جگه له وه شوان سووره له سه ر ئه وه ي چياكانى (ئه لبورز) به (بز) بنووسيت .

3- 124 شوان: ((هوكارى كي ترى بلابوونه وه ي مه سيحيه ت شاهنشاهه كانى ئيران بوون چونكه هه ركاتيگ شاريكى روميان بگرتبا دانيشتوانه كه يان ده گواسته وه .)) تاد - ايران، ل 253 .

كريستنسن ناليت ((هه ر كاتيگ)) به لكو ((هه ندى جار)). هه ره ها باسی پادشای ساسانى ده كات نه ك پادشاكاني ئيران به ره هايى .

چل و چوار: (رهوشى ئاييني و نه ته ويى كوردستان) ي (د. رهشاد ميران)

1- 92 شوان: ((ميترا واته خوداوه ندى خوړو دواتر زرقانييه كانيش باوه ريان پيه نينا)) - رهوشى ئاييني، ل 24 .

له م قسانه ته نها ئه مه هه يه : ميترا خوداوه ندى خوړو پووناكى .

2- 93 شوان: شوان ده لیت ((ئه وه ي زياتر يارمه تي بلابوونه وه ي ئاييني ميتراى دا دامه زراندى ده ولته تي ميديا بو)) - ئينجا ده لیت: بو زياتر زانيارى پروانه د. رهشاد ميران، رهوشى (..)، ل 24 . (شوان ئه م كتيبيه ي به ته نيا نووسيوه) . به لām د. رهشاد ده لیت: ئه وه ي زه مينه يه كي له بارى بو سه ره له داني ئاييني مونوتيزم (ته وحيد) ي ره خساند دامه زراندى ده ولته تي ميديا بو . واته باسه كه ي د. رهشاد له باره ي ته وحيده وه يه نه ك ميترا په رستن .

3- 95 شوان: ((واته ئاييني زه رده شتى لي رده دا بازيكى گه ره ي داو له قوناعى پوليتيزم په ريه وه بو قوناعى هيئوتيزم - توحيدى)) - رهوشى ئاييني، ل 25 (به ته نيا) .

به لām د. رهشاد ئەمەیی نووسیوه: مادو ئێرانییەکان له بواری کهلتووری گیانیدا ههنگاوی باشیان به رهو پێشوه نابوو له پۆلیتیزمهوه بۆ هینۆتیزم پهرینهوهو له مهشهوه له مۆنۆتیزم نزیك بوونهوه.

واته سه رهپای ههلهی تر (مادو ئێرانیی کردوو به ئایینی زهردهشتی) شوان مۆنۆتیزم (تهو حید) ی پهراندوووه به ههله هینۆتیزم (هه بوونی خودا وهندیکی مهزن له ناو کۆمهلی خودا وهندی تر - د. رهشاد، ل 24) ⁷² ی بۆ تهو حید داناوه، یا با بلێن ههلهی چاپه.

4- 286 ل پهراییزی 3 شوان: د. رهشاد له لاپه ره (23) ی کتیبه کهیدا باسی چه ند شتیکی دهکات وهکو په رستنی شه رابی (ههوما) و باسی ئەفسانهی ئەژدیهای حهوت سه ر... و دواتر له لاپه ره 24-25 باسه ههنگاوان بۆ مۆنۆتیزم (تهو حید) لای مادهکان و ئێرانییەکان (بروانه خاله کهی سه رهوه) و دکتۆر رهشاد ئەمه ده به ستیته وه به دهوله تی ماد که تاکه پادشایه کی هه بوو و دکتۆر ده گه پێته وه بۆ قسه یه کی (ئه نگلز) که گوايه خودایه کی تاک و ته نیا بی پادشای تاک و ته نیا هه رگیز پهیدا نه ده بوو و خوای تاک و ته نیا نوسخه یه کی کتومتی زۆرداری تاک و ته نیا ی رۆژه لاتیییه. د. رهشاد پاشان ده پرسیت: خو ئەکه دو ئاشورو بابل پادشایه کی تاک و ته نیایان هه بوو و له وانه یه زۆرداریی ئەمانه له هی میدییەکان تیپه ری کرد بیته ئەی بۆچی پێش میدیا فیکری مۆنۆیزم سه ری هه لئندا؟ د. رهشاد هه ول ده دات وه لāmی ئەوه بداته وه و ئەو قسه یه ی له خالی (3) ی سه ره وه ماندا باسکراوه ده لیت واته مادهکان و ئێرانییەکان له بواری کهلتووری گیانیدا ههنگاوی باشیان به رهو پێشوه نا.. تاد.

لیره دا نامه وی مونا قه شه ی قسه ساکاره که ی ئەنگلز بکه م و ته نها ئەوه ده لیم که کاتی ئەنگلز زانرابوو عیراق و میسری کۆن پادشای تاکوته نیا و له هه مان کاتدا خودا وهندی زۆریان هه بووه، به لای که مه وه ئەگه ره له ریگه ی ده سته که وتی شوینه وارناسانه وه نه بیته ئەوا له باسه کانی یۆدانیییه کۆنه کان. لیره دا کاک شوانم مه به سه ته. کاک شوان ئاماژه بۆ ئەو لاپه رانه ی کتیبی د. رهشاد دهکات، واته ل 23-25 و ده لیت: ((به پیی تیپه ره بوونی قوئاغه کان ئایینی کورد له پێشتر بوو له عه رب)) و ده نووسیته: بۆ زیتر زانیاری بروانه (د. رهشاد میران: رهوشی ئایینی و نه ته ویی له کوردستان، ل 23-25 - به ته نیا).

ئهمه یه کیکه له گالته جارییەکان. شوان سووکو باریک میدییەکانی گۆپیوه بۆ وشه ی (کورد) و ئاشورو بابل و ئەکه دی کرۆدته وشه ی (عه رب)!! شتیکه مه گه ر قوتاییانی نا وهندی له راپۆرته کانیاندا بینوسن.

گالته جارییەکی تر ئەوه یه کاک شوان قسه که ی سه ره وه ی له پهراییزه که دا نووسیوه، له ناواخنه که ش و کاتی ئاماژه بۆ ئەو پهراییزه دهکات ده لیت: کورد له رووی ئایینه وه له ناستیکی زۆر له پێشتری عه ره به موسلمانه کاندا بوون (هه مان لاپه ره). زانیشمان به ره و پێش چون که د. رهشاد باسی کردوو بریتی بوو له نزیکیبوونه وه له تهو حید. ئەوهش ده زانی که ئەو شته ی لای عه ره به موسلمانه کان هه بوو (= تهو حید) له وه په ری پوختیدا بوو له کاتی که دا زهرده شتیته تی سه رده می فتووحات به لکو سه دان سال پێش فتووحات پر ببوو له شرک و پوختییه که ی نه مابوو که چی کاک شوان ده لیت کورد زۆر له عه ره به موسلمانه کان له پێشتر بوو.

چل و پینچ: (اصول اسماء المدن و المواقع العراقية/ ج 1) ی (جهمال بابان)

هه مان ئەو چاپه بینه که شوان نووسیویه تی ده بینی ئەو لاپه رانه ی شوان نووسیونی راست نین. له زانیارییه کانی ش ئەم دووانه م هه لبژاردوو:

1- 42 ل شوان: له بهاره ی پرده که ی (زاخۆ) وه: ئیستا به پردی عه بباسی ده ناسریت - جهمال بابان، ل 138.

لاپه ره 138 شتی وای تییدا نییه. باسی شاری زاخۆش له لاپه ره 193 - 194 دایه و له و دوولاپه ره یه ته نانه ت ناوی پرده که ش نه ها تووه.

2- 42 ل پهراییز ** شوان: هه ر زاخۆ: عه بباسیه کان پێیان ده وت (الحسینیة) - جهمال بابان، ل 138-139.

⁷² که چی شوان چه ند لاپه ره یه کی پێشتر ئاماژه بۆ ئەمه دهکات.

خالی (20) له بهشی داهاتوودا. له حالهتی شارهزوریشدا شوان لهسه هه مان بهزم دهروات بهلام ئایا یاقووت خوی چی وتوو؟ یاقووت (ل 375-376) لهزاری (مسعر بن مهلهل) باسی کاتی خوی دهکات که خه لکه که یاخین و خراپه کاری و راپرووت دهکن و به هیچ جۆریک نه یوتوه عه ره به موسلمانه کان نه یانتوانی ((ئاینی خۆیانیان به سهردا بسه پینن)). ته نانهت یاقووت دهلیت ئەمه کاتی خوی بووه ئیستا شاره زوور له ژیر فرمانی موزه ففهرولدین گوکبوریی خاوه نی ههولیره و زهبت کراوه دهلیت زاناو پیاوی گهره ی تیدایه. بهلام ههروهها باسی کوردی کیوهکانی ئەو ناوچهیه دهکات که پیبواران دهترسین و دزی دهکن و ئەم شته بهسه کورد بهگشتی دانه برینیت. ئیتر ئەم وهسفانه مان پی خوش بیت یان نا پیویسته زانیاری وهکو خوی نهقل بکهین پاشان حوکمیان لهسه بدهین بهلام کاک شوان بهدریژی ماسته نامه که له رهوتی زانستی لا دهدات و ماسته نامه که ی کردۆته کتیبی پهروه دهی نیشتمانی و لهم حاله ته ماندا ئەوانه ی یاقووت به ئەهلی راپرووت وهسفیان دهکات ئەو دهیانکاته پالوانی نه ته وهیی.

چل و ههشت: شتیکی خۆشی (المسالک والممالک) ی (ابن خرداذبه)

ل 278-279 شوان: شوان لیستی خهراجیک دهیئیته وهو دهلیت ئەمه له (ابن خرداذبه) وهرگیراوه و پاشان دهلیت لیستی داهاتی خهراجی میسر شهش ملیۆن درهه مه که به بهره مترین ویلایه تی ئیسلام ده ژمیردیت بهلام داهاته که ی به قه د شاریکی کورده - المسالک والممالک، ل 250-251.

سه ره پای ههله ی هه ندی ژماره "کتیبه که باسی خهراجی میسو نه سه کنده رییه دهکات که دوو ملیۆن و پینچ سه د ههزار دیناره (ل 251) و به حسابی پانزه درهه م بۆ یه ک دینار (ل 249) بره که دهکاته 37 ملیۆن و 500 ههزار درهه م ئیتر نازام کاک شوان ئەو شهش ملیۆنه ی له کوی هیئاوه (کاک شوان بره که به نووسین و به ژماره دهنووسیت و هیچ گومانیک له م باره یه وه ناهیلیت). شته خۆشتره که ئەوه یه کتیبه که له راستیدا دوو کتیبه: المسالک که له لاپه ره 183 دا ته و او دهییت و له وه به دو او هه لپژاردیه له کتیبه که ی (قدامة) "الخراج وصناعة الكتابة! واته ئەو لیسته هی قودامه یه نه که (ابن خرداذبه)!

چل و نۆ: (مقدمه) ی ئیبنو خه لدوون

شوان ناوی چاپی (1999) ی ئەم کتیبه دهنووسیت منیش دوو چاپی کۆترم دهستکه وتبوو: هی (دار العوده) ی له بهیرووت و هی (المکتبه التجاریه الکبری) له قاهره (ههردووکیان بی میژووی چاپن). دواتر چاپیکی 2002 م که وته بهرچاو. (مقدمه) ش تهنها یه کهرگه که چی کاک شوان له دوو شوینی کتیبه که یدا (ئوه ی که وته بهرچاو) ناوی (مقدمه) وه ک سه رچاوه دهنووسیت و دهلیت بهرگی 2. له یه کیکیاندا لاپه ره 615 دهنووسیت واته ههردوو بهرگه که زیاد له 1200 لاپه ره یه که ئەمه ژماره یه کی نه ک زۆره به لکو خه یالییه بۆ ئەو کتیبه.

یه که م به کاره یئانی (مقدمه) لاپه ره (278) هه بریتییه له لیستی خهراجی هه ندی شارو ناوچه ی کوردستانه (یه کیکیان نووسراوه: کور دیجله واته کوورهکانی دیجله، کاک شوانیش نووسیویه تی: کورد دیجله!). شوان ههله ی له ژماره کان کردوو و له هه موویان خراپتر ئەوه ی شاره زووره که شوان 67 ملیۆن درهه می نووسیوه که راسته که ی شهش ملیۆن و چهوت سه د درهه مه (کاک شوان زهپی 10 ی کردوو). شوان لهسه ئەم ئەساسه خهراجی ئەو شارو ناوچهکانی دیکه ی کۆکردۆته وه که کردوویه تییه 146 ملیۆن درهه م که ئەمه ههله یه.

سه ره پای ئەمه ناوی شوینی دیکه ی کوردستان هه یه لای ئیبنو خه لدوون بهلام شوان نهینووسیون. ئەوانه ی سه ره وه به لگه ن که شوان کتیبه که ی نه دیوه. شوان جاریکی تر ئامازه بۆ کتیبه که دهکات (وه ک وتیشم له دوو شویندا بینومه شوان ناوی کتیبه که ی وه ک سه رچاوه نووسیوه) و به پیی ئەو گوایه ئیبنو خه لدوون دهلیت عومه ر فرمانی داوه سه رجه م که لتووری زه رده شتی بسووتینریت و په ره سته گه کان به رووخینرین (مقدمه ابن خلدون، میج 2، ل 615). وهکو وتیشم بهرگی 2 و لاپه ره 615 واتای ئەوه یه ههردوو بهرگه که زیاد له 1200 لاپه رن ئەمه ش ژماره یه کی خه یالییه چونکه کتیبه که یه که بهرگه و لاپه رهکانی ئەو یه که بهرگه ناگه نه 615 لاپه ره مه گه ر چاپی 2002. پاشان ئەگه ر شتی وا لهو کتیبه دا هه بوایه

پۆژه لاتناسان ده میك بوو بلامان ده کردهوه. شوانیش له پهراویزه کهدا سی کتیبی تر دنوو سیئت دوانیان کوردین “ ئاشکرانه سه رچاوه ی کوردی زۆر شتی له م بابه ته یان تیدایه وه ئه مانه فیرن ئه م جوړه قسانه له یه کتر وه ر بگرن هه تا ئه گهر قسه ی سه رچاده ش بن. سییه میشیان به فارسییه و کراوه ته کوردی و له وه ناچیت حالی باشتر بیئت. بهه ره حال بۆ خۆم ئه و شته م له (المقدمه) دا نه بیینی. یه کیك له و سی کتیبه ی به پال (المقدمه) نووسراون ئه وه ی د. جه مال نه بهزه “ کوردی سه رگهردان و برا موسلمانان کانیا ن ، ل24. شتی واش له و لاپه ریه دا نییه و چه ندیش گه رام له شوینی تری کتیبه که نه مدوزییه وه. سه رچاوه ی دوو م ئه وه ی (ره فیق سایره) “ به ره و میژوو ، ل28. هه قه ئه مه یان ناوی (به ره و ئه فسانه) ی لئ بنریت چونکه تیکه له یه له سوژیکی گه رم و خه یالکی خۆش. ناوبرا و باسی (مقدمه) ده کات بی ئه وه ی پیمان بلیت کام چاپ و کام لاپه ریه که چی هیشتا شوان پیی زانستییه قسه که ی وه ک سه رچاوه بنوو سیئت! ⁷³ سییه میان هی (هاشم رضی) یه، زه رده شت و ئامۆزگارییه کانی، ل121. ئه م لاپه ریه له راستیدا ته نها ئامۆزه یه و لیڤه دا پیمان و تراوه ته ماشای ل102 بکه ین، له ویشتا ناوی سه رچاوه یه کی فارسی نووسراوه و تراوه له نووسراویکی ئیبنوخه لدووندا ئه وه ها تووه! کاک شوان ئاوا مامه له ی زانستی له گه ل سه رچاوه کا ندا ده کات.

په نجا: (الفتح الاسلامی للعراق والجزیره) ی (المقدم عبدالحمید حسین)

1- ل149 شوان: یه زدیگورد: داوای له والیه کانی هه ر یه که له هه مه دان و په ی هه ریمی چیوا ئازهریجان و شیروان و ئه هوان – سوسنیا – (راسته که ی سوسیانا/ف.) کرد له جه له ولا کۆبینه وه – الفتح الاسلامی، ل115. ئه و لاپه ریه (هی هه مان چاپ) باس له پۆژی (عماس) به که یه کیکه له پۆژانی شه ری قادسیه یه و پییش شه ری جه له ولا بوو. باسی جه له ولاش له لاپه ره 158 به داوایه وه ئه وه ی تیدا نییه که شوان باسی ده کات.

2- ل155 شوان: شوان ده لیت بریاری گرتنی حولان قابیلی گۆران نه بوو چونکه مانه وه ی حولان واتای بوونی بنکه یه کی سه ربازی و کۆمه ک و سازدانه وه ی له شکری ساسانی و په لاماردانی عه ره به موسلمانان کانه – الفتح الاسلامی، ل158.

یه ک وشه له وه ی سه ره وه له و لاپه ریه دا نییه. لاپه ره که باسی ئاماده کاری بۆ شه ری جه له ولا ده کات و که ئه م شه ره پییش گرتنی حولان بوو. له لاپه ره 162 ی کتیبه که باسی حولان هیه و وا له باسه که ی نووسه ر تیده گه ی حولان گیراییت و نووسه ر ده لیت (ئه لقه عقاع) عه ره ب و حه مرای له حولان دانا بۆ ریگه گرتن له یه خه پیگرتنی موخته مه ل له لایه ن فارسه کانه وه. واته لیڤه شدا که باسی حولان کراوه ئه و شته نه و تراوه که شوان نووسیویه تی.

3- ل157 شوان: له باره ی (الحمراء) شوان قسه ی نووسه ر ده هیئیته وه که ئه مانه کورده کانی ناو له شکری ساسانی بوون که به دیل گیرابوون و له به رامبه ر ئازادکردنیان ببوونه موسلمان و جه نگاوه ر له ناو له شکری عه ره به موسلمانان کان – الفتح الاسلامی، ل158، پهراویزا (به ته نیا).

ئه مه ده چیته پال ئه وانیه ی سه ره وه بۆ سه لماندنی ئه وه ی شوان ئه م کتیبه ی نه دیوه دنا باسی (الحمراء) له لاپه ره 162 پهراویز (10) دایه (دوو باره ی ده که مه وه ئه مه هه مان چاپه). پاشان نووسه ر شتی وای نه نووسیوه و نه یوتوو ه ئه مانه به رامبه ر ئازادکردنیان ببوونه موسلمان و جه نگاوه ر له له شکری ئیسلامی به لکو نووسه ر ئه وه ده لیت که ئه مانه سه ربازی

⁷³ ره فیق سایره هه ره ها باسی سووتاندنی کتیبخانه ی ئه سکهنده رییه له لایه ن موسلمانان ده کات که بۆ سه ده یه ک ده چییت میژوو نووسانی پۆژئاوا باوه ریان پیی نه ماوه. ول دیورانته ده یان سال به ر له ئیستا و توویه تی زۆریه ی میژوو نووسان ئه مه به خورافه ت ده زانن “ قصه الحضارة، ج 13، ل263. به لام نووسه ری کوردی زۆرمان هیه هیشتا له خورافه تدا ده ژین. ره فیق سایره له کتیبه لماوییه کهیدا، ئیمپراتوریای لم (چاپی 2002، ل2، 105) ئه و شته دنوو سیته وه به لام ئه م جاره زانیارییه کان دنوو سیئت “ دار العوده، بیروت، 1981، ل285-286 (نووسراوه لا 285-286) هه ره ها ناو کتیبیکی فارسی دنوو سیئت. ئه م کتیبه فارسییه له ئه لمانیای پۆژئاوای ئه وسا ده رچوووه هه ره وه کو ئه و کتیبه لماوییه یه. بۆ (مقدمه) ش ل285-286 ی چاپی (دار العوده) ی لای خۆم و ژماره یه ک لاپه ره له پییش و له داو ژماره یه کی زۆری لاپه ره ی شوینی دیکه ته ماشا کرد بی ئه وه ی هیچم ده سته کویت.

فارس بوون که ببوونه موسلمان و چوونه پال له شکری عه رب له شه ری قادسیه و ئەمانه کورد بوون بۆیه عه رب پێیان وتوون (حمراء دیلم) چونکه دواتر ده یلم سه روکیان بوو له کووفه دا⁷⁴.

وهکو وتم ئەم هه لانه نیشانه ی ئەوه ن شوان کتیبه که ی نه دیوه، خو ئەگه ر دیبیتی تاوانه که ی گه ره تره چونکه له حاله تی یه که مدا ئەمانه تی زانستی نه پاراستوه به لام له حاله تی دووه مدا جگه له نه پاراستنی ئەمانه تی زانستی راستیه کانی هه لگی راوه ته وه. شوان هه ر له سه ره تاوه بپیری داوه کورد هاوکاری ده وله تی ساسانی و بیزه نتی دژی ((عه ره به موسلمانه کان)) ی کردییت و ئەگه ر راستیه کی پێچه وانه ی زانیبیت لی بیده نگ بووه. شوان ده لیت قوباد فه رمانده ی ئەم سوورانه بوو (ل157) به لام ئەوه نالیت (ئه گه ر زانیبیتی) که ئەلقه عقاق که حولانی جیهیشت ئەم (قوباد) ی کرده فه رمانه وای شاره که. پێویسته کورد له و ماسته نامه یه دا وهکو هه لگری قه زیه ی ساسانی و بیزه نتیبه کان پێشان بدرایه.

په نجاو یه: (الخراج و صناعة الكتابة) ی (قدامة بن جعفر)

نموونه زۆره له هه له کانی شوان سه باره ت به م کتیبه. له م به شه دا ئەم نموونه یه وه رده گرم:

ل274 شوان: شوان ده لیت: عه ره به موسلمانه کان شت نه ما نه پێشکنن بۆ ئەوه ی باجی له سه ر دابنن. پاشان باسی باج خستنه سه ر خۆراک و مه رومالات و مه ی و ته نانه ت ئازوو قه ی سه ربازه کانیان و موچه ی موچه خۆره کانیان - الخراج و صناعة الكتابة، ل264.

ئەم قسه یه حکومه تی هه ریمان ده خاته وه یاد که شوان و دکتۆره کان له مونا قه شه که دا سوپاسیان کردبوو. هه رچه ندیشه له میژوودا زۆر بینه راوه باجی زۆر سه پینرین به لام ئەو لاپه ره یه ی شوان نووسیویه تی ئەو قسه یه یان ته نانه ت به شیکی ئەو قسه یه ی تیدا نییه به لکو باسه که له باره ی فه نحی مه که وه یه. قسه که هه ره ها نه له لاپه ره 246 و نه له 346 و نه له 364 دا هه یه.

په نجاو دوو: (صورة الارض) ی (ابن حوقل)

ل1-22 شوان: ماردین: ((سه رچاوه ی ناوی کانی و قه نه واتیشی زۆره)) - صورة الارض، ل202 (به ته نیا).

نه خێر داماوانه ی ئاوبوون. ئیبنو حه وقله ده نووسی ت ئاو له کانییه وه ده هیذن که به قه نات راکیشراون و ئیستا هه زو گو میان دروست کردوه بۆ کو کردنه وه ی ناوی باران. شوان کتیبه که ی به ته نیا نووسیوه به لام باشتره به قسه که ی (یا قووت) ته نکید له وه بکه ی. یا قووت ده لیت کانیان که مه و ناوی خواردنه وه یان له هه وزی ناو ماله کانیان وه رده گرن (معجم البلدان، ج5، ل39).

په نجاو سی: دکتۆرانه که ی دکتۆر حسام الدین باشترین شته ببیته کۆتایی ئەم به شه

ل1-82 پ. * شوان: ((سه له ماس (سه لماس/ ف)). ئیستا ناوی گوپردراوه، سه ره تا کرا به (که نه شه ره واته - کۆنه شار) دواتر گوپردرا بۆ شاهپور، بۆ زیت پر وانه د. حسام الدین (..): انریجان، ل77))، سه رچاوه ی تریشی میژووی کورد و کوردستانی (مه ردوخی) یه.

د. حسام الدین ده لیت: له م روژگاره ماندا شاریک نییه به ناوی (سه لماس) هه بی ت به لام ئەمه رو شاره که بریتییه له و گونده ی به ناوی که نه شه ر (واته شاری کۆن) ناسراوه، یه کیکیش له به شه کانی هه ری می نازه ربایجان به (سه لماس) ناو نرابوو به لام ناوه که گوپردرا بۆ شاهپور.

واتا د. حسام ده لیت شاری سه لماس نه ماوه و ئیستا گوندی کوه نه شه ره له جیگایدا هه یه، به لام شوان قسه که والی ده کات: ناوی سه لماس کرا وه ته کوه نه شه ره. ئینجا د. حسام باسی ناوچه یه کی نازه ربایجان ده کات که ناویان نابوو سه لماس و دواتر ناوه که ی کرا به شاهپور که چی شوان هه ر باسی شاری سه لماس ده کات و ده لیت ناوی کراوه به شاهپور.

⁷⁴ ئەمه رایه که، سه باره ت به بۆچوونی تر له باره یانه وه پر وانه فتوح البلدان، ل279.

2- ل256 شوان: له ميانه ي باسى به عهه بکردن و هوکاري ئابوورى: ((چونکه عهه به کان سه رباري نه وهى ده سه لاتدل بوون، هاوکات خويان کاريان نه ده کرد به لکو سه رپه رشتي کۆکردنه وهى داها تي ده وله تي خه لافه تيان ده کرد)) - د. حسام، ل88.

شوان دواتر له باسى ئازه ربايجان ئەمه ده لئته وه. بۆ سه رچاوه ي دووهم كه (فتوح البلدان، ل325) به پروانه ژماره (16) له به شى داها تووداو نه و كاته ده زانى قسه كه ي شوان ((كۆکردنه وهى داها ت)) چهندي راسته. سه بارت به وهى د. حوساميش دكتور خو خهريك نه كردن به و كارانه ده گه رپنئيه وه بۆ نه وهى موسلمانه كان ئاماده بن بۆ جهنگ و پاراستنى ئاسايش و بهرگري كردن له وجودى ئيسلامى له هه ريمه كه داو باس له كۆکردنه وهى داها ت ناكات. شوان وا مامه له له گه ل كتيبي مامؤسناكه ي خو ي ده كات ئيتر خوا يارمه تىي ئيبينو حه و قه ل و ها وه لانى بدات.

* * * * *

ئه وانه ي سه ره وه چهن د سه رچاوه يه ك بوون، له بهر نه وه شى ويستم زووتر ئەم په خنه يه م ته واو بكم سه رچاوه ي ترم جي هيشت. زوريشم هه ز ده کرد به دواى نه و سه رچاوه ئينگليزييانه بچوومايه كه شوان گوايه به كاري هيناون چونكه كاك شوان كه عهه ربييه كه ي نه و باشه نه ييت چۆن چاوه رپى بكه ين سه رچاوه ي ئينگليزي به كار به يئيت؟ نه گه ر نه وانه شى نا يييت چۆن به ته ما بين به و ده رده ي سه رچاوه عهه ربييه كان نه يردبن؟ ئەمانه بۆ كه سيك جي ده هيلم نه و سه رچاوانه ي ده ست بكه وي ت. زۆرم بۆ په خنه گراني تر جي هيشتوه.

2- په راويزه كان به كالمى

ئەم به شه پيش به شه كه ي سه ره وه نوو سراوه ته وه و دواتر بۆ زيادكراوه ويستبووم بۆ هه موو په خنه كان هه مان كار بكم، واته زانياريه كه ي شوان به يئيم و يه ك به يه كى سه رچاوه كان ته ماشا بكم. وه كو و تيشم خهريك بوون به كتيبه كه كاتيكي باشى ده وي ت بۆيه به شيكى كتيبه كه م وهرگرت و باقبييه كه ي تريم بۆ كه ساني تر جي هيشت. له بهر كاته كه ش بوو كه به شى پيشووى ئەم په خنه يه م وا ليكردوه واته سه رچاوه كه به ته نيا وه ربگرم. هه رچه نده نه و شيوه په خنه يه به سه بۆ سه لماندنى په رپه وهى نه كردنى ئەمانه ت و مهنه جي زانستى به لام له گه ل نه وه شدا ئەم به شه م هيشته وه تا بزاني ت كه مه سه له كه ته نها نه وه نيبه زانياريه كه له كتيبيكدا نيبه به لام له وانه يه له وانه ي تري شدا نه ييت.

1- كورد له هه ريمي فارسدا: شوان ده لئيت: كورد له هه ندئى له م ئوستانا نه (مه به ستي نه وانه ي هه ريمي فارسى) نيشته جي بووه به تايبه تي له ئوستانه كانى نه رگان و شاپور (ل74).

ئه مانه ش سه رچاوه كانى كاك شوان: ابن خرداذبه: المسالك والممالك، ل47 "ميژووى ته به رى، ج4، ل68" صورة الارض، ل40، 240، 241 "احسن التقاسيم، ل446.

ته به رى يه ك وشه له مه نالئيت و ته نانه ت ناوى (ئه ره جان) و (سابوور) يش نا هينئيت و ته نها ناوى (سابور) دئيت كه ناوى كه سيكه نه ك شوين. (احسن التقاسيم) يش هيج له قسه كه ي شوان له باره ي كورده وه نالئيت و ته نها به جيا ناوى سابوور و ئه ره جان ده يئيت. دوو كتيبه كه ي تر باسه كه يان وه كو يه كه. ئەمان باسى هه ريمي فارس و (كووره) كانى ده كه ن و له كؤتاييدا باسى كووره ي سابوور و دواى نه و كووره ي ئه ره جان ده كه ن ئينجا باس دئته سه ر ناوچه كانى (زوموم = محلات) ي كورد له فارسدا.. واته باس له سابوور و ئه ره جان نه كراوه كه كورد به تايبه تي ئيدا ژيا بن. (صورة الارض،

* ئەمه قسه ي چاپى يه كه م، پروانه پاشكو بۆ سى سه رچاوه ي ئينگليزي و شتى سه ير ده بينى

ل 238-239 نهك ل 240، 241 ههروهه لاپه ره 40 كه شوان نووسیویه تی باسی به شیکێ جهزیره ی عه رب دهكات. ئیبنو حه وقل له جیاتێ ئه ره جان دنوسییت: (الرجان).

2- شوان باسی شاری (تهووج) له هه ریمی فارس دهكات كه شاریکێ کورده و ده لیت ((له کاتی فتووحاتی له شکرێ عه ربه موسلمانان کان ناوی هاتوو و کورد شه پری گه و ره ی له به رامبه ردا کردون)) (ل 75 شوان). سه رچاوه ش: فتوح البلدان، ل 379، تاریخ الرسل والملوک، به رگی 5، ل 42، الخراج وصناعة الكتابة، ل 387. کهچی هه یچ له مانه ئه م قسه یه ناکه ن و هه رسیکیان ئه م شاره سه ر به خاکی (أردشیرخره) داده نیین و تاکه وشه یه که له سه ر کوردو شه پری کوردان نه هاتوو.

3- پاش گیرانی مه ره گان: (السائب بن الاقرع) چوو ه سه ر شاری (الصیمرة) که کۆشکی هورمزیانی لیبو)) - (شوان، ل 162)

سه رچاوه: کتاب الخراج، ل 60، محمود شاکر: التاريخ الاسلامی، مج 2/ ج 1/ 81.

کتیبی یه که میان (که چاپیکێ تره) هه یچی وای تیدا نییه. ته ماشای هه روه ها پیپرستی ناوه کان بکه. له و چاپه ی کتیبی دووه مبه ی که له به رده ستمدابوو هه یچ باسیک له م با به ته نییه (ناوی سه رچاوه که و سالی چاپی .. تاد له لیستی سه رچاوه کاندان نه نوو سه راره به لام سه یری باسی فتووحاتی ناو ئه و چاپه ی کتیبه که م کردو هه یچی تیا نه بوو له سه ر ئه مه).

4- یه که سه ر دوا ی نه وه ش: ((ئه ویش به هه مان شیوه صولحیان کرد به رامبه ر دانی باجی جزیه و خه راج بو عه ربه موسلمانان کان و سائب توانی هه موو ناوچه ی (الصیمرة) بگریت)) - (ل 163).

سه رچاوه: الاخبار الطوال، ل 123، الخراج وصناعة الكتابة، ل 373.

کتیبی یه که م ئه مه قسه که یه تی: (السائب) گه شته کۆشکی هورموزان، خاوه نی (تستر)، ولاتی ئه ویش (الصیمرة) بوو.

کتیبی دووه مبه ی (ل 372 نهك 373) ده لیت: ئه بو مووسا (السائب) ی نارد بو (الصیمرة) شاری (مه رجانقذق)⁷⁵

ئه ویش به صولح گرتی (..) و هه ر به هه مان صولحی هه موو ناوچه ی (مه رجانقذق) ی گرت.

5- سه ره له شکرێ ساسانی (نأذین) به دیل ده گیریت: شوان ده لیت: داوا ی ئی کرا موسلمان ببی به لام ئه و داوا که ی ره ت

کرده وه، ئه وه بوو له سه ریان داو کوشتیان (شوان، ل 159).

سه رچاوه: میژووی ته به ری، ج 3/ ل 222، الكامل فی التاريخ، ج 2/ ل 148 (چاپی لای خۆم ل 366)، البداية والنهاية،

مج 4/ ل 73 (چاپی لای خۆم: ل 72).

ئه مانه هه یچیان نالین داوا ی ئی کرا ببیته موسلمان.

6- شوان باسی ناوچه ی نه هواز ده کات که ده وه له مه ند بوو و بویه کیشته دروست بوو و سه ره تا که وه ته نیوان ئۆردووی کووفه و

ئۆردووی به سه ره له سه ر غه نائیم و ده سته که وت و کار گه شته ئه وه ی خه لیفه عومه ر بیته ناو کیشته که و چاره سه ری بکات (شوان، ل 180).

سه رچاوه: تاریخ الرسل والملوک ج 4/ ل 247، الخراج وصناعة الكتابة، ل 34، الكامل فی التاريخ، ج 2/ ل 16 (ج 3، ل 15

چاپی لای خۆم)، تاریخ ابن خلدون مج 2، ج 2/ ل 112.

که چی لای ته به ری ئه و موسلمانان ه ی له به سه رده ا نیشته جی بوون شکاتی هه ژارییان لای عومه ر کرد که ئه وان له چاو

کووفه هه ژارترن. سه رچاوه ی دووه مبه ی هه یچ له باره ی ئه مه وه نالیت، هه مان شتیش بو سه رچاوه ی چواره م. سییه میشیان

باس له شکاتی خه لکی به سه ریه که ژماره یان زیادی کردوو و خه راجه که به شی نه ده کردن و چاره سه ری ئه مه له لایه ن

عومه ره وه ..

⁷⁵ به م شیوه یه له سه رچاوه که دا هاتوو واته: (الصیمرة) شاری (مه رجانقذق).

7- له باره ی ریکه و تینی ناوخوی (به لām به هۆی دۆخی سیاسی و به هه ند وهر نه گرتن و نه ناساندنی هورمزیان و ده سه لات هه کی بۆیه به م شیوهیه راگه یان دراوه و له بایه خی ئەم ریکه و تنه کهم کراوه ته وه و کراوه به ریکه و تینیکی ناوخوی) - (ل 180).

له په راویزیشدا ده نو سی ت: چونکه بریاری راسته و خۆی خه لیفه ی له گه لدا نه بووه بۆیه به ریکه و تینیکی ناوخوی ده ناسریت (تاریخ الرسل والملوک، ج 4 ل 223-224، البداية و النهایة مج 4/ج 7 ل 80-101) ته به ریش یه ک وشه له باره ی ئەمه وه نالی ت ئەو دوو لاپه ره یه ش باس له وه ده که ن که موسلمانان کو وه یان دروست کرد. بۆنه وه ی (ابن کثیر) یش شوان (22) لاپه ره مان بۆ ده ژمی ریت (ل 80-101) له کاتی کدا باسی شه ری ئەهوان لاپه ره یه که له و کتیبه دا!

((ئەو شیوهیه)) ی شوان مه به ستی تی ئەوه یه هورموزان توانایه کی سه ربازی و سیاسی به هیزی هه بووه و عه ره به کانی ناچار کرد دان به ده سه لاتیدا بنی و ئەمه شتیکی تازه بوو له سیاسه تی عومه ر چونکه عوتبه کوپی غه زوان دوا ی ریکه و تنه که عومه ری ئاگادار کرد وه و ئەو ریکه و تنه که ی په سه ند کرد (ل 179-180) به لām چونکه دوا ی ریکه و تنه که عومه ر ئاگادار کراوه ته وه له کاتی کدا نه ده بوو هیچ والیه ک بی فه رمانی ئەو له خۆیه وه کاریکات بۆیه ده بی ت خه لیفه عومه ر خۆی ئاگاداری ئەم ریکه و تنه بووی ت و خۆی بریاری له سه ر دا بی ت به لām به هۆی دۆخی سیاسی به هه ند وهر نه گرتن و ناساندنی هورموزیان و ده سه لات هه کی بۆیه به م شیوهیه راگه یان دراوه و له بایه خی ئەم ریکه و تنه کهم کراوه ته وه و کراوه به ریکه و تینیکی ناوخوی (ل 180). پیچوپه نا کردنمان له مه با شتر ده ست نا که وی ت!

جاری و تمان (ریکه و تنه که بایه خی پی نه دراوه) له هیچ له و سه رچا وانه نییه که ناویان ده بات واته ئەم قسه یه دروست کراوی خۆیه تی. پاشان خه یالیکی تری ده خاته پال که بی ئاگاداری عومه ر کهس بۆی نه بوو هه ل سو که وت بکات و که میژووی فتو و حات دژ به مه چه ندین نمونه ی تی دایه و که چۆن سه ره له شکره کان ریکه و تینیان له گه ل شارو ناوچه کاندان ساز ده دا.

پاشان هیچ مه نتق له قسه کانی سه ره وه دا نییه و له پیچوپه نا کردن به ده ر نین ده نا مانای چییه بلی ن عومه ر پی شتر ئاگای له ریکه و تنه که بوو به لām و پیشاندراوه که دواتر ئاگای لی بووه و مه به ست له وه کهم کردنی بایه خی هورموزان و ریکه و تنه که. دواتر کئ ئەم شیوه یه ی به ریکه و تنه که به خشی؟ غهیری میژو و نو سه موسلمانان نییه به لām ئەمانه چیان ده ستکه و توه باسیان کرد وه، به تایبه تی ته به ری، بی گویدانه شتی زۆر گه وره ترو خراپ تر له وه ی شوان باسی ده کات واته (دانانی بایه خیکی کهم بۆ ریکه و تنه که).

مه به ستی کاک شوانیش ته نها ئەوه یه هورموزان وه کو پال هوان پیشان بدریت به لām عومه ر ویستویه تی بچوکی بکاته وه، گرنگیش نییه هورموزان سه ر کرده یه کی ئەو ده ول ته ساسانییه بوو که کوردستانی له ژێر ده ستدا بوو یان مه به ست هه کی ته نها به رژه وه ندیی خۆی بوو گرنگ ئەوه یه دژی له شکر ی ئیسلامی وه ستابوو. به هه ر حال هورموزان دوا ی ته سلیم بوونی ده بی ته موسلمان و له مه دینه نی شته جی ده بی ت.

8- له باره ی شاری (تۆسته ره وه): شوان ده لی ت له سه ر ده می عومه ردا دوو جار له دژی ده سه لات ی عه ره به موسلمانان کان راپه ری و هه ردوو جار راپه رینه که به فه رمان ده یی (ابو موسی الاشعری) دامرکی نرایه وه دوا ی ئەوه ی ژماره یه کی زۆریان لی کو شتر و ژن و منداله کانیان به تالان بردن (شوان ل 242).

سه رچا وه: فتوح البلدان ل 374-375 و الخراج و صناعة الكتابة، ل 386-387. سه رچا وه ی یه کهم (ل 373-374) روایه تیکی دوو ردی ژ ده هی نی ته وه و ئەوه ی تیادا هاتوه که شاره که دوا ی شه ریکی قورس گیرا، رپوایه تیکی کورتیشی هی ناوه که شاره که به صولح گیرابوو دوا یی هه لگه راپه وه. سه رچا وه ی دوو ه می ش (ل 385) رپوایه ته درێژه که به کورتی ده هی نی ته وه و ئەوه ی تیادا هاتوه که ئەوه ی ئەمانی نه بووه کو ژرا. نی تر هی چیان نه باسی دوو جار هه لگه رانه وه و نه به تالان بردنی ژن و مندالیان نه کرد وه.

9- شوان له باره ی گواهی به عه ره بکردنی کوردستانه وه شتی وا ده لیت که سه رچاوه کان نه یانوتوو ه. شوان ده لیت که له گه ل گیرانی شاری مووسل چهند هۆزیکه عه ره بی (بنو تغلب وایاد و نمیر) له م شماره نیشته جی بوون (ل 260). سه رچاوه: میژووی ته به ری، ج 4، ل 220، "الکامل فی التاریخ، ج 2، ل 136، تاریخ ابن خلدون، مج 2، ج 2، ل 100" البدایة و النهایة، مج 3، ج 7، ل 87.

جاری (نمیر) نییه که شوان چهند جاریک به م شیوهیه ناوی هیناوه به لکو (النمر)ه دواتر نهو سه رچاوه نهی ناوی بردوون وا نالین به لکو ده لین که نهو سی هۆزه له گه ل پومه کان و سه رکردهیه که به ناوی (الانطاق) پیکه وه دژی له شکره موسلمانان شهریان کرد به لام موسلمانان له گه ل نهو سی هۆزه ریکه وه تن و نه مان موسلمان بوون و له شه ره که دا کومه کی له شکره موسلمانان یان کرد ئیتر نه م نیشته جی کردنه ی سی هۆزه که ی له کو یوه هیناوه؟!

10- هه ره له باره ی به عه ره بکردن شوان ده لیت: ((هاوشان له گه ل پرۆسه ی له شکرکیشی... ده وله تی خه لافه تی عه ره بی ئیسلامی سیاسه تی به عه ره بکردنی پیاده ده کرد...)) پاشان مه راهه کانی نه م سیاسه ته ده ژمی ریت که یه کیکیان: ((هۆزه عه ره به نیشته جی بووه کان وه ک ئوردو یکی سه ربازی (حامیه عسکریه) هه میشه یی له شه ره کان داده ران، چونکه ده سه لاتی ناوه ند له وه ده ترسان شه ره داگیرکراوه کان راپه ر و ده سه لاتی عه ره به موسلمانه کان وه ده رنن)) - شوان، ل 255. سه رچاوه: میژووی ته به ری، ج 4، ل 223، "فتوح البلدان، ل 109، الکامل فی التاریخ، ج 2، ل 149، تاریخ ابن خلدون، مج 2، ج 2، ل 110.

کتیبه کان یه ک وشه له باره ی ترسی ده سه لاتی له راپه رین نالین و نه مه قسه ی شوان خو یه تی نه گینا سه رچاوه ی یه که م و سییه م و چواره م باسی دروستکردنی کووفه ده که ن که نه مه شاریکی نو ی بوو نه ک شاریک بی ت پيشتر هه بوو بی ت و موسلمانان خرابیته ناوی. سه رچاوه ی دووه می ش باسی کاتی ریدده ی عه ره ب ده کات نه ک فتوحات. به هه ره حال ره نگه (ل 109) هه له ی چاپ بی ت و راسته که ی لاپه ره 209 بی ت که باسی نه وه ی تیدا هیه مه سه له مه کوپی عه بدوله لیک 24 هه زار که سی خه لکی شامی له ناو شاری (الباب - ده لیت: الباب والابواب) که له نه رمینیا دایه نیشته جی کرد، نه مه ش له سه رده می ئومه ویدا بوو نه ک کاتی فتوحاتی یه که م. شایه نی وتنه عومه ره فه رمانی دابوو سه ربازه کان دوور له شارو گونده کان نیشته جی بکری ن. نه مه له لاپه ره (315) ی کتییی (الخراج و صناعة الکتابه) دا ها تووه و شوان چهند جاریک ئاماژه بو ئه و لاپه ره یه ده کات که چی نه و راستییه نالیت، بگره باسی هاندانی ده سه لاتی خیلافه ت له مه سه له ی نیشته جی بوون ((له شارو شارو چکه ناعه ره بییه کان و به تایبه تی شوینه دووره کان)) ده کات و ده لیت نه م سیاسه ته هه ره له سه رده می عومه ره وه ده ستی پی کردو دوا ی نه ویش دریزه ی کیشا (ل 258 شوان). فه رمانی عومه ره نه وه بوو که زانیمان که چی شوان وا لی تی ده گات.

11- به عه ره بکردنی ناوه کان: شوان ده لیت عه ره به موسلمانه کان ناوی شاری (نه وکرد) یان گوپی بو ناویکی عه ره بی نه ویش (الحدیثه). به روانه (ل 260) وه کو سه رچاوه ش کتیبه که ی یاقووتی حه مه وی "معجم البلدان (ج 2/ل 230-235) ده هی نیت. نه م سه رچاوه یه ش باسی نه وه ده کات که شه ره که ویران ببوو مه ران کوپی محمد کوپی مه ران (ی ئومه وی) ناوه دانی کرده وه و پرسی ناوی چیه نه وانیش پییان وت، نه ویش وتی ناوی بنین (الحدیثه). چیرۆکیکی تری ناوانه که ده یگیریته وه بو کاتی حه ججاج، واته له هه موو حاله تی کدا نه مه زور دوا ی گرتنی شه ره که بوو. خو ش نه وه یه شوان نه م ژماره ی لاپه رانه ده نووسی ت: (230-235) له کاتی کدا باسه که له لاپه ره (230) دایه. وا بزانه نه گه ره شوان کتیبه که ی دی بی نه و به وه لی تی کچوو ه که یاقووت باسی چهند شاریک به ناوی (الحدیثه) ده کات له لاپه ره 230-232.

12- له باره ی شاری (حولان) ی شه وه ده لیت: هه ره له دوا ی گرتنی شه ره که نه وه کانی (جریر بن عبدالله البجلی) نیشته جی بوون و تا سه ده ی سییه می کوچی / نویه می زاینی مانه وه (ل 262). سه رچاوه ش: فتوح البلدان ل 299، الخراج و صناعة الکتابه، ل 370.

سه رچاوهى دووهم هيچى واى تيدا نيبه و تهنا باسى حولان هاتوه، سه رچاوهى يه كه ميس ناليت ((تا سه دهى سييه مانه وه))، نهى كاك شوان نه مهى له كوئى هيناوه؟ كاك شوان بينيوه تى سه رچاوهى دووهم له نووسينى (البلاذرى) يه و نه ميان له سه دهى سييه مى كوچيدا ژياوه بويه نه م پرسته يه و تووه. خوينه ريش و تيد هكات قسه ي (البلاذرى) يه.

13- به عه ره بگردنى نه هاوه ند: شوان پرسته يه كه دنوو سيئت له باره ي نيشته جيبيوونى هوزه عه ره به كان له شارى نه هاوه نددا راسته وخو دواى گرتنى شاره كه (ل262).

سه رچاوه: ميژوى ته بهرى 5/ل153، الكامل فى التاريخ، 380/2، البدايه والنه ايه، به رگى 4/ج7/ل129-131. هيچيش له مانه يه كه وشه له باره ي نه مه وه نالين. نه و به رگو لاپه ريه ي ته بهرى باسى پيلانه كه ي كوشتنى عوسمان دهكات، ل(53) و (253) و به رگى 4، ل(53) و (153) گه رام نه وه كو مه سه له هه لهى چاپ بيت به لام هيچم نه دوزيه وه. به هه مان شيوه نه مه م له چاپه كانى لاي خو مى (الكامل) و (البدايه) نه بينى.

14- له هه مان لاپه ردا كاك شوان ده ليط: عه ره به كان سه ر به هوزى (الاسد) له شارى (ماسيدان) دا نيشته جي بيوون، هه روه ها له هه مه دان و سيسردا هوزى (العجلى) تيدا نيشته جي بيوون (ل262) ناوى (فتوح البلدان) ي (البلاذرى) ش 305-307 ده هينيت. به لام شتى وا له م كتيبدا نيبه. (البلاذرى) له نه وه يه كى (خشرم بن مالك بن هبيرة الاسدي) ده گيريت وه كه يه كه م جار كو رانى (خشرم) دابه زيننه (ماسبه نان) له روژانى كو تا يى ئومه ويه كان بوو (ل305) واته باس له هوزى نه سه د (نه سه د نه ك الاسد وه ك شوان ده ليط) نه كراوه به لكو باس له بنه ماله يه كى كراوه كه چوونه ته (ماسبه نان) نه ويش له كو تا يى سه رده مى ئومه وى. بو هه مه دان يش باسى قه لايه ك دهكات نه ويش (ماذهران) كه (السري بن نسير بن ثور العجلي) گرتبووى (ل306) نيتر كوا باس له نيشته جيبيوونى هوزى (العجلي) له هه مه دان كراوه؟ سه باره ت به (سيسه ر) يش (البلاذرى) باسى ناردى (مره بن ابي مره الرديني العجلي) له لايه ن (هارون الرشيد) وه وه ك فه رمانه وا بو سيسه ر نيتر چون نه مه بووه نيشته جيبيوونى هوزه كه له وى؟ كاك شوان بنه ماله يه كى دوو كابراى لاي ده بن به دوو هوز. كاك شوان ته نه ات ناشزانيت چون ناوى هوزه كان بنوو سيئت. نه و ده بينيت البلاذرى ناوى كابراكان وا دنوو سيئت: الاسدي، العجلي نيتر وا ده زانيت ناوى هوزه كان (الاسد) و (العجلي) يه!

15- سه باره ت به كووفه و به سه ر كاك شوان ده ليط عه ره به كان له وي دا ده مانه وه و سه رچاوه كانى داها تى دانيشتوانى نه م شاره يان (مه به ستى له دينه وه رو نه اوه نده) بو خو يان ده برد (ل262) ناوى كتيبي (الاخبار الطوال)، ل314 ده هينيت كه له راستيدا باس له كوژانى عه بدوللا كورى زوبه ير (نه وه كو هه لهى چاپيش بيت گه رام و بينيم نه مه نه له لاپه ره 134 و نه له لاپه ره 143 هه بوو) هه روه ها ناوى كتاب البلدان، ل37 دنوو سيئت له كاتيكدا له م كتيبه دا نه و لاپه ريه باس له دينه وه ر به ته نيا دهكات كه پيى ده وتريت (ماهى كووفه) چونكه پاره كه ي ده خرايه (عه طاء) هكانى خه لكى كووفه و باس له نه هاوه ندو به سه ره نه كراوه. خو شى نه وه يه كاك شوان دواى نه م قسانه ده بيته واعيزو له باره ي نيشته جيكردى عه رب ده ليط ((ليره دا ده بينين پراسييه ناينيه كانى ناينى پرؤزى ئيسلام فه رامؤش كراون و گرنگى سه ره كى لاي عه ره به مو سلمانه ده سه لاتداره كان ته نها بو ده له مه ند بوون و پا يه ي سياسى و كو مه لايه تى بووه))!

16- نه مانه ي سه ره وه هه موويان له ته نها يه كه لاپه ردا بوون، له لاپه ره كه ي دواتر يشدا كاك شوان نه شاره زايى خو ي له زمانى عه ره بى و له زاره كانى نه و كاته ده سه لمينيت و باسى شارى (نه رده بيل) ي نازه ربايجان دهكات كه ژماره يه كه عه ره بى تيدا نيشته جي كران بو چاوديرى و كو كر دنه وه ي داها ت (ل263)، پيشتر يش له ل256 نه مه به دهر له باسى نازه ربايجان ده ليط.

كاك شوان لهم پرستهیه تیناگات ((من اهل العطاء والدیوان)). واته ئهوانه ی (عطاء) یان پی دهره که ههر موسلمانیک بچوک بیئت یان گهوره، عه ره ب بیئت یان غهیری عه ره ب پارهی سالانه ی هه بوو⁷⁶، ئهوانهش ناویان له دیوان (=سجله کانی دهو لهت) دا ناویان نووسراوه، ئیتر ئه مه له کوئی و چاودیرۆ کوکهره وهی داها ت له کوئی!

17- شوان ده لیت: عه ره به کان خویان ده کرد به خاوه نی زهوی وزاره کان و دانیش توانی په سه نو و خاوه ن زهویان وه کشتیاریک (مزارع) به کار ده هیئا (ل263) و کتیبی (فتوح البلدان) ل324 - 325 ده نووسیت.

سه ره تا خوینه ر وا تیده کات (البلاذری) مه به سنی له هه موو و لا تیکه چونکه با سه که به گشتی و تراوه هه رچه نده له ژیر خانه ی (نازه ربا یجان) دا دانراوه، ئه مه له کاتیکدا (البلاذری) با سی ته نها ئازه ربا یجان ده کات.

ئهم کاره ی شوانیش دووره له ئه مانه ت. پاشان (البلاذری) وا نالیت به لکو ده لیت ههر قه ومیک ئه وه نده ی توانیان شو نیان گرت و هه ندیکیان زهوی و زاریان کری. شوان دوا به دوا ی ئه وه ده لیت که ئه م کاره کشتاریه ی خه لکه که له به رامبه ر بریکی که می به ره می زهوی به کانی خویان له لایه ن عه ره به داگیر که ره کانه وه پیده درا (ل264) و ناوی نامه ی دکتۆرای دکتۆر حسام الدین (ادریجان دراسته سیاسیة حضاریة) ل88 ده هیئیت له کاتیکدا دکتۆر حسام الدین هه مان قسه ی (البلاذری) ده کاته وه و هیچ نالیت له باره ی ئه وه ی بریکی که می به ره می زهوی به کانیان پی دهره. ئیتر ئه گه ر کاک شوان ئه مانه ت له گه ل سه رچاوه ی ما مؤس تابه کی زانکۆی خۆی نه پارێزیت ده بیئت چاوه ری چی لی بکه ی ن.

18- کیوه که ی ماردین: کاک شوان (ل22) باس له و شاخه ده کات که قه لای ماردینی له سه ره و ((که به رزی به که ی به فه رسخ ناوبراوه)) - صورة الارض، ل202، تقویم البلدان، ل279.

(ابو الفداء) له ته قویمدا ده لیت له زهوی به وه تا لوتکه ی ئه و شاخه نزیکه ی دوو فه رسه خه !! کاک شوانیش به م جو ره تیگه شتووه. ئیبنو حه و قه ل له و لاپه ره یه ی (صورة الارض) دا ده لیت ماردین قه لایه کی قایمه زه فه ری پی نابریت و له سه ر لوتکه ی کیویکی به رزه و با سی فه رسخ ناکات. با سی فه رسخ لای ئه و له لاپه ره 194 دایه ئه ویش ههر هه مان قسه ی ئه بولفیدایه⁷⁷.

19- مووصل: شوان ده لیت ((کورد ههر له کۆنه وه له موسل و ده رو به ری نیشته چی بوون)) (ل36 شوان). سه رچاوه: المسعودی، مروج الذهب، ج2/ل101، ابن حوقل، صورة الارض، ل195.

مه سه عودی (له و چاپه ی لای خۆم: لاپه ره 124) با سی چه ند تا قمیکی کورد ده کات که نه صرانی و نیشته جیکه یان له دوا ی موسل و کیوی جودی بوو. ئیبنو حه و قه لیش ده لیت خه لکه که ی عه ره به. هه روها ده لیت خیلێ عه ره ب و کورد (ناویان ده بات) گه رمیان و کو یستانی تیدا ده کن.

شوان له په راویزی * * لاپه ره (229) دا هه مان شت دوو باره ده کاته وه له مه وه ده لیت ((بۆیه ئه و خه لکه ی یارمه تی تکریتیان دا کورد بوینه)).

20- هه لگه رانه وه ی شاره کوردی به کان له ده سه لاتی عه ره به موسلمانه کان له به شیکی ماسته نامه که دا هه یه. کاک شوان له کاتیکدا له چه ند شو نیکی کتیبه کهیدا مونا قه شه ی را بوو چوونه جیا وازه کانی میژو نووسان ده کات له باره ی سالانی گرتنی شاره کان هه روها سالانی هه لگه رانه وه یان ده بیژین له م به شه دا ئه مه ی له یاد ده چی ت و هه ریه ک له و ساله جیا وازه

⁷⁶ کهس له سی سه د دره هم که متری نه بوو، هه شبوو هه چه ند هه زاری وه رده گرت. مندالی تازه له دایکبوو سه د دره می هه بوو و گه گوره ده بوو بۆی ده کرایه دوو سه دو که با نغ ده بوو بۆی زیاد ده کرا. ته نا نه ت مندالی فریدراویش سه د دره می بۆ سه رف ده کراو جگه له مه پارهی که مانگانه ده درایه ئه و که سه ی به خییوی ده کردو سال به سال پار ه بۆ منداله که زیاد ده کراو عومه ر نامۆژگاریی ئه وه ی ده کرد چاکه له گه ل ئه و فریدراوانه بکریت (پروانه بۆ ئه مانه ی سه ره وه وه نموونه: فتوح البلدان، ل438). بۆ ماوه یه کیش له سه رده می عومه ردا ده بوایه منداله که له شیر بپردریت ئینجا (عطاء) ی پییدریت تا جاریکیان عومه ر تیبینی ئه وه ی کرد نافره تیک به ژۆر ده یویست منداله که ی له شیر بپریت، که له ژنه که ی پرسی بۆ و له منداله که ی ده کات ژنه که (که عومه ری نه ناسی به وه) وتی چونکه عومه ر هیچی بۆ نابریته وه تا له شیر نه بپردریت، عومه ر که پیشنوژی به یانی ده کرد له به ر گریان ده نگی ده رنه ده هات و دواتر وتی: به ده ختی بۆ عومه ر ده بیئت چه ند مندالی موسلمانانی کوشت بیئت، دواتر بریاری نه رکرد مندال ههر له کاتی له دایک بوونی به وه (عطاء) ی بۆ بنووسریت. پروانه البدايه والنه ایه، مجلد 4، ج7، ل135-136.

⁷⁷ ئه مه یان موباله غه یه یان مه به ست درێژترین ماوه ی قه دپاله که یه.

دهكاتە سالیكى راستە قینه. بۇ نموونه له باره ی شارى هه مه دانه وه ده لئیت زۆربه ی سه رچا وه كان پێکن كه شارى هه مه دان راسته وخۆ دواى شه رى نه اوه ند ل 21ك/ 642ز گه روه له گه ل نه وه شدا چه ند سه رچا وه يه ك باس له وه ده كه ن شه ره كه سالی 23ك و 24ك گه روه ته وه واته (به پێی شوان) شه ره كه دوو جار راپه رپوه (ل 246-247).

شوان نزیكه ی هه فتا لاپه ره پێش نه وه سالی 21 بۆ گرتنى يه كه مى په سه ند ده كات (ل 174) پێشتریش بۆ چوونى تر ده لئیت: سالی 23 يان 24 .. (ل 172) به لام پاش ئەم لاپه رانه چى وتوو له بیر ده چیت، يان خۆى لى لاده دات و هه ر يه ك له م رابو و چوونه جيا وازانه ده كاته رووداوىكى راسته قینه و سالی 21 و ده بیته يه كه م گرتن و 23 و 24 يه كه م دوو م هه لگه رانه وه، كه له راستیدا هه مووى يه ك جار هه مه دان هه لگه رابووه وه.

نموونه ی تر شارى (ماسبه دان) ه. شوان ده لئیت سى جار هه لگه رانه وه له كاتیکدا يه ك جار بووه. شوان (ل 244) ده لئیت يه كه م راپه رپى شه ره كه له سه ر ده ستى (حَدِيْفَة) سالی 18 دامرکینرایه وه و ناوى میژووى (خليفة بن خياط/ ج 1) ده نووسیت، ده شلیت جارى سییه م له دواى شه رى نه هاوه ند بوو (واته لای شوان دواى سالی 21) و (حوزه یفه) شه ره كه ی گرته وه (ل 244-245) و دیسان ناوى میژووه كه ی خه لیفه ده نووسیت. هه ر به رواله ت ئەمه هه له یه ، بپوانه لاپه ره 158-160 ی شوان بکه ده بىنى پینچ بۆ چوونى هیناوه له باره ی سالی گرتنى شه ره كه و ته نها له يه كێکیاندا (نه وه ی دواى شه رى نه هاوه ند) ناوى حوزه یفه ها تووه ⁷⁸.

خه لیفه بۆ جارى يه كه م ناوى حوزه یفه نابات و ته نها باسى گرتنى شه ره كه ده كات و بۆ جارى سییه م خه لیفه نالیت ئەمه سییه م هه لگه رانه وه بوو به لكو ده لئیت بۆ (سه عد) گه روه دواى هه لگه راپه وه وه حوزه یفه گرتیه وه، واته ته نها يه ك جار هه لگه رابووه وه. كاك شوان خۆشى نازانیت چۆن سه رچا وه كان به كاربه یئیت و به ناره زوى خۆى و به و ئەندازه كه مه ی تیگه شتنى له ده قه كان هه لگه رانه وه ی شه ره كان ده كاته دوو جارو سى جار. ترسى سه ریه شه ی خۆنه ر نه بووایه باسى ئه و سه رچاوانه ی ترم ده كرد كه شوان نووسى و زياتر له سه ر ئەمه ده رۆشتم و باسى هه لگه رانه وه ی شه ره كانى دیکه م ده كرد.

21- رووداویكى خوش: سه رچا وه كان ده گێر نه وه كه (ئهبوو موسا ئەله شه عه رى) هانى خه لكى دا شه ر دژى خه لكى (ایذج) و كورده كان بکه ن كه هه لگه رابوونه وه و باسى فه زلى جیهاد كردن به پى و بى و لاخى بۆ كردن. هه ندیک له خه لكه كه و تيان باچا وه رپى بکه ين و بزاین ئەو بۆ خۆى چى ده كات، ئینجا بى نیان كه لويه له كانى خۆى سواری چل ئیستر كرد، ئەمانیش شكاتى لای عوسمانیان لیکردو عوسمان لایرد. ئەمه كورته ی رووداوه كه یه كه سه رچا وه كان باسى ده كه ن و كه كاك شوان سیانیا ن ده لئیت: میژووى ته به رى ج 2 (ئەمه هه له یه راسته كه ج 5) ل 100 و الكامل فى التاريخ، ج 2/ ل 241 و میژووه كه ی ئیبنو خه لدون به رگى 2، ج 1/ ل 131. كه چى كاك شوان وای ده گێر نه وه كه شارى (ایذج) و كورده كان راپه رپى و ((شه ره كه یان رزگار كرد به لام (ابو موسى) توانى راپه رپه نه كه یان دا بمرکینیته وه. تالانیه كه ی زۆرىشى كردن ⁷⁹ ته نانه ت ئەم تالانیه كیشه له نیوان خودى له شكرى عه ره به موسلمانه كاندا دروست كردو ئەنجام به لبردنى (ابو موسى) له والیه تى به سرا كو تایی پیه ات)) (ل 243). خوش ئەوه یه كاك شوان پاش ئەوه ی ده ستكارى چى رۆكه كه ی كردوه (ياخود با بلیین لى تینه گه شتوو) ده لئیت: ((لیره دا زال بوونى كارى گه رى به رزه وه ندی ئابوورى خۆى به سه ر عه ره به موسلمانه كان دا ده سه پینى!!؟ نه ك به نه ما پیرۆزه كانى ئیسلام)) - (نیشانه كانى!!؟ هى شوان خۆین). كاك شوان له مه وعیزه وتن ناوه ستى.

22- كاك شوان له لاپه ره (185) دا ده لئیت له شكرى هورموزان به هوى ده ست راستییا ن توانیا ن به تیر سه د سواره ی له شكرى عه ره به موسلمانه كان بكوژن، له نیوانیا ندا (البراء بن مالك) براى (انس بن مالك) بوو.

⁷⁸ شوان بۆ ئەمه دوو سه رچا وه ده نووسیت يه كێکیان البداية والنهاية، مج 4، ج 7، ل 73 (لای خۆم ل 72). كه چى ئیبنو كه ثیر ناوى حوزه یفه به هيج جۆرىك ناهینیت و گرتنى شه ره كه ده خاته سالی 16 نه ك دواى نه هاوه ند كه شه رى نه هاوه ند به پێى هه موو حسابیک دواى سالی 16 بوو.

⁷⁹ چل بار ئیستره كه وه بى نیمان كه لويه لى ئهبوو موسا بوون به لام دياره كاك شوان به تالانیه كانى ده زانیت!! لیره دا جگه له تیگه شتنى هه له (كه نه شه ره زاى له عه ره بى و به تابه تى عه ره بى كتیبه كو نه كان در ده خات) بریارى ئاماده ش ده وری بى نیه و: كاك شوان ئەوه ی له میشكدايه كه هه میشه تالانى زۆركراون بۆیه لیره دا چل بار ئیستر كه نه ك بۆ ناوچه یه ك به لكو بۆیه ك شاریش هيج نییه لای ده بیته (تالانیه كه ی زۆر).

كاك شوان چوار سهراچاوه دههيندیتتهوه بۆ ئەمه دوو كۆن و دوو نویتەر. دوو كۆنهكه مێژووهكهى ئیبنوخه لدوون (مج2، ج2، ل112) و ئەوهى (ابن الاثیر)، ج2، ل163.

یهكه میان تهنها باسى كوژرانی (البراء) لهگهڵ (مجزاة بن ثور) لهسهه دهستی هورموزان شهوى گرتنى (توستهه) دهكات! دووه میشیان قسهكهى پێچهوانهى ئەوهى شوانه. (ابن الاثیر) دهلیت كه (البراء) برای (انس) له گه مارۆدانى شارهكه تا گرتنى سهه كەسى له موبارزه دا كوشت جگه لهوانهى لهغهیری موبارزه كوشتنى.. تاد.

دوو سهراچاوهكهى تریش كه نویترن. (احمد دحلان، الفتوحات الاسلامیه، ج1/ ل134) و (محمد خضرى بك: محاضرات تاریخ الامم الاسلامیه، ل210) هیچ شتى و نالین. یهكه میان (چاپى لای خۆم ل116-117) یهك وشهى تیدا نییه لهوهى شوان دهلیت و دووه میان (هه مان چاپى شوان) لهو لاپههیه دا (ل210) باسى به شیک له شهپرى (القادسیه) دهكات كه زۆر پێش شهرى توستهه بوو، گرتنى توستهه ریش له لاپههه (221) دایه و نهك تهنها باسى ئەوه ناکات كه شوان بۆمان دهگێریتتهوه به لكو تهنا ته ناوى (البراء) یش نابات.

23- كاك شوان قسهیهكى دووردریژ له بارهى هه ریمی (ئاران) و شوینهكهى و له مپهه رى نیوان ئاران و دهسه لاتی دهوله تى خیلافهت و تا ئەو له مپهه ره هه بوایه.. تاد (ل249). سهراچاوهش:

1- فتوح البلدان ل307: به لام ئەم كتیبه باسى ئاران له لاپههه 205-206 دهكات و بهم جوهره: ل205 گرتنى ئاران و ل206 گرتنى چهند شوینیک له ئاران و باسى له مپهه.. تاد ناکات.

2- الخراج وصناعة الكتابة ل331- ئەم باسه لهم كتیبه دا نییه و تهنا ته ناوى ئارانیش لهو لاپههیه دا نه هاتوه.

بپروانه پێرستى ناوهكان تا بزانی كه ئەو لاپههه باسى ئاران یان تیدا نییه لهوهى شوان دهلیت.

3- مێژووهكهى ئیبنوخه لدوون بهرگی 2/ بهشى 2/ ل127- ئیبنوخه لدوون تهنها ناوى ئارانی هیناوه و هیچ شتیكى وای نهوتوه.

ئیتەر هیچ لهم قسانه له هیچ لهم سهراچاوانه نه هاتوه.

24- كاك شوان (ل69) له بارهى (سیسهه) وه دهلیت: سیسهه واته: سى سهه مهرو پێشتر ناوى (صدخانیه) بووه واته سهه دکانى چونكه كانى ئاوى زۆره، (بلادری) و (ابن الفقیه) ش دهلین هه مان مانا دهگهیه نیت. سهراچاوه: فتوح البلدان ل307 و مختصر كتاب البلدان، ل239.

زانباریهه كانى دوو سهراچاوهكه وهكو یهكن له بهر ئەوه پێكه وه باسیان دهكم. باسه كهش ئەوه یه ناوهكهى له وهه هاتوه كه له نزماییدایه له نیوان لوتكهى سى ته پۆلكه بویه وترا (سى سهه). سیسهه ریش پێی دهوترا صدخانییه واته سى سههرو سهه دکانى ئەویش له بهر زۆریی كانیهه كانى. واته كهس باسى له (مهرو) و له لیکچوونى واتای (سیسهه) و (سهه دکانیه) نه کردوه.

25- شوان باسى هه مه دان دهكات كه ((تا رادهیهك دهكه ویتته خوهره لاتی هه ریمی چیاكان)) - لاپههه (70). سهراچاوهش: مختصر كتاب البلدان، ل209، كتاب البلدان ل39، الاضطخرى، المسالك والممالك ل115.

سهراچاوهى یهكهم تهنها ناوى هه مه دان دهبات كه سهه به هه ریمی چیایه. سهراچاوهى دووهم یهك وشه له قسهى شهوان نالیت، سهراچاوهى سییهه میش دهلیت له شاره كانى چیایه. تهنا ته بپروانه نهخشهكهى (الاضطخرى) بهرامبهه لاپههه 116 دهبینى ناوبراو شارهكهى خستۆته ناوهه راستى هه ریمهكه نهك پۆژهه لاتی نه به ته واوه تى و نه تا رادهیهك.

26- له بارهى هه لگهه رانه وهى شهیشاته وه: شوان دهلیت كه عیاض كورپى غه نه م هیزیکى به فه رمانده یی هه بیب كورپى مه سهله مه ی فهیرى ناره سهه شارى (شمیشاط) كه هه لگهه رابوو وهه دواى گه مارۆدانى توانى دووباره بیگریتته وه (ل252). سهراچاوهش: فتوح البلدان، ل180 و الخراج وصناعة الكتابة، ل317.

(البلادری) دهلیت (عیاض) چوو بۆ شمیشاط و بیذی (هه بیب) و (سهه فوان كورپى ئەلموعه طهه ل) گه مارۆیان داوه (..). ئیتەر خه لکه كه صولحیان له گه لدا کرد (ل179) كه ئەمه گرتنى یهكه مه. پاشان باسى هه لگهه رانه وهى شارهكه دهكات و چوونى ناوبراو بۆ شارهكه (ل180) ئیتەر چ شتیكى قسهكهى كاك شوان له مه دهچیت؟! سهراچاوهى دووهم دهلیت موعاویه ئەو دوو

که سهی نارد (316) دواتریش دهلیت که (عیاض) حهیبی له شمشاتوه بو مهلاتیه نارد... تاد (317) که دیسان له قسه که ی کاک شوان ناچیت.

27- له باری هه لگه پانه وهی نۆرفه (ئه لره ها): (عیاض) به وهی شوان ((گه مارۆی داو داوی ماوه یه که دووباره خستیه وه ژیر دهسه لاتی عه ره به موسلمانه کان)) - شوان ل 250. سه رچا وه ش: فتوح البلدان، ل 180 و الخراج و صناعة الکتابه، ل 313.

سه رچا وهی دووم ئه وهی تیدا نییه، سه رچا وهی یه که میش دهلیت که کاتیگ ناوبرا و دابه زی ئه وان ده رگا کانی شاره که یان بو کرده وه ئه ویش چوو ناویه وه.

سه ره پای ئه وه ش شوان دهلیت سه رچا وه کان باسی کاردانه وهی توندوتیژی له شگری موسلمانان نا که ن (هه مان لاپه ره) وه ک چون هه ر شاریک گیرابیته وه موسلمانان به توندوتیژی مامه لیان له گه لدا کرابیت. یان وه کو په خنه دهلیت که یه کیگ له بنده کانی ریکه وتنی هه ردوولا له یه که م جاردا ئه وه بوو پاراستنی دانیشتوانی شاره که له ئه ستوی موسلمانان دابه به لام ئه گه ر ئه م پاراستنه یان رت کردبیته وه ئه وه بیگومان موسلمانان کاردانه وه یه کی توندوتیژیان هه بووه (هه مان لاپه ره). ئه م قسانه ش جگه له وهی رهبتیان نییه قسه هه لبه ستن و پیچوپه ناکردن بو ته فسیرکردنی نه بوونی کاردانه وهی توندوتیژ نژی شاره که، ته فسیریک هیه شتیگ ته فسیر ناکات غه یری ئه وهی موسلمانان شتیکیان ده کرد (=پاراستنی شاره که) که ئاواتی هه موو که سیگه شاره که ی بگیریت و له ته عداو پشیوی بترسیت.

شوان یه کسه ر داوی ئه وه دهلیت: ((چونکه هه ندی له سه رچا وه کان راپه رینی شاره کان به (تکفیر) له قه له م دهن، هه لبه ت میژوونوسان هه ولییان داوه به زمانی سه رده می پرۆسه ی فتوحات ده که کانیان بنوسنه وه)) - شوان ل 251-250.

جاری ناوتریت ((ته کفیر)) - که واتای به کافردانان دعات - به لکو دهوتریت ((کوفرکردن)). کوفر له ئیسلامدا به ژماره یه که شت دهوتریت که واتای باوی کوفر یه کیکیانه. وشه که له باسی فتوحاتدا به واتای ((کوفرکردنی په یمان)) واته شکاندنی په یمان به کارهاتوه. ئیتر ئه مه په یوه ندیی به مه سه له ی ئیمان وه نییه تا شوان وای لی تیگات له بهر ئه وهی ئه م هه لگه پانه وه یه کوفرکردنه که واتا پیویسته به توندی مامه له له گه ل ئه و شاره ی هه لگه پاره وه بکریت. ناهه قی کاک شوانیش ناگرین وا له وشه که گه شتیبت چونکه بییمان کاک شوان له وشه ی زور ساکارتری عه ره بی نه گه شتوه.

28 - شوان شوینی جهزیره دیاری دهکات: ((مه به ست جهزیره ی فوراتییه ئه م ده قه ره ی ده که ویته نیوان دیجله و فورات سه رووی خاکی سه واد ((ره شه خاک)) و باکووری تکریت و به رووی دیجله وه و حدیثه له سه ر فورات تا ده گاته چیاکان))، (وه کو خو ی نووسیومه ته وه) - شوان، ل 18 پ 3. سه رچا وه ش: مختصر کتاب البلدان، ل 26-27، اثار البلاد و اخبار العباد، ل 351.

سه رچا وهی یه که م دهلیت: ناونرا جهزیره له بهر ئه وهی فورات و دیجله ده بریت و پاشان ده شتایی ده بریت (26). دووه میشیان بو جهزیره دهلیت: ده که ویته نیوان دیجله و فورات. ئیتر غه یری ئه وه هیه شتیگ له و قسه دووردریژه ی شوان له و دوو سه رچا وه یه دا نه هاتوه.

29- شاری ده ستگرد: ((شاریکی زور کونه و ده گه ریته وه سه رده می کیسرای یه که م که هه ندی وه رزی سالی له وی به سه ربردوه)) - شوان، ل 54. سه رچا وه ش: کتاب البلدان، ل 36، الاصحیح، المسالك والممالك، ل 61، تقویم البلدان، ل 307، کریستنسن، ایران فی عهد الساسانیین، ل 438.

کریستنسن دهلیت: هیرتسفیلد به لگه کانی ئه و نووسه ره عه ره بانه ی پووچهل کرده وه که ده لین هورموزدی یه که م دروستکه ری ده ستگرد بووه. پاشان دهلیت: به هه رحال ته نها له سه رده می کیسرای یه که مه وه پادشای ساسانییه کان پییان باشتروو له عیرا قدا نیشته جی بن.

کتاب البلدان: ده سه که ره ی پادشا، خانووی پادشایانی فارسی تیدایه که سه یر دروستکراون. تاد.

تقویم البلدان: نزیکه له وهی سه ره وه + شاریکی کونه (نه ک: زور کونه).

المسالک والممالک: دهوتریت که پادشا هندی وهرزی سال لهویدا دهامیهوه (نوسخه ی تری کتیبه که: کیسرا... بهلام نوسخه که نه یوتوه کیسرای چهندهم).

واته تهنها (تقویم البلدان) و(المسالک والممالک) شتیان تیدایه له قسه که ی شوان بچن ئه ویش پاش دهستکاری کردنی قسه کان له لایهن شوانه وه. خو ئه گهر هر سه رچاوه یه که شتیکی تیدابوو یه له وه ی شوان نووسیوه تی کاره که ی هر نازانستی ده بوو چ جای ئه وه ی دوانیان ئه وه یان تیدا نه بییت و دوانه که ی تر به دهستکاری و سه قه تیییه وه نه قل بکرین. له گه ل ئه وه شدا ئه مه یه کیکه له حالته باشه کان که له وه سه رچاوانه ی شوان ناوی نووسیون شتیکی هیه له قسه که ی شوان بچیت.

30- دوویشکه کانی شاره زوور: شوان باس له دوویشکه کانی شاره زوور دهکات که له دوویشکه کانی نه سیبێن کاریه گهرترن (شوان، ل38) - سه رچاوه: فتوح البلدان، 329 "الخراج و صناعة الكتابة، ل383" الثعالبی ل488 - 489 "معجم البلدان، ج5، ل288.

الثعالبی باسی شه ری نیوان سابووری فارسی و قوسته نینی بیزه نتی دهکات و ئه وه هاتوه که سابوور فه رمانی دا دوویشکه له شاره زووره وه به یئرین و فرییان بدن ئه ویش کاتی گه مارۆدانی نه سیبێن. ئیتر بزانه ئه مه چه ند له قسه که ی شوانه وه دووره. له و دوورتر قسه ی سه رچاوه ی یه که م و دوومه که باسی گرنتی شاره زوور له لایهن موسلمانانه وه دهکات و ئه وه یان تیدایه که دوویشکه کانی خه لکیان ده کوشت ئیتر نه به دوورو نه به نزیکی باسی نه سیبێن نه هاتوه. به رگ و لاپه ری سه رچاوه ی چواره میش باسی نه سیبێنی تیدایه به لام ئه و شته نالییت که شوان نووسیویه تی. ئه و قسه یه له به رگی ل3، ل375 دا هیه که باسی شاره زووره.

31- باسی حصنکیف: شوان (ل27) ده نووسییت: ((ئین حوقل ده لی ((قه لایه کی سه خت و دژاره و چه ندین خه ره ندی شاراه ی هیه له چیا یه کاند))، ئه مه هه لکه وته ی شاره که ی وا هه لخستوه که زه فه ری پی نه بردییت)) - صورة الارض، ل202 "فیلد، جنوب کردستان، ل17.

ئیدنو حه وقل له راستیدا باسی قه لاکه دهکات که شاراه یه (پیتاوپیت: نیژاره) له ناو کیوه کاند جگه له و لایه ی دهروانیته سه ر دیجله. ئه مه ش دیاره مه به ست قه لاکه یه که شاراه یه نه که خه ره نده کان ئه گهر چیش پیدشتر باسی شیو کراه. فیلدیش له لایهن خویه وه باسی دیجله دهکات پاش ئه وه ی ناوی (به تمان) ده رژیته ناوی و که باریکترو قوولترو خیراتر ده بییت (..) و پاش حصنکیف دۆله که فراوان ده بییت.. ئیتر فیلد نه باس له هه لکه وته ی شاره که وه نه باس له زه فه ر پی نه بردی کردوه. ئیدنو حه وقلیش ده لییت دۆل و شیوی تیدایه زه فه ریان پی نابرییت (نه که شاره که زه فه ری پی نابرییت).

32- کی باسی (نیریزی کردووه؟ شوان له باره ی هه لگه رانه وه ی شاره کانی نازه ربایجان له لاپه ره (249) ده نووسییت والیی کووفه الولید کوپی عوقبه (عبدالله بن شبیل بن عوف الاحمسی) به فه رمانده ی له شکرکی 4000 جهنگاوه ری نارده سه ر شاری (نیریز) و توانی بیگریته وه. سه رچاوه ش: فتوح البلدان، ل323 و الخراج و صناعة الكتابة، ل370-371.

البلاذری له (فتوح) دا باسی په یمان شکاندنی نازه ربایجان به گشتی کردووه و ناوی (نریز - ئه ویش و قودامه به م شیویه ناوی ده بن) ی نه هیناوه. ئه وه ش ده لییت که ئه لوه لید کوپی عوقبه چوه سه ر نازه ربایجان پاش ئه وه ی په یمانه که یان شکاندو له پیدشه نگی له شکره که ی (عبدالله شبل الاحمسی - البلاذری وای نووسیوه) و هیرش ی برده سه ر چه ند شوینیکی تر که هیچیان نریز نییه. باسیکی هاوچه شنیش له لاپه ره (318) ی فتوحدا هیه به لام ناوی هیچ که سیک له گه ل ئه لوه لیددا نه کراه.

لاپه ره 370-371 ی کتیبی دووه میش باسی گرنتی ولاتی چیا و نه هاوه ند دهکات نه که نازه ربایجان، باسی ئه لوه لیدو نازه ربایجانیش له هه ردوو لاپه ره 377 و 379 دا هیه وه به م جوړه: ل377 هه مان باسی ل318 ی (فتوح). له لاپه ره 379 ش (هه روه ها ل324 ی فتوح) باسی ئه لوه لیدو (ئه لئه شه عت کوپی قه یس) و نازه ربایجان دهکات به لام به شیویه کی جیا له وه ی سه ره وه. به کورتی نه باسی گرنتی نریز کراه و نه ئه و باسانه له و قسانه ده چن که شوان نووسیونی.

33- شه هارجه: شوان (ل119) باس له تکریت دهکات که بهر له فتووحات کوردی مه سیحیی تیدا بوو پاشان ده لیت: ((رهنگه نه مەش هۆکاریکی سەرەکی بووبی که کورده شه هاریجیه کان که په پیره و کاری ئایینی مه سیحی بوون و له سه رووی جهزیره وه هاتن بۆ هاوکاری سوپای پۆم له پینا و یارمه تیدانی دانیشتمانی تکریت له دژی سوپای عه ره به موسلمانان)).

شوان بۆ ئەم قسه گه ورانه دوو سه رچاوه ی نووسیوه، یه کیکیان (صورة الارض) ی ئیبنو حه وقل، ل194-195 و ئەوه ی تر کتیبه که ی حُمادی "الجزيرة الفراتية..، ل176. سه رچاوه ی یه که م یه که وشه له م باره یه وه نالییت و ته نها وه سفی مووصلی تیدایه. سه رچاوه ی دووه م خۆشتره چونکه نوو سه ره که ی ده لیت: شه هارجه کان کورد بوون و کۆمه کی عه ره بیان کرد کاتی گرتنی تکریت.

سه رچاوه کان باسی شه هارجه ده که ن که سه ره تا له به ره ی دژ به له شکری ئیسلامی بوون، به لام ئەوانه قسه ی گه وره ن کاک شوان ده یانکات و سه ره پای ئەوه ش له و دوو سه رچاوه یه دا نین که ناوی نووسیون.

34- کوردو کۆمه کی رۆمه کان: شوان (ل214) باسی گه مارۆدانی ئەبووعوبه یه له شاری (حیمص) له لایه ن رۆمه کانه وه: ((که ژماره ی هیژی پشتگیری کورد بۆ رۆمه کان 30 هزار مه زنده کراوه)). سه رچاوه: مختصر کتاب البلدان، ل292، ته به ری، ج4، ل232-233 "الکامل فی التاريخ، ج2، ل152، الروض المعطار فی خبر الاقطار، ل164، ابن خلدون، مج2، ج2، ل108.

جگه له سه رچاوه ی سییه م ئەوانه ی تر باسی ئەم ژماره یه ناکه ن به لکو ته نانه ت باسی کوردیش ناکه ن. ئەمان باسی کاری هاوبه شی پۆم و خه لکی جهزیره ده که ن، ته نانه ت باسی عه ره ی جهزیره ش هاتوه. سه رچاوه ی سییه م باسی 30 هزار که سی جهزیره ده کات جگه له وانه ی (قنسرین) له خیلێ ته نووخ و خه لکی تر. که واته له هه ر پینج سه رچاوه که دا ناوی کورد نه هاتوه به لکو باسی خه لکی جهزیره به گشتی کراوه و عه ره بی نه صرانی هه بوو له ناو ئەوانه ی کۆمه کی پۆمیان کرد. جهزیره ش پيش فتووحات جگه له کورد ژماره یه که هۆزی عه ره بی و خه لکی تریشی تیدا بوو. ئیتر ئەمه نه پاراستنی ئەمانه تی میژوو یه که سه رچاوه کان به گشتی باسی جهزیره بکه ن و ژۆربه یان له ناو ئەوانه ی کۆمه کی پۆمیان کرد ناوی عه ره ب ده به ن که چی شوان هه موویان بکاته کوردو ته نانه ت سه رچاوه یه که باس 30 هزار خه لکی جهزیره به گشتی بکات کاک شوان ده یکاته 30 هزار کورد.

پاشکۆ

چه ند سه رچاوه یه کی تر بۆ چاپی دووه م

یه که م: کتیبی (تاریخ ارمنیا) ی پۆل ئەمیل:

1-208 شوان: ((ئهو ده قه ره به ته واوی که وته ده ستی له شکری عه ره به موسلمانان، به لام تا سالی 33/ک654ز

هیشتا ئارامی و یه کلابونه وه ی به خویه وه نه بینی -23)) (به ته نیا).

لهو لاپه‌په‌یه‌دا یه‌ك وشه له‌م قسانه‌ نییه، له‌و لاپه‌په‌یه‌و لاپه‌په‌كه‌ی پێشه‌وه‌ی ته‌نانه‌ت ژماره‌ی هه‌یج سائیکیش نه‌ئوسراوه، نه‌ی كاك شوان نه‌وه‌ی له‌كوی (بردوه)؟⁸⁰ تییینی بکه‌ نه‌و سه‌رچاوه‌یه‌ به‌ ته‌نیا نووسراوه‌و سه‌رچاوه‌ی تری له‌گه‌له‌دا نییه‌ تا بلیین كاك شوان لیك تیكچوه‌و زانیارییه‌كان هی نه‌و سه‌رچاوه‌ی تری.

2-209 شوان: كاك شوان باسی یه‌كلا‌بوونه‌وه‌ی ئه‌رمینیا بۆ مو‌سلمانه‌كان ده‌كات كه‌ نه‌مه‌ به‌هۆی تیكچوونی په‌یوه‌ندی نیوان بیزنه‌ته‌و به‌تریقی ئه‌رمینیا (تیۆدۆر ریشدونی) بوو و هاو‌كاریکردنی مو‌سلمانه‌كان له‌لایه‌ن نه‌مه‌وه، ئینجا كاك شوان ده‌نووسی‌ت: بۆ زی‌ت زانیاری ب‌روانه‌ بول امیل، تاریخ ارمینیه، لا 23-24 (به‌ته‌نیا).

یه‌كه‌م: ناوه‌كه‌ له‌و سه‌رچاوه‌یه‌دا (راست بی‌ت یان هه‌له) وا هاتوه‌: (تیۆدۆر ریشدونی) سه‌ نه‌ك (ریشدونی). نه‌مه‌ یه‌كێك له‌و به‌لگانه‌ی كه‌ شوان نه‌و سه‌رچاوه‌یه‌ی له‌ سه‌رچاوه‌یه‌كه‌ی تر (بردوه)⁸¹. كتیبه‌كه‌ باسی ((په‌یمانێکی شه‌ریف))ی نیوان سه‌رکرده‌ ئه‌رمه‌نییه‌كه‌و فاتحه‌ مو‌سلمانه‌كان ده‌كات. نه‌و پیاوه‌ش له‌و سه‌رچاوه‌یه‌دا وه‌ك سه‌رکرده‌ ناوبراوه‌ نه‌ك وه‌ك به‌تریقی.

نووسه‌ری كتیبه‌كه‌ باسی په‌یوه‌ندی خراپی نیوان ئه‌رمه‌نه‌كان و بیزه‌نتییه‌كانی کردوه‌ كه‌ بۆته‌ هۆی نه‌وه‌ی سه‌رکرده‌ی ئه‌رمه‌نی بچیته‌ ژیر حو‌کمی مو‌سلمانه‌كان، بیزه‌نتاش له‌و په‌یمانێه‌ نیه‌گه‌ران بوو و په‌لاماری ئه‌رمینیا‌ی داو نه‌و سه‌رکرده‌یه‌ی ده‌رپه‌راند به‌لام نه‌و به‌ هاو‌کاریی مو‌سلمانان گه‌رایه‌وه‌و نه‌ك ته‌نها بووه‌ فه‌رمانه‌وه‌ی ئه‌رمینیا به‌لکو هه‌روه‌ها ئیبیریا (گورجستان)ش.

دووه‌م: كتیبی (الشرق الاسلامی فی العصر الوسیطی) (نیکی‌تا ئیلیسییف):

نه‌م كتیبه‌ نموونه‌یه‌كه‌ له‌سه‌ر وه‌رگرتنی نازانستی، له‌و كتیبه‌دا ته‌نها دوو لاپه‌ره (102-103) باسی فتوحات له‌ عیراق و کوردستان و ئی‌ران ده‌کهن. نه‌و دوو لاپه‌ره‌یه‌ چ‌رک‌ده‌وه‌ی رو‌داوه‌كانن، له‌ شه‌ری قادیسیه‌وه‌ تا کوژانی کیسرا.

1-164 شوان: كاك شوان پاش باسی ناكوکیی نیوان سه‌رکرده‌کانی کیسرا ده‌كات و له‌میان‌ه‌ی قسه‌کاندا ئاشکرا دیاره‌ نه‌مه‌ پێش شه‌ری نه‌هاوند بوو. سه‌رچاوه‌كه‌ی كاك شوانیش كتیبه‌كه‌ی سه‌ره‌وه‌یه‌ (به‌ته‌نیا)، له‌كاتیکدا نه‌و كتیبه‌ باسی له‌تله‌ت بوونی ئیمپراتورییه‌تی ساسانی پاش نه‌و شه‌ره‌ ده‌كات. شوان ده‌نووسی‌ت لاپه‌ره 102-103، نه‌و زانیارییه‌ش له‌په‌راستیدا له‌ لاپه‌ره 102 دایه‌.

2-164 په‌راوی‌ز شوان: شوان له‌باره‌ی وه‌زعی له‌شکری ساسانییه‌وه‌ كه‌ یه‌كگرتوو نه‌بوو ده‌نووسی‌ت: ((نه‌مه‌ش زی‌ت به‌ ویستی ده‌هاقه‌كان(ده‌هقانه‌كان/ف.ق) بوو كه‌ دیانویست زه‌وی و زارو سامانیان نه‌كه‌ویتنه‌ به‌ر شه‌ر، یاخود پاره‌ خه‌رج کردن له‌ ئاماده‌کردنی له‌شکر...)) - نیکی‌تا ئیلیسییف، ل 103 (به‌ته‌نیا).

نه‌م قسه‌یه‌ له‌و سه‌رچاوه‌یه‌دا نه‌هاتوه‌ به‌لکو نووسه‌ر باسی خه‌می سه‌ربه‌خۆبوونی هه‌ریمه‌كان ده‌كات و نه‌م بزاقه‌ لای چینی به‌گه‌زاده‌كان له‌ لادیداو خاوه‌نه‌ گه‌وره‌کانی زه‌ویدا هه‌ستیارتر بوو.

3-175 شوان: شوان باسی گرتنی شاری دینه‌وه‌ر باسی قایمی‌ی شاره‌كه‌ ده‌كات و په‌راوی‌زیک داده‌نی‌ت، ئینجا ده‌نووسی‌ت: شاره‌کانی ده‌روبه‌ری گیرابوون و هه‌یج جو‌ره‌ یارمه‌تییه‌کی پینه‌ده‌گه‌شت و ((له‌ هه‌مووشیان گرنکتر به‌لای ئیمه‌وه‌ ره‌به‌ردانی خه‌لك و له‌شکری ساسانی بو)).

شوان ناوی دوو سه‌رچاوه‌ ده‌نووسی‌ت كه‌ یه‌كێکیان نه‌وه‌ی ئیلیسییفه‌، ل 102-103. به‌لام كتیبه‌كه‌ یه‌ك شت له‌مباریه‌وه‌ نالی‌ت، چۆنیش ده‌توانی‌ت باسی نه‌و ورده‌کارییه‌ بکات له‌كاتیکدا وه‌ك وتمان نه‌و دوو لاپه‌ره‌یه‌ باسی نزیکه‌ی پانزه‌ سال ده‌کهن كه‌ سالانی نیوان شه‌ری قادیسیه‌ تا کوژانی کیسرا؟

سییه‌م: كتیبی (تاریخ الشرق الادنی القدییم) (د. سامی سعید الاحمد) (رضا جواد الهاشمی):

⁸⁰ له‌ كتیبی (میژووی دیرینی کوردستان)مان، كتیبی دووه‌م، كه‌ بۆ ره‌خنه‌ له‌ كتیبه‌كه‌ی دوکتۆر جه‌مال ره‌شید (ظه‌ور الكورد فی التاريخ) ته‌رخانمان کردوه‌ نه‌و وشه‌یه‌مان به‌کاره‌یناوه‌، واته‌ ((بردن)) نه‌ویش له‌جیاتی وشه‌ی راسته‌وخۆو ئاشکرای گونجاو كه‌ شایسته‌ی نه‌و کاره‌ نازانستی و نا‌په‌وایه‌یه‌.

⁸¹ گومانم بۆ چ‌هند سه‌رچاوه‌یه‌كه‌ ده‌چیت كه‌ له‌باره‌ی ئه‌رمینیا و نازه‌ربایجانه‌وه‌ن.

شوان زۆر ناوی ئەو سەرچاوهیه دهبات که چی لهو ژماره نمونیهیه ته ماشام کردوون هیچیان بهو جوړه نین که لهو کتیبه دا هاتوون، لهو نمونانهش ته نها ئەمانه ههله ده بژێرم:

1-177 شوان: شوان باسی بلاموونهوهی مه سیحیت دهکات، پاشان ده لیت: ((به تایبه تی له خوړه لاتی دیجله و شاری ههولیر))، بو ئەم رسته یه ش ناوی ئەو کتیبه به ته نیا ده بات (ل176)، به لام یهک وشه له م رسته یه نه نو سراوه و دوو نووسه ره که ته نها باسیکی کورتی مه سیحیت و ئیسلام ده که ن و نه باسی خوړه لاتی دیجله و نه باسی ههولیر کراوه.

2-128 شوان + پهراویزی 7: له م لاپه ره یه چه ند جارێک ناوی سەرچاوه که نووسراوه و یه کیک لهو جارانه باسی (مهردان) ناویک کراوه که سهرله شکرکی فارسی بووه و له سەرچاوه یونانییه کاندایا به مهردوونیوس ناسراوه و خوشکه زای داریوش یه که م بوو. تاد. (تاریخ الشرق.. ل123 له گه ل سەرچاوه یه کی تردا) بی ئەوهی زانیاری زیاتریش نه قل بکهین ده لیتن یهک وشه له م جوړه لهو کتیبه دا نه هاتووه.

3-130 شوان + پهراویزی 6: شوان باسی ههله اتنی دارای سییه م بهرام بهر ئەسکه ندهر دهکات و له پهراویزدا ده نو سیئ: ((له ریگای ره واندوزه وه بو ئیران کشا)).. (تاریخ الشرق.. ل128-129 له گه ل سەرچاوه یه کی تردا)، به لام به هیچ جوړیک ناوی ره واندوز نه هاتووه.

نمونه هینانه وهش لهو کتیبه مرۆف مان دوو دهکات بویه ئەو سی نمونیه یه سهره وه به سن.

چوارم تا شه شه م: سی سەرچاوه ی ئینگلیزی:

باسی کتیبی (تاریخ الشرق.. تاد) ی (د. سامی و د. رضا) پهلی باسه که بو سەرچاوه ئینگلیزییه کان ده کیشیت. له چاپی یه که م دا نوو سی بووم که چه زم ده کرد به دوا ی ئەو سەرچاوه ئینگلیزییه نه بچومایه که شوان گوايه به کاری هینان چونکه کاک شوان که ههله له عه ره بییه که یدا بینراوه چون ئینگلیزی ده زانیئ؟⁸² پێش ئەوه ی باسی سی لهو سەرچاوه ئینگلیزییه نه بکه م که شوان له کتیبه عه ره بییه که ی سهره وه ((بردوونی)) به کورتی باسی هه موو سەرچاوه ئینگلیزییه کانی کاک شوان ده که م:

ته ماشایه کی سهرپیی ئەو سەرچاوه نه ده ری ده خات کاک شوان هیچ له زمانی ئینگلیزییه وه نازانیئ و به حال وشه کان له یهک جیا دهکاته وه. پروانه لاپه ره 329 ده بینی لیستی سەرچاوه کان که بیست دێرن پره له دهیان ههله که هه ره که سیئ ئینگلیزی بزانیئ پیویست ناکات شاره زای ئەو سەرچاوه بیئ بو دوزینه وه یان. ئەمانه په یوه ندییان به ههله ی چاپه وه نییه چونکه به چاو دیارن: له جیاتی کاپیتال نووسی نی یه که م پیتی ناوه کان و هه ندی وشه به سمۆل، وشه ی ههله.. تاد، بو نمونه:

Sir Mark Sykes, the caliphs last hrtage, ashort history of the Turkish empire. (London, 1915).

ئینجا لهو نو سەرچاوه یه دوانیان دووباره بوونه ته وه! ئینجا ههله له جوړی تر که روونکردنه وه یان کاتی زۆری ده ویئ.

پاش ئەمه باسی ئەو سی سەرچاوه یه بکه م:

دوو نووسه ره عه ره به که (ل41) باسی (ته په سه راب) ی ناوچه ی کرماشان و ئەو شوینه وارانیه دانیشته وانه که جینانه یشتوون (که لوپه لی به ردین و ده فرو په یکه ر.. تاد) و شوینه که بو 6200 پێش زاین ده گه رپته وه، له پهراویزه کانیشدا ئەم سەرچاوه ئینگلیزییه ده نووسن (پهراویزی 7 لاپه ره 48):

J. Mallaart, The Earliest Settlements in Western Asia from the Ninth to the end of the Fifth Millenium B.C., Cambridge Ancient History (CAH), Vol. 1, Part 1, (Cambridge, 1970), pp.260-261.

بۆ زانیارییه که ی سهره وه په راویزی 8 هه یه که نووسراوه :

Ibid, p.262.

واته: ((له هه مان شویندا، ل262)).

کاک شوانیش (ل60) نووسیویه تی: ((وه له (ته په سداب) نزیك کرمنشاه پاشماوه ی کاری مروؤ دۆزراوه ته وه که میژوو هه که ی ده گه پیته وه بۆ 6200 پ.ن.)) له په راویزیشدا، سه رچاوه ئینگلیزییه که ی سهره وه ی نووسیوه (ل262)، که دیاره نه مه ((بردنیک ی روتته)) له و کتیبه عه ره بییه .

((بردنیک ی)) تر له و کتیبه له لاپه ره (72) ی ماسته نامه که ی کاک شواندایه . دوو شوینه وارناسه عه ره به که (ل51) باسی عیلامییه کان ده که ن که له لایه ن هه ندیک که سه وه له گه ل لولویییه کان و گوئییه کان و کاششیه کان په یوه ست کراون ئه ویش له سه ر بناغه ی په یوه ندیی نیوان زمانه کانی ئه مان و زمانی عیلامی، بۆ ئه وه ش ناوی کتیبی (نیران) ی (گیرشمان) یان نووسیوه (ل74) ی کتیبه که یان):

R.Girshman, Iran, (Baltimore, 1954), p.50.

کاک شوانیش ده نووسی: ((وه عیلامییه کان په یوه ندیی به هیزیان هه بووه له گه ل لولویییه کان و گوئییه کان و کاششیه کان چونکه په یوه ندی زمان به یه که وه ی به سته بوونه وه))، ئینجا ناوی ئه و کتیبه ئینگلیزییه ده نووسی.

وه کو تیدینییه کیش له سه ر ئه و زانیارییه، گیرشمان نووسیویه تی: ((له باشووره وه بۆ باکور، عیلامییه کان و کاششیه کان و لولویی و گوئی هه بوون که سه ر به هه مان کومه له ی ره گه ز بوون و هه موو به چه ند زمانیک قسه یان ده کرد که خزمایه تییان له گه ل یه کدا هه بووه)). به م جوړه ته عیبه ره کانی دوو نووسه ره عه ره به که و نووسه ره کورده که ورد نین، به لام ته نانه ت زانیارییه کانی گیرشمانیش ورد نین چونکه له و گه لانه ته نها زمانی عیلامی زانیاری له باره یه وه هه یه، سه باره ت به زمانی کاششیش ته نها ژماره یه ک وشه زانراون له کاتییدا زمانی گوئی و لولو تا ئیستا له ناو تاریکیدا ده ژین. به م پیه ش باسکردن له خزمایه تییه چوار زمانه که ته نها بۆ چوونه و به لگه ی له سه ر نییه .

سه رچاوه ی سییه م که کاک شوان له دوو نووسه ره عه ره به که ی ((بردوه)) زۆر به شیواوی ((براه)) و بۆ نوکته

ده شی:

دوو شوینه وارناسه عه ره به که (ل40) باسی (کانجی داره ته په)⁸³ و (ته په ئاسیاب) له رۆژه لاتی کرماشان ده که ن و بۆ ئه م زانیارییه له په راویزه کاند (ل48) په راویزی ژماره 3 داده نین که ئه م سه رچاوه یه یه:

3. R. Braidwood, Bruce Howe and C.A. Reed, "The Iranian Prehistoric Project", Science, 133, (1961) pp.2008 ff.84

یه که سه ر دوا ی ئه وه ش باسی ئه شکه وتی (تانکی بدا)⁸⁵ له کیوه کانی به ختیاری باکووری رۆژه لاتی تستر (شوشتر)

ده که ن و بۆ ئه مه په راویزی ژماره 4 داده نین که سه رچاوه یه کی تره:

4. Jacquetta Hawkes and Sir Leonard Woolley, History of Mankind, Vol. 1, Prehistory and the Beginnings of Civilization, (New York, 1963), p.230.

کاک شوانی خو شمان (ل73) زانیاریی دووه می وه رگرتووه به لام کاتییک نۆره ی ((بردن)) ناوی سه رچاوه ئینگلیزییه که دیت لیی تیک ده چییت و ناوی سه رچاوه ی یه که می ((ده بات))!! واته ده نووسی: ((له ئه شکه وتی (تانکی) له چیای به ختیاری که ده که ویته باکووری خو ره لاتی شوشتر "تستر" پاشماوه ی مروؤی چه رخی به ردینی نویی تیا دا دۆزراوه ته وه)) ئینجا ئه م سه رچاوه یه داده نی:

R. Braidwood, Bruce Howe and C.A. Reed, "Reed Iranian Pre historic Project", Science, 133, (1961) pp. 208 ff.

⁸³ ناوی دروستی: گهنجی داره ته په.

⁸⁴ ژماره ی لاپه ره 2008 و ئه وانه ی دوا ی: رهنگه هه له ی چاپ نه بن چونکه هه ندیک گو قار به دریزایی سال یه که ته رقیم به کارده یین و ژماره که به جوړه گه ره ده بی، کاک شوان ئه و ژماره یه ی نه چوو به می شکدا و نووسیویته 208.

⁸⁵ به پیی براده ریکی کوردستانی ئه و دیو ئه و دروسته که: (تهنگی پی به) به بۆم نه که له وه لاندیا بم.

ئه مه لهو جوړه ((بردنامه)) که خویمان شویمان ئاشکرا ده که نو زوړ بهی ئهوانه ی زانیاری و ناوی سهراوه ((دهبهن)) ههله ی و ده که به تایبهت ئه گهر زمانه ئینگلیزی (یان هه زمانیکه تر که سهراوه که ی پی نو سراوه) نه زانن. به پال ئه وهی سهراوه کاتیک شوان ناوی سهراوه که ی ((بردوه)) ئه وهی زوړ به سه قه تی کردوه و سه لماندوویه تی که ته نانهت و شه کانیس له یه که جیا ناکاته وه، بینیمان شوان ئاوا له و په راو یزه دا نوسیویه تی:

R. Braidwood, Bruce Howe and C.A. Reed, "Reed Iranian Pre historic Project", Science, 133, (1961) pp. 208 ff.

له لیستی سهراوه ئینگلیزیه کانیسدا دوو جار نووسیویه تی، ههردوو جاره کهش سه قه تتر له وهی سهراوه:

R. Braidwood, Bruce Howe and C.A. Reed, "Reed Iranian pre Historiect, 1961.

R. Branid wood, Bruce House and C.A. Reed, "Reed Iranian Pre Historjc project", (science 1961)..

باقی سهراوه ئینگلیزیه کانی کاک شوان بو دهره تیکی تر هه لده گهر، یان ئه گهر ئه و دهره ته نه په خسا بو ره خنه گری تر جیده هیلم.

کو تایه ی

کاک شوان کتیبه که ی پی شه کهش به کورد کردوه و نووسیویه تی ((پیشکه شه به گه لی په ترکراو و نیشتمانی سووتاوم))! هه لبهت خوینه رو پی شه هه موو خوینه ری که ئه و قوتابییه ی زانکو که کاک شوان وانه ی پی ده لیته وه ئیستا زیاتر له شوان خه فتهت بو نیشتمانه که ی ده خوات که نه مه حالی خوینه وارییه که یه تی: ئه مه حالی لی کولینه وه یه که په یگه به خاوه نه که ی ددهات وانه ی میژوو به قوتابیانی زانکو بلیت. ئینجا هه قیه تی بیرسیت: ئه گهر ئه مه ئی شه کانی ئه و ماموستایه له گه ل سه په رشتیاره که ی خو ی و دکتوره کانی ترو زانکو به شیوه یه کی گشتی بیته ئه ی حالی له گه ل قوتابیانی چی بیته که هیشتا سه ره تای خویندنی زانکویانه؟

په نکه کاک شوان ئه مه ی به کوردایه تی زانییته به لام نه که من به ته نها به لکو هه موو که سی که ئه وه ی پی ده لیت که کوردایه تی به ته زویرکردن ناکریت. کوردایه تی به خه له تاندنی زانکو و قوتابییه کانی و خوینه ری کورد به گشتی ناسه لمی نریت. کوردایه تی ئه وه نییه هه رچونیک بیته مرو ف پروانه یه که وه ریگریت چ جای ئه وه ی لی کولینه وه که ی شایه نی ئه و پروانه یه نه بیته.

به بو چوونی خوشم زانکو ی سلیمانی (یان ئهوانه ی له پشتی ئه م ئی شه ن له زانکو) بو یه ماموستای زانکو ی له ههردوو زانکو ی سه لآحه ددین و دهوک له مونا قه شه ی ماسته نامه که به شدارنه کردو زانکو قه ناعه تی به وه کرد له لیژنه ی مونا قه شه که ته نها یه که سه هه بیته له میژوی ئیسلامی پسپور بیته چونکه زانکو، یان راستر ئه و که سانه، ده یانزانی ئه گهر ئه و ماموستایانه به اتنا یه ئه م ئی شه یان بو نه ده چوه سه ر، ئیستاش ده بیته باجی ئه م به شدارنه کردنه بدن.

لیره دا ناچارم کو تایه ی به م کتیبه به ئیم به لام سوپاسی خودا ده که م بو ئه م ناچارییه. ئه و ناچارییه ی پالی پیوه نام کو تایه ی به م ره خنه یه م به ئیم ئه وه یه که زوړم مه به ست بوو تا دهوامی زانکو مایته ئه م کتیبه به خه مه به رده ستی خوینه ران و به تایه تی قوتابیانی زانکو و ماموستا کانی، ئه وه نه بوایه ته مع یه خه ی به رنه ده دام و له گه ل کتیبه که ی کاک شوان به رده وام ده بووم، له م سهراوه بو ئه و سهراوه، تا وام لیده هات بو ماوه یه کی زوړ ئی شم نه بیته شوان و کتیبه که ی کاک شوان نه بیته.

بۆ جاری نازانم چهندهمیش دهیلیمهوه: ئەم ماسته نامهیه بهههشتی رهخهگرانه" ئیشی رهخهگر لهگه لیدا زۆر ئاسانه بهمهرجی سهراوهکانی دهستبکهویت. ئەو رهخهگرهش جگه لهوهی وهزه کهی تهرو پر خیرو بهره کهت دهییت لهزه تیکی زۆر لهو کاره ده بینیت ئەویش ههروهکو لهزه تی هه موو کاریکی به به رههه مو سهرکهه وتوو.

سهراوهکان

یهکه م – سهراوه کوئهکان

- * ابن الاثیر، الكامل في التاريخ، دار الطباعة المنيرية، القاهرة، (نشر لاول مرة 1349) ⁸⁶.
- * ابن بطوطة، ابو عبدالله، محمد بن ابراهيم الطنجي، رحلة ابن بطوطة (تحفة النظار في غرائب الامصار وعجائب الاسفار)، دار صادر، دار بيروت، بيروت، 1960 ⁸⁷.
- * ابن جبير، ابو الحسين محمد بن احمد الكناني الاندلسي البلسني، رحلة ابن جبير (تذكرة بالاخبار عن اتفاقات الاسفار) ⁸⁸:
1- مطبعة بريل، ليدن، ط2، 1907.
2- مطبعة السعادة، القاهرة، ط1، 1326-1908 وهي مأخوذة عن طبعة ليدن.
- * ابن حوقل، محمد بن علي النصيبي، صورة الارض، دار مكتبة الحياة، بيروت، 1979.
- * ابن خرداذبة، المسالك والممالك (و معه نبذ من كتاب الخراج وصناعة الكتابة)، مكتبة المثنى، بغداد، عن طبعة بريل، 1889.
- * ابن خلدون، كتاب العبر وديوان المبتدأ والخبر في اخبار العرب والعجم والبربر..، بيروت، 1979.
- * ابن خلدون، مقدمة ابن خلدون، طبعة، دار العودة، بيروت، د.ت، و طبعة المكتبة التجارية الكبرى، القاهرة، د.ت ⁸⁹.
- * ابن عبدالحق البغدادي، مرصد الاطلاع على اسماء الامكنة والبقاع، تحقيق محمد علي البجاوي، دار احياء الكتب العربية، ط1، 1374-1955 ⁹⁰.
- * ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب في اخبار من ذهب، مكتبة القدس، 1350 هـ ⁹¹.
- * ابن الفقيه، مختصر كتاب البلدان، طبع في مدينة ليدن، مطبعة بريل، 1302هـ - 1885م.
- * ابن قيم الجوزية، اخبار النساء، تحقيق الدكتور نزار رضا، دار مكتبة الحياة، بيروت، 1964 ⁹².
- * ابن كثير، البداية والنهاية في التاريخ، مطبعة السعادة، دون تاريخ ⁹³.
- * ابو حنيفة الدينوري، الاخبار الطوال، تحقيق عبدالمنعم عامر، مراجعة د. جمال الدين الشيال، دار احياء الكتب العربية، القاهرة، 1960.
- * ابو الفداء، عماد الدين اسماعيل، تقويم البلدان، اعتنى بتصحيحه وطبعه رينود والبارون ماك كوكين ديسلان، دار الطباعة السلطانية، باريس 1840، اعادت طبعه بالافسيت مكتبة المثنى، بغداد ⁹⁴.
-
- ⁸⁶ شوان چاپيكي نويتري نووسيوه.
- ⁸⁷ جگهله يهك دوو ههله له ناوی سهراوهکه له لایهن شوانهوه، شوان دهنووسیت: 1964. ههتا نهگه راستیش بیت چاپيکی تری وا ههیه زانیارییهکهی شوان (پروانه ژماره: یانزه) ههه ههلهیه.
- ⁸⁸ بۆ ئەم چاپهوه ئەوهی شوان نووسیویهتی پروانه ژماره سی و شهش.
- ⁸⁹ شوان چاپی 1999 ی نووسیوه.
- ⁹⁰ لای شوان بههله نووسراوه 1954-1955.
- ⁹¹ لای شوان: دار الكتب العلمية، بيروت (دون تاريخ). لاپه رهکانی ههردوو چاپهکه یهکن.
- ⁹² نوسخه ی شوان 1979.
- ⁹³ شوان چاپی: دار الفكر، بيروت، 1978 دهنووسیت. ئەوهی خۆم جیاوازیی دوو یان سی لاپه ره ی ههیه.
- ⁹⁴ شوان نووسیویهتی (1850) و ئاماژهی بۆ (مکتبه المثنی) نهکردوه.

- * ابو الفداء، المختصر في اخبار البشر، مطبعة الحسينية، القاهرة، (دون تاريخ).⁹⁵
- * ابو يوسف يعقوب بن ابراهيم، كتاب الخراج، المطبعة السلفية 1396.
- * الازدي، ابو زكريا يزيد بن محمد بن الياس، تاريخ الموصل، تحقيق د. علي حبيبة، دار التحرير، القاهرة، 1967.
- * الاصطخري، ابو اسحق ابراهيم محمد الفارسي، المسالك والممالك، تحقيق د. محمد جابر عبدالعال الحسيني، مراجعة محمد شفيق الغربال، دار القلم، القاهرة، 1381-1961⁹⁶
- * اولياچلي، سياحتهنامه، و. سهيد ناکام، بهغدا، 1979
- * البلاذري، ابو الحسن احمد بن يحيى بن جابر، فتوح البلدان، مراجعة وتعليق رضوان محمد رضوان، المكتبة التجارية الكبرى، القاهرة، 1959.⁹⁷
- * البيروني، ابو الريحان محمد بن احمد، الاثار الباقية عن القرون الخالية، (دكتور سى ئيدوارد زاخو)، 1923، اعادت طبعه بالاوفست مكتبة المثني، بغداد، 1964.⁹⁸
- * الثعالبي، ابو منصور عبدالملك بن محمد بن اسماعيل، تاريخ غرر السير، نشر وترجمة ه. زوتنييرب، مكتبة الاسدي، طهران 1963.⁹⁹
- * الجهشيارى، ابو عبدالله محمد بن عبدوس، كتاب الوزراء والكتاب، تصحيح وتحقيق عبدالله اسماعيل الصاوي، مطبعة عبدالحميد احمد حنفي، مصر، 1357 - 1938.¹⁰⁰
- * الحموي، ياقوت، المشترك وضعا والمفترق صقعا، طبعة كونكتن 1846، اعادت طبعه بالاوفست مكتبة المثني، بغداد.¹⁰¹
- * الحموي، ياقوت، معجم البلدان، دار بيروت، دار صادر، بيروت، 1957.¹⁰¹
- * الحميري، الروض المعطار في خبر الاقطار، تحقيق الكتور احسان عباس، ط2، مكتبة لبنان، بيروت، 1984.¹⁰²
- * خليفة بن خياط، تاريخ خليفة بن خياط، تحقيق د. اكرم ضياء العمري، ط1، مطبعة الاداب، النجف، 1386هـ - 1967.¹⁰³
- * الدميري، حياة الحيوان الكبرى، ج1، مطبعة السعادة، القاهرة، 1330 هـ.¹⁰⁴
- * الزمخشري، ابو القاسم محمود بن عمر، الجبال والامكنة والمياه، تحقيق د. ابراهيم السامرائي، مطبعة السعدون، بغداد، 1968.
- * زينوفون، حملة العشرة الاف، الحملة على فارس، ت. يعقوب افرام منصور، مكتبة بسام، 1985.
- * سهراب، عجائب الاقاليم السبعة الى نهاية العمارة، اعتنى بنسخه وتصحيحه هانس فون مژيك، مطبعة ادولف هولزهوزن، فيينا، 1347هـ - 1929.¹⁰⁵
- * السيوطي، جلال الدين عبدالرحمن بن ابي بكر، تاريخ الخلفاء، ط1 مطبعة السعادة القاهرة، 1959، اعادة طبعه مطبعة منير، بغداد، 1983.¹⁰⁶
- * شيخ الربوة، شمس الدين ابو عبدالله محمد ابوطالب، نخبة الدهر في عجائب البر والبحر، نشره ا. ميرهن Mehren لايبيرگ 1928، اعادت مكتبة المثني طبعه.¹⁰⁷

⁹⁵ شوان چاپيكي ترى بهكارهيناوه بهلام نووسيوهتي 1352، 1382 ئيترازانم چون ئهم دوو سآلهى ليڊراوه.

⁹⁶ شوان چاپيكي ترى نووسيوه بهلام جگه لههندي شت لاپهركان وهكو يهكن.

⁹⁷ شوان چاپيكي ترى نووسيوه بهلام لاپهركان لههردوو چاپهكه يهكن لاي شوان لهجياتي ابو الحسن (ابو العباس) نووسراوه.

⁹⁸ شوان نووسيوهتي (عن طبعة 1923 دار وسخاوي)!!

⁹⁹ ههنديك له زانياريهكاني ناوى سهچاوهكه له بهرگى پشتهوه (بهفهرهئسى) وهگرتهوه.

¹⁰⁰ چاپيكي ترى هه مان سال به تهقيقى سى كس ههيه. كاك شوان ناوى كتبهكه له ليستى سهچاوهكاندا ناهيئيت.

¹⁰¹ لاي شوان (دار بيروت) نيهو ميژوى چاپيشى نيه.

¹⁰² شوان چاپى يهكه (دار القلم، 1975)ى نووسيوه. لاپه بهكارهينراوهكان لههردوو چاپدا يهكه.

¹⁰³ شوان چاپى دووهى نووسيوه.

¹⁰⁴ الدميرى: شوان چاپيكي ترده نووسيت بهلام جياوازيى چاپ گرنگ نيهه چونكه شوان نامازه بو لاپهركاني بهرگى يهكه بو بابه تيكي ديار

دهكات نهو يش بابه تي نهوو موسليمى خوراسانى.

¹⁰⁵ شوان ههلهى له زانياريهكاني سالى چاپ. تاد كردوه.

¹⁰⁶ شوان نووسيوهتي چاپى 2 وه مان سال!

- ¹⁰⁸ * الطبری، ابو جعفر محمد بن جریر، تاریخ الرسل والملوک، تقدیم و مراجعة صدقی جمیل العطار، دار الفكر، بیروت، 1998.
- * قدامة بن جعفر، الخراج وصناعة الكتابة، شرح وتحقیق د. محمد حسین الزبيدي، دار الرشيد، بغداد، 1981.
- * القزوينی، ابو زكريا محمد بن محمود، اثار البلاو اخبار العباد، دار صادر، بیروت، 1960.
- * القلقشندي، ابو العباس احمد بن علی، صبح الاعشا في صناعة الانشا، دار الكتب الخديوية، المطبعة الاميرية، القاهرة، 1913-1919¹⁰⁹.
- * المسعودی، التنبيه والاشراف، تصحيح و مراجعة عبدالله اسماعيل الصاوی، دار الصاوی، 1938-1357¹¹⁰.
- * المسعودی، مروج الذهب ومعادن الجوهر، تحقیق محمد محی الدین عبدالحمید، ط3، مطبعة السعادة، القاهرة، 1958-1377¹¹¹.
- * المقدسي البشاري، محمد بن احمد بن ابی بكر، احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، طبعة لیدن، مطبعة بريل، 1877¹¹².
- * اليعقوبی، احمد بن ابی يعقوب بن واضح الكاتب، كتاب البلدان، المطبعة الحيدرية، ط 3، النجف 1377هـ.. 1957¹¹³.
- دووهم : سه رچاوه نوێگان**
- * ابراهيم زكي خورشيد، (رئيس التحرير)، دائرة المعارف الاسلامية، د.ت.¹¹⁴
- * احمد زینى دحلان ، الفتوحات الاسلامية، مؤسسة الحلبي وشركاه، القاهرة، 1968-1387¹¹⁵.
- * اميل، بول، تاريخ ارمينيا، ت. شكري علاوي، دار مكتبة الحياة، بيروت، د.ت.
- * ئاورنگ، م.، كوردناسی، و. برهان قانع، چاپی 2، چاپخانه ی ژیار، سلیمان، 1999.
- * ايليسيف، نيكيता، الشرق الاسلامي في العصر الوسيط، ت. منصور ابو الحسن، دار الكتاب الحديث، بيروت، 1986¹¹⁶.
- * جمال بابان، اصول اسماء المدن والمواقع العراقية، ج1، مطبعة المجمع العلمي الكردي، بغداد، 1976.
- * جمال رشيد احمد (الدكتور)، دراسات كردية في بلاد سوبارتو، الامانة العامة للثقافة والشباب لمنطقة كردستان، بغداد، 1984.
- * جهمال نهbez (دكتور)، كوردانى سه رگه ردان و برا موسلمانه كانيان، و. S.K. ، كۆمه له ی خویندكارانى كوردستان، 1998.
- * حسام الدين النقشبندی (الدكتور)، انريجان، 420-654هـ، 1029-1256م، دراسة في احوالها السياسية والحضارية، رسالة دكتوراه، مطبوعة على الالة الكاتبة، جامعة بغداد، 1984.

- ¹⁰⁷ شوان سالی 1923 ی نووسیوه. هه ندی زانیاریم له به رگی پشتوه (به فه په نسى) وه رگرت.
- ¹⁰⁸ جگه له م چاپه، كه هه مان چاپه كه ی شوانه، چاپیكى ديكه م بۆ هه نديك زانیاری زیاده به كار هیناوه : مطبعة الاستقامة، القاهرة، 1939 او له هه ر شویندیک به كارم هینا بیت نووسیومه (1939).
- ¹⁰⁹ شوان نوسخه یه كى نووسیوه كه له سه ر نوسخه ی (المطبعة الاميرية) وینه كراوه له چاپ دراوه ته وه. ئه و نوسخه یه هى (المؤسسة المصرية العامة للتالیف والترجمة والطباعة والنشر) كه چی ده نووسیت (المؤسسة المصرية للطباعة). شوان هه ره وه ده نووسیت 1913-1918 زاینی. كه سالی دووه میان هه له یه جگه له وه ی ئەم سالانه هى چاپه كۆتره كن.
- ¹¹⁰ له به ره ی چاپه كه وه خالی (بیست و شهش) ته ماشا بکه.
- ¹¹¹ شوان ناوی چاپیكى تر ده نووسیت.
- ¹¹² شوان باس له چاپی (1906) ده كات. شوان چ له پۆژی مونا قه شه كه و چ له كتیبه كه ناوه كه وا ده لیت: المَقْدَسِي به لām راسته كه ی المَقْدَسِي به. الجعفری ده لیت یا قووتی هه مه ی وای نووسیوه وشویناوی یه كه م له لایه ن نووسه رى تازوه وه كو شپرنگه ر Sprenger وتراوه : یاسین ابراهیم علي الجعفري، اليعقوبي المؤرخ والجغرافي ، دار الرشيد للنشر، بغداد ، 1980، ل224. ئه وه ی یا قووتم له به رگی 5، ل168، باس (بيت المقدس) بینى. له میانه ی قسه یه كى یا قووتیش ده زلین المقدسى خه لکی بیت المقدسه له مه وه الجعفری ده لیت له فزی دروستی ناوه كه المَقْدَسِي به.
- ¹¹³ شوان ناوی نووسه ره سالی مردنی به شیوه یه كى تر ده نووسیت. لیژده دا ئه وه مان نووسی كه له سه ر كتیبه كه دا ها تووه. چاپی 1957 یش له سه رى نووسراوه چاپی سیبیه م به لām شوان ناوی چاپی سیبیه م نه بر دووه. سالی كۆچیشی به هه له 1337 ی له جیاتى 1377 نووسیوه. سه ر ئه وه شه لاپه ره كانى كتیبه كه كه شوان ناماژه ی بۆ كر دوون هى چاپی یه كه من (بۆ نموونه لاپه ره 39) كه چی لاپه ره كانى چاپی 1957 كه شوان گوايه به كارى هیناوه جیان (له نموونه ی سه ره دا: لاپه ره 37). به كورتی شوان ژماره ی چاپ و سالی كتیبه كه ژماره ی لاپه ره كانى تیکه ل و پیکه ل كر دووه. ئەمه ش جگه له زانیاریه هه له كان كه هه موو ئه مانه به لگه ن له سه ر ئه وه ی كتیبه كه ی نه دیوه.
- ¹¹⁴ شوان له لیستی سه رچاوه كاندا ته نها ناوی سه رچاوه كه ی نووسیوه له گه ل ناوی ئه و شوینه ی باسی ها تووه.
- ¹¹⁵ شوان چاپیكى ترى كتیبه كه ی نووسیوه.
- ¹¹⁶ شوان ناوی بلاوکه ره وه شوین و سالی نه نووسیوه.

- * حسین قاسم العزیز (الدكتور)، البابكية او انتفاضة الشعب الاذريجان ضد الخلافة العباسية، مكتبة النهضة، بغداد، دار الفارابي، بيروت، 1966¹¹⁷.
- * حسين مروة (دكتور)، النزعات المادية في الفلسفة العربية الاسلامية، دار الفارابي، بيروت، ط5، 1985.¹¹⁸
- * توفيق سلطان اليوزيكي (الدكتور)، دراسات في النظم العربية الاسلامية، الموصل، ط1، 1977، ط3، 1988¹¹⁹.
- * رهشاد ميران (دكتور)، رهوشى ئاينى و نهته وهى له كوردستاندا، چاپى دووهم، سهنته رى برايهتى، 2000¹²⁰.
- * رهفريق ساير، به رهوشى ميژوو، كورته باسيكى فيكرى - ميژوويى، سويد، 1991.
- * سامي سعيد الاحمد (الدكتور)، رضا جواد الهاشمي، تاريخ الشرق الادني القديم، ايران والناضول، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، د.ت.
- * صبحي الصالح (الدكتور)، النظم الاسلامية نشأتها وتطورها، ط2، دار العلم للملايين، بيروت، 1968¹²¹.
- * طه باقر، فؤاد سفر، المرشد الى مواطن الاثار والحضارة، مديرية الفنون والثقافة الشعبية، بغداد، الرحلة الثالثة، 1966، الرحلة السادسة، 1966.
- * عباس عبدالكريم، كومه لگا له سايهى دهولهتى خهلافه تدا، ستوكهولم، 1997.
- * فيلد، هنري، جنوب كردستان، دراسة انثروبولوجية، ت. جرجيس فتح الله، دار اراس، ط1، اربيل، 2001¹²².
- * كريستنسن، ارثر، ايران في العهد الساساني، ت. يحيى الخشاب، القاهرة، 1957.
- * لسترانج، كي، بلدان الخلافة الشرقية، ت. بشير فرنسيس و كوركيس عواد، مطبعة الرابطة، بغداد، 1954.
- * لييد ابراهيم احمد (الدكتور)، ابراهيم نمير سيف الدين، عصر النبوة والخلافة الراشدة، ج1 و2، مكتبة المعارف، الرباط، ط3، 1984¹²³.
- * محمد بديع شريف (الدكتور)، الصراع بين الموالى والعرب، دار الكتاب العربي، القاهرة، 1954.
- * محمد جاسم حمادي، الجزيرة الفراتية والموصل، دراسة في التاريخ السياسي والاداري، دار الرسالة، بغداد، 1977.
- * محمد خضرى بك، محاضرات تاريخ الامم الاسلامية، الدولة الاموية، المكتبة التجارية الكبرى، القاهرة، 1969¹²⁴.
- * محمد رشيد بن داود بن السيد سعدى، كتاب قره العين في تاريخ الجزيرة والعراق والنهرين، مطبعة الرشيد، بومبي، 1325 هـ
- 125 .
- * محمود شاكر، التاريخ الاسلامى، المكتب الاسلامى، ط8، 2000¹²⁶.
- * هاشم رضى، زهردهشت و ناموزگار ييه كانى، و. عومهر گومهي، سليمانى، 2001.
- * هيكل باشا، محمد حسين، الفاروق عمر، مطبعة مصر، القاهرة، 1364 هـ¹²⁷.
- * ولهاوزن، يوليوس، الدولة العربية وسقوطها، ت. الدكتور يوسف العث، دمشق، 1956.
- نهو سه رچاوانه ئى لهم ره خنه يه دا به كارها توون جگه له وانهى له ماسته نامه كه دا نووسراون**
- * ارنولد، ت. و. ، الدعوة الى الاسلام، بحث في تاريخ نشر الدعوة الاسلامية، ت. حسن ابراهيم حسن و عبدالمجيد عابدين و اسماعيل النحراوي، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، 1947.
- * پاركنسن، روجر، موسوعة الحرب الحديثة، ج2، ت. سمير عبدالرحيم الجلبى، دار المامون، بغداد، 1980.
-
- ¹¹⁷ بۆ ههله ئى شوان له باره ئى ناوى نووسه ره كه برونه ژماره (يهك) واته كتیبه كه ئى (قلهاوزن).
- ¹¹⁸ شوان ناوى (چاپى پینجهم) ناهینیت كه ئهم چاپه ش سالی (1985) هو شوان ئهم سألهى نووسیوه.
- ¹¹⁹ شوان چاپى دووهمى نووسیوهو ئیهمه ههردوو چاپى یه كه همو سییه ممان دهستكه وتبوو.
- ¹²⁰ شوان كتیبه كه ئى له لیستی سه رچاوه كاندا نه نووسیوه.
- ¹²¹ شوان ناوه كه ئى له لیستی سه رچاوه كاندا نه نووسیوه.
- ¹²² شوان نه خانهى ئاراس و نه سأله كه ئى نووسیوه.
- ¹²³ برونه لاپه ره 31 ى ئهم كتیبه مان.
- ¹²⁴ شوان ده نووسیوت: محاضرات في تاريخ.. ئهمهش ههله یه چونكه (فی) ئى تیدا نییه، ناشنووسیوت الدولة الاموية.
- ¹²⁵ برونه كتیبه ئى ژماره (شهش) بۆ ههله ئى ناوى سه رچاوه كه.
- ¹²⁶ شوان ناوه كه ئى له لیستی سه رچاوه كاندا نه نووسیوه.
- ¹²⁷ برونه شتیكى خۆش له باره ئى ناوى نووسه ره كه، كتیبه ئى ژماره (بیست و دوو).

- * دو بوشیر، غی، تشریح جثة الاستعمار، ت. ادوار الخراط، دار الاداب، بیروت، ط1، اذار، 1968.
- * جورج قرم، تعدد الادیان وانظمة الحكم، دراسة سوسیولوجیة وقانونیة مقارنة، دار النهار، بیروت، 1979.
- * شبنغلر، اسوالد، تدهور الحضارة الغربية، ت. احمد الشیبانی، دار مكتبة الحياة، بیروت، د.ت.
- * صحیح البخاری.
- * صحیح مسلم.
- * فیشر، ه. ا. ل. ، تاریخ اوربا فی العصور الوسطی، القسم الاول، ت. محمد مصطفى زیان و السيد البان العرینی، دار المعارف، القاهرة، 1950، ل61.
- * لوبون، غوستاف، حضارة العرب، ت. عادل زعیتر، ط2، 1368-1948، مطبعة دار احیاء الکتب العربیة، ل162.
- * محمد امین زکی، خلاصة تاریخ الکرد وکردستان من اقدم العصور التاریخیة حتی الان، ت. محمد علی عونی، بغداد 1936.
- * Kingfisher History Encyclopedia, Charlotte Evans (Gen. Edit.), Kingfisher, print.in Hong Kong, reprint. 1999, p.179.
- * D.D.Luckenbill, Ancient Records of Babylonia and Assyria, vol.1, Chicago 1926, S 450.
- * G. Mourgue, Aux source de Proche-O rient, Fayard, 1972, p.246.
- ئهمه ش جگه له که میک سه رچاوه له نا واخنی باسه کان ناویان براوه و به پیویستم نه زانی بیاننوسم.

ناوه رۆک

- پرۆژهی (تیشک).. ئهرك و نامانج
- پیشه کیی چاپی دووهم
- پیشه کیی چاپی یه که م
- ونکراوه کانی فتووحات
- شایه تهکان دهوین
- ماسته نامه که له ژیر تیشکدا
- یه که م -ئه وه ی سه ره کییه
- دووهم: وه کو ئیشه کانی قوتاییه کی ناوهندی
- 1- هه لبرژاره دی کتیب
- 2- پهراویزه کان به کاملی
- پاشکۆ: چه ند سه رچاوه یه کی تر بو چاپی دووهم
- کو تایی
- سه رچاوه کان